

ԹԵՀՄԻՆԵ ՄԱՐՏՈՅԱՆ
TEHMINÉ MARTOYAN

**«ԿԱՐՄԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ»
ՈՐՊԵՍ ԻՐԱՆԻ 17-18-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ
ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐ**

"THE CHRONICLE OF THE CARMELITES" AS A HISTORICAL SOURCE
OF THE 17th AND THE 18th CENTURIES OF IRAN

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԹԵՀՄԻՆԵ ՄԱՐՏՈՅԱՆ

**«ԿԱՐՄԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ»
ՈՐՊԵՍ ԻՐԱՆԻ 17-18-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ
ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐ**

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄԷ ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՄԲ

ԵՐԵՎԱՆ

«Լիմուշ» հրատարակչություն

2011

833646 947.925 + 327(479.25) ✓

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

TEHMINE MARTOYAN

"THE CHRONICLE OF THE CARMELITES"
AS A HISTORICAL SOURCE OF THE
17TH AND THE 18TH CENTURIES OF IRAN

1100099

THE BOOK IS RECOMMENDED FOR PUBLICATION BY THE SCIENTIFIC
COUNCIL OF THE INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES, NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES, REPUBLIC OF ARMENIA

YEREVAN

"Limush" publishing house

2011

ՀՏԴ 941(479.25):327(479.25)
ԳՄԴ 83.3(2Հ)+66.4(2Հ)
Մ 396

Խմբագիր՝ Վ. Ա. Բայրուրյան
պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր

Մարտոյան Թեհմինե Ռուբիկի

Մ 396 «Կարմեյլյանների տարեգրությունը»՝ որպես Իրանի 17-18-րդ դարերի պատմագիտական աղբյուր»/ Թ. Ռ. Մարտոյան: ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ: Խմբ.՝ Վ. Ա. Բայրուրյան. - Եր.: Լիմուշ, 2011. - 143 էջ:

Աշխատության մեջ քննարկվում են 17-18-րդ դարերում պատմաքաղաքական, տնտեսական մոր ձևավորումներով հանդես եկող կաթոլիկ առաքելությունների շարքում Կարմեյլյանների գործունեության բուն պատճառները, նրանց գործավարության հեռահար նպատակներն ու հետևանքները:

Կարմեյլյանների գործունեությունը որոշակի ազդեցություն է ունեցել ոչ միայն ժամանակի Իրանի արտաքին և ներքին համակարգման վրա, այլև ընդգրկել է իրանական միջավայրում գոյատևող և գործող ազգային տարբեր փոքրամասնությունների և հատկապես հայկական տարրը:

Աշխատությունը հասցեագրված է արևելագետներին, միջազգայնագետներին, պատմաբաններին, ինչպես նաև ընթերցող լայն շրջաններին:

ՀՏԴ 941(479.25):327(479.25)
ԳՄԴ 83.3(2Հ)+66.4(2Հ)

ISBN 978-9939-64-090-7

© Թեհմինե Մարտոյան, 2011

ՆԱԻՐՈՒՄ ԵՎ ՊԱՊԻՐՆԻՍ ԱՆՏԻԿՈՒՆ՝
ՄԱՅՅԱԿԱՆ ԱՆՉԱՆ ԱՊԱՉԱՊՅԱՆՆԵՐԻ
ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՈՂՋՈՒՅՆ ԲԱՐԵՄԻՏ ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ

Իրանի՝ հազարամյակներ ընդգրկող պատմության մեջ ուշ միջնադարը և մասնավորապես 17-18-րդ դարերը հանդիսանում են առավել բուռն իրադարձություններով հագեցած ժամանակաշրջաններից մեկը, որը նշանավորվեց նոր հիմքերի վրա զարգացում ապրող աշխարհատարածքային, ռազմաքաղաքական անցյուղարձեռով, Եվրոպա-Արևելք քաղաքական, տնտեսական հարաբերությունների վերախմաստավորումներով:

Պատմագիտական ոլորտում այս ժամանակաշրջանին են նվիրվել բազմաթիվ ու բազմաբնույթ գիտական հիմնարար ուսումնասիրություններ, որոնցում արծարծվել են Իրանի տվյալ ժամանակահատվածին վերաբերող պատմական, քաղաքական, տնտեսական, հասարակական, կրոնական, մշակութային և այլ իրողություններ: Դրանց թվում քննարկման մասնակի խնդիրներից է եղել և Եվրոպական (կաթոլիկ) աշխարհի, մասնավորապես Հռոմի ու Իրանի միջև իրականացվող փոխառնչությունների ոլորտի բացահայտման հիմնահարցը:

17-18-րդ դարերում կաթոլիկ տարբեր առաքելությունների (Դոմինիկյաններ, Ավգուստինյաններ (Օգոստոսյաններ), Ճիզվիտներ (Հիսուսյաններ) և այլն) ակտիվ այցերն ու արձատավորումն Իրանում և նրանց կողմից իրականացվող «աշխատանքները» նպատակաուղղված էին նպաստելու Սեֆյան պետության Եվրոպամետ քաղաքականության կողմնորոշմանը: Այդ դեպքում շահական կառավարությունը ստանում էր Եվրոպայի և Հռոմի աջակցությունը Օսմանյան կայսրության ռազմական վտանգի դեմ, սակայն և կորցնում իր դիրքերը միջազգային առևտրի ոլորտում, որի հիմնական իրականացնողներն իրանահայ առևտրական ընկերություններն էին և կամ խոշոր դրամագլխի տեր անհատները: Կաթոլիկ քարոզչական առաքելությունների կողմից տարվող գործընթացի առավել ակտիվ ջատագովներից էին հատկապես Կարմելյան միաբանները, որոնց վարած «քաղաքականության» հիմքում դրված առաջնահերթ խնդիրն Իրանում կաթոլիկության տարածումն էր: Դրա հետևանքով իրանահայ համայնքում կրույանար լուսավորչական եկեղեցու դիրքը, կամրապնդվեր

մեծահարուստ հայ խոջաների եվրոպամետ կողմնորոշումը, իսկ նրանց ձեռքերում կենտրոնացած հզոր դրամաապրանքաշրջանառությունը կուղղորդվեր դեպի Եվրոպա: Այս առումով որոշակի հնչեղություն է ստանում ««Կարմեյալանների տարեգրությունը»՝ որպես Իրանի 17-18-րդ դարերի պատմագիտական աղբյուր» աշխատությունը, որը փորձ է հնարավորինս առավել ամփոփ ներկայացնելու 17-18-րդ դարերում պատմաքաղաքական, տնտեսական մոր ձևավորումներով հանդես եկող կաթոլիկ առաքելությունների և նրանց շարքում հատկապես Կարմեյալանների գործունեության բուն պատճառները, գործընթացն ու նրանց ակտիվ գործավարության հեռահար նպատակներն ու հետևանքները: Գաղտնիք չէ, որ նրանց գործունեությունը որոշակի ազդեցություն է ունեցել ոչ միայն ժամանակի Իրանի արտաքին և ներքին համակարգման վրա, այլև ընդգրկել է իրանական միջավայրում գոյատևող և գործող ազգային տարբեր փոքրամասնությունների և հատկապես հայկական տարրը: Առաջադրված խնդրի ուսումնասիրության համար հիմնավոր տեղեկություններ են պարունակում Կարմեյալանների գործունեությանը վերաբերող օրագրային գրառումները, Վատիկան ուղղված մամակ-հաշվետվություններն ու վերլուծական դիտարկումները և այլ փաստագրություններ: Դրանց համալրումը աղբյուրագիտական հարակից տեղեկություններով և մասնագիտական քննարկումներով հնարավորություն են ընձեռնում վերագնահատելու 17-18-րդ դարերի Իրանի պատմագրության դեռևս լիարժեք չլուսաբանված որոշ հարցադրումներ, ինչպես և մոլորվի անդրադառնալու շրջանառվող որոշ տեսակետների, որոնք կարող են մեծապես նպաստել և հայ ժողովրդի պատմության այս ժամանակահատվածի համալրմանը:

Աշխատությունը, ըստ էության, աղբյուրագիտական-քննական հետազոտության փորձ է, որի համար հիմնադրյուր է ծառայել «A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII-XVIII centuries, Vol. I-II, London, 1939» (Կարմեյալանների տարեգրությունը Պարսկաստանում և պապական քարոզչությունը 17-18-րդ դարերում) 1939թ. Լոնդոնում հրատարակված փաստաթղթերի երկհատոր ժողովածուն, որում տեղ գտած փաստագրական նյութը

ենթարկվել է որոշակի պատմագիտական համադրության և վերլուծության¹:

Այս հիմնանյութի համալրումը եվրոպացի ուղեգիրների գրառումներում տեղ գտած հիշատակություններով և կաթոլիկ քարոզիչներին առնչվող Իրանի արքունական հրովարտակներով

¹ «Կարմեյլանների տարեգրությունը Պարսկաստանում և պապական քարոզչությունը 17-18-րդ դարերում» ամանուն հեղինակի աշխատությունը բաղկացած է չորս մասից: Առաջին մասում հեղինակը ներկայացնում է ներածական պատմական ակնարկ մինչև 1585թ.՝ անդրադառնալով Կարմեյլանների ծագման, զարգացման պատմությանը, իրանական առաքելության մախապատրաստման ու իրականացմանը, տարբեր առաքելությունների հաստատման Իրանում, թուրքական սպառնալիքին, քրիստոնյա ինքնիշխանների միավորմանն ընդդեմ Օսմանյան կայսրության և այլն: Աշխատության մեջ ժամանակագրական կարգը, բացառությամբ առանձին դեպքերի, պահպանված չէ, սակայն նյութերի մեծ մասը խմբավորված է: Օրինակ՝ առանձին վերնագրեր, որոնք ներառված են առաջին գլխում, նվիրված են Սեֆյան շահերի գահակալություններին (շահ Աբբաս Ա-ի, շահ Սաֆիի, շահ Աբբաս Բ-ի, շահ Սուլեյմանի և այլն): Բացի մեամատիպ մասնակի համակարգումից՝ միևնույն խնդրին վերաբերող փաստերը սփռված են գրեթե ողջ աշխատության մեջ: Աշխատության երկրորդ մասում անանուն հեղինակն անդրադառնում է դեպի Իրան և Հնդկաստան կատարված առաքելությունների ղեկավարմանն ու ֆինանսավորմանը: Երրորդ մասը վերաբերում է 1600-1775թթ. Իրանում հաստատված և գործունեություն ծավալած Կարմեյլան կրոնավորների կենսագրական գրառումներին, իսկ աշխատության վերջին՝ չորրորդ մասը հեղինակը նվիրել է Կարմեյլանների քարոզչական կայանների գործունեությանն առանձին-առանձին (Սպահան, Հորմուզ, Շիրազ, Նոր Ջուղա, Խարք և այլն):

Թեև աշխատության ժամանակագրական սահմանները հանդիսանում են 17-18-րդ դարերը, սակայն հանդիպում ենք նաև ավելի վաղ շրջանի տեղեկությունների: Եվ քանի որ սույն աշխատությունը ընդգրկում է տվյալների լայն շրջանակ, ուստի այն կարելի է դիտել նաև որպես սկզբնաղբյուր ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Օսմանյան կայսրության պատմության համար:

«Կարմեյլանների տարեգրությունը Պարսկաստանում և պապական քարոզչությունը 17-18-րդ դարերում» աշխատությունն ունի նաև հավելվածներ, որոնք արժեքավոր սկզբնաղբյուր են: Օրինակ՝ Հռոմի պապերին հղած պարսից շահերի պարսկերեն մամակների բնօրինակները, Հռոմի պապերի մամակները՝ ուղղված պարսից շահերին, այլ մամակներ, պարսից շահերի, Կարմեյլան միաբանության հիմնադիրների, առաջնորդների, կարդինալների, պապերի նկարները և այլն:

Ուսումնասիրվող սկզբնաղբյուրը բազմակողմանի հետազոտության արժանի առարկա է, քանի որ այն, բացի Իրանի պատմության զանազան հարցերից, միաժամանակ տեղեկացնում է նաև այլ երկրների պատմության մասին, հաղորդում շատ տվյալներ, որոնք բացակայում են միևնույն դարաշրջանի հայ և օտար պատմիչների երկերում:

առավել ամբողջական են դարձնում ուսումնասիրության առարկա հանդիսացող նյութը:

Միևնույն ժամանակ Հայաստանում, ինչպես նաև Իրանում կաթոլիկ քարոզիչների գործունեության ուսումնասիրության համար առավել հարուստ տեղեկություններ պարունակող աղբյուրների թվին են պատկանում ժամանակագիր Առաքել Դավրիժեցու (1595-1669) «Պատմությունը», Գ. Դարանաղցու, Խաչատուր Ջուղայեցու աշխատությունները, Սիմեոն Երևանցու, Ղ. Ալիշանի և Մ. Օրմանյանի հայագիտական բարձրաժեշ ուսումնասիրությունները, որոնք կարևորագույն աղբյուրագիտական նշանակություն ունեցող աշխատություններ են:

Կաթոլիկ աշխարհ-Իրան-հայեր պատմաքաղաքական համակցման որոշ խնդիրների պարզաբանման համար կարևոր պատմագիտական նշանակություն ունեն Մ. Թաղիադյանի, Մ. Ուղուրյանի, Հ. Տեր-Հովհանյանցի, Ս. Տեր-Ավետիսյանի, Լեոյի և այլոց կողմից կատարված հիմնարար ուսումնասիրությունները: Ատենախոսության մեջ արծարծվող հարցերի լուսաբանմանը մեծապես նպաստել են պրոֆ. Վ. Բայրուրյանի՝ Իրանի 17-18-րդ դարերի պատմության բազմաբնույթ հարցադրումներին նվիրած գիտական հիմնարար ուսումնասիրություններն ու աշխատությունները:

Ներկայացված աշխատության հարցադրումների մեկնաբանման համար զգալի նպաստ են բերել Մ. Ջուլալյանի, Ա. Աբրահամյանի, Տ. Աբգարյանցի, Հ. Փափազյանի, Ա. Հովհաննիսյանի, Վ. Հակոբյանի, Հ. Աճեմյանի, Վ. Դուկասյանի, Ա. Չամբյանի, Լ. Մինասյանի, Լ. Դանեղյանի, Ծ. Խաչիկյանի և այլոց աշխատություններն ու հոդվածները, որոնք ծանրակշիռ ներդրում են 17-18-րդ դարերի Իրանի և իրանահայ գաղթօջախի պատմությանն առնչվող խնդիրների լուսաբանման հարցում, ըստ որում՝ ակադեմիկոս Մ. Ջուլալյանը եվրոպացի հեղինակների առանձին վկայություններին նվիրել է ծավալուն մեմագրություն: Արժեքավոր են նաև օտար հեղինակների մի շարք աշխատություններ: Վերը նշված աշխատությունների մեջ ներկայացված հարցադրումների քննարկման ընթացքում դիտարկվել են և պարսից պատմագիրների ու պատմաբանների՝ Իսքանդար-բեկ Թորքեմանի, Նասրուլլա

Ֆալսաֆիի, Լոթֆալլա Հոնարֆարի, Աբդուլազիմ Ռեզայիի, Մարիամ Միրահմադիի և այլոց ուսումնասիրություններում արտահայտված տեսակետները:

Իմ երախտագիտությունն եմ հայտնում ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի անձնակազմին և բոլոր նրանց, ովքեր ուղղակի կամ անուղղակի կերպով նպաստել են այս աշխատության լույս ընծայմանը:

Գիտության բնագավառում հաստատուն քայլեր կատարելու համար սկսնակին անհրաժեշտ են այնպիսի ղեկավարներ, ովքեր իրենց մասնագիտական հմտության հետ միասին կտիրապետեն մասնարդկային հարաբերությունների գաղտնիքներին: Այս առնչությամբ հատկապես երախտապարտ եմ իմ գիտական ղեկավար, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, արևելագետ, պատմաբան, միջազգայնագետ, դիվանագետ, ԻԻՀ-ում ՀՀ առաջին դեսպան Վահան Առաքելի Բալթորդյանին՝ գիտական իմ գործունեության առաջին քայլերին փստահություն հաղորդելու, դեպի գիտություն տանող ճանապարհը պատրաստակամորեն և համբերատարությամբ կիսելու համար: Շնորհակալ եմ իմ առաջընթացին նպաստող խստության, ուժերիս նկատմամբ հավատի և անկեղծ գնահատանքի համար:

Թեհմինե Մարտոյան

ՄԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԸ ՇԱՀ ԱՔՔԱՍ Ա-Ի ՕՐՈՔ

**Մեֆյան շահ Արքաա Ա-ի ներքին ու արտաքին
քաղաքականությունը: Իրանա-եվրոպական բանակցային
գործընթացն ու կաթոլիկ քարոզչությունը:**

Մերձարևելյան աշխարհատարածքի առավել հզոր պետական միավորի՝ Իրանի պատմաքաղաքական ընթացակարգում խոշորագույն պետականությունների շարունակականը կազմող Մեֆյան տոհմի գահակալությամբ (1502-1722 թթ.) հիմնավորվեց նոր համակարգ, որի ամենանշանակալից ձեռքբերումներն առնչվում են Իրանի մեծագույն տիրակալներից մեկի՝ շահ Արքաա Ա-ի անվան ու նրա գահակալության տարիների (1587-1629թթ.) հետ:

Շահ Արքաա Ա-ի ձգտումները՝ վերադասավորելու քաղաքական ու տնտեսական գերիշխանության նժարը հոգուտ Իրանի, հանգեցնում են ռազմական նոր ընդհարումների Օսմանյան կայսրության հետ, որի մասնակի լուծումը եղավ Կոստանդնուպոլսում կնքված զինադադարի պայմանագիրը: Իրանի և Օսմանյան կայսրության միջև ռազմա-քաղաքական և տնտեսական առավել սրված առճակատման պայմաններում (1587թ. Բաղդադի մոտ՝ «Կռունկների հովիտ» կոչված վայրում, Ֆերիադ փաշան ծանր պարտության է մատնում պարսիկներին) երիտասարդ և հեռատես քաղաքագետ շահը դիմում է թուրքական կողմին հաշտության առաջարկով, որը կնքվում է 1590թ. մարտի 21-ին: Իրանն Օսմանյան կայսրությանն է զիջում Արևելյան Հայաստանը, Արևելյան Վրաստանը, Շիրվանը, ողջ Ատրպատականը՝ բացառությամբ Արդեբիլի, Թալիշի և Լոդեսթանի մի մասի²: Համաձայն Կոստանդնուպոլսի պայմանագրի՝ շահը պարտավորվում էր օսմանցիներին վճարել տարեկան 200 բեռ մետաքս, չմիջամտել

²Չուլայան Մ. Կ., Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Գ-իթր Ա., քաղաքական պատմություն, Ե., 1990, էջ 133, **Բայբուրդյան Վ.**, Իրանի պատմություն, Ե., 2005, էջ 313, **Աճառյան Հր.**, Հայոց պատմություն (հյուսված ընդհանուր պատմության հետ), Ե., 2004, էջ 301:

թուրք- ռուսական հարաբերություններին, այսինքն՝ չխոչընդոտել թուրքերի հիմնավորմանը Կասպից ծովի հյուսիսարևմտյան ափերին: Ավելին՝ Մուրադ Գ-ի պահանջով պայմանագրի մեջ մտցվեց մի կետ, համաձայն որի՝ Իրանում արքունի աղորթի ժամանակ («խութբա») թուրքերի պաշտելի առաջին երեք «բարեպաշտ» խալիֆները չպետք է զոլվքի ենթարկվեին³ :

Այս մասնակի զինադադարը հնարավորություն էր տալիս շահ Աբբաս Ա-ին զբաղվել երկրի քայքայված տնտեսության կայունացման և ամրապնդման հարցերով, ստեղծել կառավարման կենտրոնացված համակարգ, հզոր և մարտունակ բանակ, ճնշել և վերացնել ընդվզումները, որոշ չափով ընդլայնել պետության սահմանները⁴: Շահ Աբբաս Ա-ի կողմից ստեղծվում է տասնհինգհազարանոց հեծելազոր՝ «ղուլարներ» (ծառա, սարուկ)՝ մահմեդականացված հայ և վրացի երիտասարդների հիմնատարրով, որոնց հրամանատարներից («ղուլար-աղասի») են եղել հայազգի Ղարչխա խանը, քեզլարբեգ Յուսուֆ խանը և իրանական արքունիքի առավել ակնառու դեմքերից մեկը՝ Ալլահվերդի խանը⁵: Սակայն Իրանի համար առաջնային էին մնում երկրի արտաքին քաղաքականության և տնտեսության հրատապ լուծում պահանջող հարցերը:

Ռազմական և վարչական ապարատը վերակառուցելու հետ մեկտեղ Աբբաս Ա-ն ձեռնամուխ եղավ երկրի արևելյան շրջաններից ուզբեկներին վռնդելուն, ներքին ապստամբություններն ու տեղական ավատատերերի միջավատական երկպառակությունները ճնշելուն, երկրի կենտրոնացմանն ու տնտեսության ամրապնդմանը⁶: Այսօրինակ ծայրահեղ լարված իրավիճակում Իրանի համար առաջնային նշանակություն էր ստանում նաև մայրաքաղաքի հարցը: Շահ Աբբաս Ա-ն մայրաքաղաքը Ղազվին քաղաքից տեղափոխում է երկրի կենտրոնական, առավել ապահով և վերահսկվող մաս՝ 1598թ.

³ Բայբուրդյան Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Ե., 2011, էջ 261,

⁴ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 313-314:

⁵ Բայբուրդյան Վ., Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը 17-րդ դարում, Թեհրան, 1996 (այսուհետև՝ Բայբուրդյան Վ., Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը ...), էջ 32-35, Wilson T., The Persian Gulf, L., 1959, p. 131-132.

⁶ Բայբուրդյան Վ., Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը ..., էջ 33:

⁷ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 314:

Սյահահանը հռչակելով Սեֆյան պետության նոր մայրաքաղաք: Ըստ Աբբաս Ա-ի կանխատեսման՝ Սյահահանը, գտնվելով պարսկական գերիշխող տարրով բնակեցված Յագդ, Զաշան և Շիրազ խոշոր առևտրա-արհեստագործական կենտրոնների հանգուցակետում, պետք է վերածվեր ռազմա-ստրատեգիական, քաղաքական և հատկապես տնտեսական բարձր կարգավիճակ ունեցող կենտրոնի, որտեղով պետք է անցնեին հյուսիսից հարավ և արևելքից արևմուտք գնացող առևտրական քարավանները⁷: Մտահոգացումների իրականացման համար մայրաքաղաքին անհրաժեշտ էր տարածքային ընդլայնում, կառուցապատում, բարեկարգում, բնակվելու և առևտրով զբաղվելու համար պայմանների ստեղծում և բազմազան բարեփոխումներ, որոնց իրականացման համար անհրաժեշտ էին բանիմաց ու բազմաշնորհ արհեստավորներ ու գործարար առևտրականներ: Այս խնդիրների լուծումն անմիջականորեն պայմանավորված էր Իրանի քաղաքական և հատկապես տնտեսական հնարավորությունների զգալի նվազմամբ՝ Օսմանյան կայսրության հետ ընթացող պատերազմի պատճառով, որի տրամաբանական հետևանքն էր իրանական զանձարանի սնանկացումը:

Արևելյան տարածաշրջանի երկու խոշոր պետությունների՝ Իրանի և Օսմանյան կայսրության միջև ընթացող անընդմեջ ռազմական խոշորածավալ ընդհարումների բուն նպատակը ոչ միայն գերիշխող դիրքի գրավումն էր, այլև առևտրական խոշոր տարանցիկ ուղիներին, առավելապես «մետաքսի ճանապարհին» տիրելը: Օսմանյան կայսրության աշխարհաքաղաքական և տնտեսական գերիշխանության նկրտումները թեև ունեին ընդհանրություններ Սեֆյան Իրանի նույնօրինակ ձգտումների հետ, սակայն և որոշակի տարբերակմամբ, այսինքն, եթե Օսմանյան կայսրությունն ուներ Եվրոպան գրավելու հեռահար ծրագիր և գործում էր տարած հաղթանակների վառ հուշերով, ապա Իրանում նորաստեղծ Սեֆյան պետության գահակալ շահ Աբբաս Ա-ն իր նպատակին հասնելու համար ակտիվ քայլեր էր ձեռնարկում ընդհանուր թշնամու դեմ՝ եվրոպական գերտերությունների հետ դաշնակցային մերձեցման համար:

⁷ Բայրության Վ., Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը ..., էջ 34:

16-րդ դարի 90-ական թվականներից արդեն շահ Աբբաս Ա-ն դեսպանություններ է ուղարկում Եվրոպա: Նա հատուկ ուշադրություն էր դարձնում հատկապես այն երկրներին, որոնք իսկապես գտնվում էին թուրքերի և Դրիմի խանի ներխուժման վտանգի սպառնալիքի ներքո կամ էլ թուրքերի տիրապետության հետևանքով Արևելք-Արևմուտք առևտրական ճանապարհների վրա տուժած երկրներին⁸: Գաղտնիք չէ մասնաւորապէս այն փաստը, որ շահ Աբբաս Ա-ն իրանա-եվրոպական բանակցությունների ժամանակ սկսում է օգտագործել հատկապես հայ բանագնացներին⁹: Այսպես, օրինակ, 1597թ. որպես Էջմիածնի նվիրակ, բայց իրականում որպես շահի դիվանագիտական համձնակատար, Եվրոպա է ուղարկվում Հակոբ Մարգարյան Համդեցին: Նրա առաքելությունը խիստ զաղտնի էր, սակայն հայտնի չէ, թե ինչպիսի լիազորություններով էր նա օժտված: 1597թ. հունիսի 22-ին և 23-ին Վենետիկի իշխանություններին պարզ է դառնում, որ վերջինս Եվրոպա է մեկնել շահ Աբբաս Ա-ի հրահանգով, եղել է մասնաւորապէս Ալեքսանդր և Սիմոն իշխանների մոտ և Հռոմի պապին ու «առդէսպան կայսերը ի Հռոմ» նամակներ ունի հանձնելու: Հետաքրքրական է մասնաւորապէս այն փաստը, որ հայ բանագնացը «թղեր» ուներ մասնաւորապէս պատրիարքից, բայց միևնույն ժամանակ ոչինչ չի ասվում այդ «թղերի» բովանդակության մասին¹⁰:

Շուտով շահ Աբբաս Ա-ն համոզվում է, որ Եվրոպա ուղարկված դեսպանությունները չեն կարող արդյունավետ լինել, ուստի սկսում է պատերազմի նոր մոխապատրաստություններ տեսնել Օսմանյան կայսրության դեմ: Դեսպանական այս առաքելության մասին իրանցի պատմաբան Ն. Ֆալսաֆին նկատում է, որ այն նպատակաուղղված էր բանակցությունների միջոցով

⁸ نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، جلد ۱-۲، تهران، ۱۳۷۱، ص. ۳۰.

⁹ Բայբության Վ. Ա., Իրանահայերի մասնակցությունը իրանա-եվրոպական հակաթուրքական դաշինք ստեղծելու փորձերին (16-17-րդ դդ.), ՀՍՄՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Ե., 1984, N 9 (501), էջ 43-52, Բայբության Վ., Նոր Ջուղայի վաճառականությունը և արևմտաեվրոպական կապիտալի տնտեսական էքսպանսիան Իրանում, ՊԲՀ, Ե., 1966, N 0 3 (34), էջ 217, Դանելյան Լ. Գ., Առաքել Դավիթբեցու երկը որպես Սեփյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Ե., 1978, էջ 162-163, Зулалян М. К., Армения в первой половине XVI в., М., 1971, стр. 33.

¹⁰ Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետիկյան Յարքնշրթիինը Հայոց և Վենետիկի Ի ԺԳ-Դ և Ի ԺԵ-Զ դարս, Վենետիկ, 1896 (այսուհետև՝ Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետիկ...) էջ 353-354:

միավորելու եվրոպական պետություններին իրանական կողմի հետ ընդդեմ Օսմանյան կայսրության և առևտրական պայմանագրի կնքման՝ իրանական կողմի վերահսկողությամբ իրականացվող մետաքսի կենտրոնացված վաճառքի համար նույն Եվրոպայում¹¹:

Դեսպանության վարած եռանդուն ջանքերի ձախողումը բնական էր, քանի որ 17-րդ դարի սկզբին Իրանը լիարժեքորեն ընդգրկված չէր Եվրոպայի առևտրատնտեսական շահերի շրջանակների մեջ: Դրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ շահն ուղղակի ստիպված էր դիմել հայ վաճառականության ծառայություններին¹²:

Սինույն ժամանակ եվրոպական պետությունները և մասնավորապես ավստրիական կառավարությունը բանակցություններ էին վարում Մոսկովյան պետության հետ հակաօսմանյան կռաւիցիա ստեղծելու նպատակով, որտեղ ռուսական կայսրությունը իրանական կողմին ներգրավելու համար պետք է միջնորդի դեր ստանձներ¹³:

Իր հերթին նմանօրինակ քայլեր էր ձեռնարկում և Վատիկանը՝ փորձելով համոզել Ռուսաստանին մասնակցելու քրիստոնյա պետությունների կողմից կազմավորվող հակաթուրքական դաշինքին¹⁴:

Այդուհանդերձ, Վատիկանի և Ավստրիական պետության համառ ջանքերը անարդյունավետ էին և չհասան տրամաբանական ավարտի¹⁵: Այս պարագայում առավել հետաքրքրական հնչեղություն է ստանում իրանական կողմի դիրքորոշումը հատկապես ռուսական պետության նկատմամբ: Այդ մասին են վկայում շահ Աբբաս Ա-ի կողմից Մոսկովիա ուղարկվող մի քանի դեսպանությունները և

¹¹ نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، جلد ۱-۲، ص. ۳۰.

Рудных С., Иран, М., 1940, стр. 8-9, շահ Աբբասի Ա-ի ռազմական քարտեզադրումների մասին տե՛ս Armajani Yahya, Middle East, Past and Present, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1970, p. 166, 182.

¹² Baibourtian V., International Trade and the Armenian Merchants in the Seventeenth Century, New Delhi, 2004, p. 46.

¹³ Նաջարյան Հ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դարի առաջին կեսին և Հայաստանը, Ե., 1961, էջ 184, William S. Haas, Iran, New York, 1946, p. 27.

¹⁴ Նաջարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 184:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 184-185:

Ռուսաստանից Իրան ժամանող դեսպանական խմբերը, որոնց քննարկման առարկան ռուսական կողմի ռազմական օժանդակության հարցն էր ընդդեմ ընդհանուր թշնամու՝ Օսմանյան կայսրության¹⁶:

16-րդ դարի 80-ական թվականների վերջերին բարելավվեցին ռուս-իրանական հարաբերությունները, որոնք հակաթուրքական դաշինք ստեղծելու հարցում առավել իրատեսական էին: Ավելին՝ այս երկու երկրների միջև սկսվում են հաստատվել կանոնավոր դիվանագիտական հարաբերություններ: 1603թ. օգոստոսի 28-ին ռուս արքա Բորիս Գոդունովը (1598-1605) շահ Աբբաս Ա-ի կողմից դեսպան է ընդունում Շիրազի մարզպետ Լաչին բեկին¹⁷: Լաչին բեկի դեսպանությունը հետապնդում էր նպատակներ, որոնցից մեկը վերաբերում էր հակաթուրքական դաշինքին: Սակայն, Պ. Բուշևի խորին համոզմամբ, դաշինք չէր կնքվել: Եվ, ինչպես նա իրավացիորեն նկատում է, «... շահ Աբբասի մնան ուժեղ կամքի տեր մարդը՝ լի էներգիայով, չէր տառապում անվճարականությանը ու անվստահությանը դեպի իր ստեղծած կայսրությունն ու մասնավորապես բանակը: Ուստի շահ Աբբասը, 1603թ. սկսելով պատերազմը, այնքան էլ չէր կարևորում արտաքին ռազմական օգնությունը...»¹⁸:

Սակայն «Կարմեյանների տարեգրության» մեջ հանդիպում ենք փաստերի, երբ շահ Աբբաս Ա-ն տարբեր դեսպանների հետ եվրոպական արքունիքներին ուղղած մամուլներում մասնավորապես նշում է. «Պարսից շահն իր բարեկամությունն ու բարյացակամությունն է առաջարկում բոլոր քրիստոնյա արքաներին: Այս բարեկամությամբ ատելություն առաջացնենք ընդհանուր թշնամու՝ թուրքի նկատմամբ, որի դեմ Նորին Մեծությունը (շահ Աբբաս Ա-ն և Թ. Մ.) շուտով պատերազմ կսկսի, եթե միայն համոզված լինի, որ պատերազմի ողջ ծանրությունն իր վրա չի կրի»¹⁹:

¹⁶ Նաջարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 195-196:

¹⁷ Бунев П.П., История посольств и дипломатических отношений русского и иранского государств в 1586-1612 гг., М., 1976, с. 381.

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII-XVIII centuries, v. I, L., 1939, p. 27, 72-73 (այսուհետև՝ "A Chronicle of the Carmelites").

Քաղաքական մման «հաճոյախոսութեամբ» Հռոմի պապ Կղեմէս VIII-ը (1592-1605) պատասխանում էր նույն կերպ. «Թեպետ երբևիցե չենք տեսել, այնուհանդերձ, բազմիցս լսել ենք Ձեր հերոսութեան, արքայալայել մեծահոգութեան և Աստծու շնայած բազում շնորհների, այդ թվում՝ քրիստոնյաների նկատմամբ Ձեր բարյացակամութեան և հարգանքի, ինչպես նաև՝ Ձեր թագավորությունում եկեղեցիներ կառուցելու և քահանաներ փնտրելու մասին»²⁰: 1592թ. սեպտեմբերի 30-ին Կղեմէս VIII պապը շահին հրավիրում է միանալու քրիստոնյաների լիգային՝ ընդդէմ օսմանյան սուլթանի, ում բնութագրում է որպէս «... մարդ՝ բոլորից ամենահիմար ... և բոլոր լավ (անկասկած նկատի ունենալով կաթոլիկ աշխարհը և Թ.Մ.) մարդկանց թշնամի»²¹:

Այստեղ կարևորվում է հատկապէս այն հանգամանքը, որ շահ Աբբաս Ա-ն, առաջարկելով դաշնակցային համախմբում եվրոպական (կաթոլիկ) պետություններին, պատրաստակամություն էր հայտնում նաև «եվրոպական առևտրականների ու քարոզիչների առջև բացելու Իրանի հյուրընկալ դռները՝ հատկացնելով նրանց ամեն տեսակի պաշտպանություն, առանց որևէ խտրության նրանց և տեղացիների միջև»²²: Այս առնչությամբ հետաքրքրական է Իրանում և հայերի միջավայրում երկար տարիներ ապրած և պատմական բնույթի երկասիրություն թողած Կապուչինյան քարոզիչ Հայր Ռաֆայել դյու Մանի (Ժակ Դյուտերտր) այն դիտարկումը, որտեղ նա մասնավորապէս նշում է. «... Պարսկաստանն իրեն ճանաչել է տալիս օտարերկրացիների մոտ՝ շնորհիվ նրանց նկատմամբ Շահ Աբբաս Առաջինի լավ վերաբերմունքի. նա (Աբբաս Ա-ն և Թ. Մ.) ամեն գնով ուզում է ֆրանկների (եվրոպացիների կամ կաթոլիկների և Թ. Մ.) հետ դաշնակցել»²³:

Այս իրողության հետ է դյու Մանը կապում Կարմեյան հայրերի ժամանումն ու հիմնավորումն Իրանում²⁴: Շահ Աբբաս Ա-ն, հասնելով որոշակի հաջողությունների երկրի ռազմաքաղաքական

²⁰ «A Chronicle of the Carmelites», p. 84-85.

²¹ Նույն տեղում, էջ 69:

²² Նույն տեղում, էջ 71, տե՛ս նաև՝ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մարտի պատմության, գիրք երկրորդ, Ե., 1959, էջ 112:

²³ Ջովալյան Մ. Կ., նշվ. աշխ., էջ 294-295:

²⁴ Նույն տեղում:

կայունացման հարցերում, ակնկալելով Եվրոպայի հետ հետագա հարաբերությունների խորացում և սերտացում, 1599թ. կատարում է աննախադեպ քայլ՝ հայտարարելով Իրանում քրիստոնեության դավանման ազատության մասին: Տեղեկացնելով այդ մասին Կղեմնես VIII պապին՝ նա առաջարկում է Իրան ուղարկել մշտական ներկայացուցչություն²⁵: Օգտվելով պատեհ առիթից և առաջարկից՝ պապը 1604թ. Սպահան է ուղարկում Փոլ Սայմընին՝ բոկոտն Կարմեյլյան քահանաներից կազմված խմբով, որին տրված հրահանգում ենթադրվում էր գործերի շուտափույթ ավարտ և ետդարձ, որը, սակայն, իրականացնում է միայն քառասուն տարի անց²⁶:

Աշխարհաքաղաքական նոր հարցադրումներից բխող խնդիրների լուծմանը կարող էր նպաստել հատկապես եվրոպական պետությունների հետ հարաբերությունների ակտիվացումն ու աջակցության ապահովումը, հետևաբար Սեֆյան տիրակալին անհրաժեշտ էին փորձառու, քանիմաց, համաշխարհային շուկայական տարածքներին ու գործավարությոներին քաջածանոթ անձինք, ովքեր լավ գիտեմային նաև Եվրոպան, իսկ նույն եվրոպացիները ճանաչեին նրանց: Այդպիսիք արդեն իսկ գտնվում էին հեռաւտն շահ Աբբաս Ա-ի տեսադաշտում. Հայաստանի՝ մասնավորապես Իրանի սահմանակից Երևանի, Գողթն, Նախիջևան և Երմզակ գավառների բնակչությունը և տարածքի կենտրոնը հանդիսացող Ջուղա ավանը՝ հայտնի վաճառականությամբ և արհեստավորների կենտրոնացմամբ: Ահա այս հայ խոջայական դասն էլ պետք է ծառայեր շահի հեռագնա նպատակների իրականացմանը:

Հայաստանի այս հատվածը մշտապես գտնվում էր պարսից տիրակալի ուշադրության կենտրոնում ոչ միայն որպես հարստություն ունեցող քաղաք, այլև, ըստ ավստրիացի դիվանագետ Անտոնիո դե Գուվեայի, «... բնակեցված էր երկրամասի ամենահարուստ հայ վաճառականներով և տարանցիկ առևտրի հանգուցակետ էր ... »²⁷:

²⁵"A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 66.

²⁶ Նույն տեղում, էջ 107:

²⁷ Ջուլայան Մ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 138:

«Շահ Աբբասի միակ նպատակն էր իր թագաւորութիւնը հարստացնել, և գրում է Հ. Քյուրդյանը, և ան համոզուած էր, որ վաճառականութիւնն ատոր միակ միջոցն է, ուստի իր ուշադրութիւնը ամենաարժեքատու մետաքսի առետուրին դարձուց, ինչպէս նաեւ Հայոց իբր այդ առետուրին յարմարագոյն անձերը: Ան գաղափար չունէր իր միւս հպատակներու կարողութեանց մասին, գիտնալով, որ ամոնք առետրական հանճար չունէին...»²⁸:

Իրանում անգլիական ներկայացուցիչ Արթուր Էդվարդսը, ով զբաղվում էր շուկաների ուսումնասիրմամբ, համոզված էր, որ «գլխավոր դերն ամբողջ առևտրում կատարում են հայերը, որոնց ձեռքում է կենտրոնացված գրեթե ողջ առևտուրը...»²⁹:

Հայերի (նորջողայեցիներին Հոլանդիայում անվանում էին «քրիստոնյա պարսիկներ») մասնակցությունը Լեւոնտյան առևտրին զարկ տրվեց հատկապէս 17-րդ դարի սկզբներին, այն պարզ պատճառով, որ մետաքսի պահանջարկը շեշտակիորեն աճել էր եվրոպական շուկաներում³⁰: Ինչպէս վկայում է գերմանացի արևելագետ Ադամ Օլեարիուսը, վերը հիշատակված ժամանակահատվածում Իրանում շուրջ 20 հազար հակ (ամեն մի հակը մոտավորապէս 276 ֆունտ ստերլինգ արժէր) հում մետաքս էին հավաքում³¹ (երկրի ներսում օգտագործվում էր ընդամենը հազար հակ, մնացածն արտահանվում էր):

Սակայն գտնվելով Օսմանյան կայսրության անմիջական վերահսկողության տակ՝ հայերի կողմից իրականացվող առևտրի և

²⁸ Քիլրտեան, Յ., Նյութեր հայ վաճառականութեան պատմութեան համար, Հում մետաքսի վաճառականութիւնը եւ հայերը, առանձնատիպ, էջ 23:

²⁹ Тер-Аветисян С. В., Город Джуга, материалы по истории торговых сношений джугльфинских купцов XV-XVII вв., Тбилиси, 1937, стр. 24.

³⁰ Շահ Աբբաս Ա-ին հարկավոր էր հենարան՝ խոշոր մեծաքանակ առևտրով զբաղվող վաճառականների մի դաս, որը սերտորեն կապված լինէր արտաքին շուկայի հետ և որին ցանկացած ժամանակ կարելի լիներ օգտագործել միջնորդի դերում եվրոպական երկրների հետ Իրանի քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունները զարգացնելու համար: Ուստի պատահական չէ, որ ոչ միայն շահ Աբբաս Ա-ն, այլև նրա ժառանգորդները գերադասում էին եվրոպայում հում մետաքսը վաճառել անմիջականորեն հայ վաճառականների միջոցով (Քայրուրդյան Վ. Ա., Հայերի և Լեւոնտյան առևտուրը XVII դարում, Պատմա-քանադական հանդես, Ե., 1985, N2 (109), էջ 110):

³¹ Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг., составленное секретарем посольства Адамом Олеарием, М., 1870, стр. 791.

հատկապես մետաքսի առևտրից ստացվող շահույթի զգալի մասը կուտակվում էր օսմանյան գանձարանում: Պատահական չէ, որ հարյուրամյակներ տևած թուրք-իրանական պատերազմների հիմնական պատճառներից մեկը հենց առևտրական շահերն էին, մասնավորապես՝ մետաքսի առևտրից ստացվող շահույթներին տիրանալու անհագուրդ ձգտումն ու Անդրկովկասի և Իրանի մետաքսաբեր շրջաններին տիրապետելը: Հետաքրքրական է նաև այն փաստը, որ պարսիկների կողմից մետաքսի հանձնման դադարեցումը տեղիք էր տալիս թուրք-իրանական մոր պատերազմի: Այդ նույն պատերազմների ժամանակ հակառակորդին մետաքսի վաճառքից ստացվող հասույթներից զրկելու համար թուրքերը կոտորում էին մետաքսի արտադրությամբ զբաղվող շրջանների բնակչությանը, կտրատում թթի ծառերը³²:

Այսպիսով՝ առևտրի, մասնավորապես այս ոլորտի վերահսկումը և գանձվող շահույթի ուղղորդումը դեպի Իրան և շահական գանձարան կենսական նշանակություն ունեցող խնդիր էր շահ Աբբասի Ա-ի համար: Նպատակ, որին հասնելու համար Աբբաս Ա-ն դրսևորում էր իր դիվանագիտական կարողությունները՝ քայլ առ քայլ հայ մեծահարուստ առևտրականների՝ խոջաների հետ ստեղծելով «դրացի» և «քարեկամական» հարաբերություններ: Այս «քարեհաճ» վերաբերմունքի արտահայտություններից էին և շահի «մտերմիկ» հյուրագնացությունները սահմանամերձ Ջուղա ավան: Շահ Աբբաս Ա-ի «մտերմիկ» հարաբերություններից հայերը ակնկալում էին քաղաքական և հատկապես ռազմական հովանավորություն օսմանցիների կեղեքումներից ազատագրվելու համար:

Իրանական հովանավորչությանն էին ապավինում և հայ հոգևոր որոշ այրեր (Մելիքսեթ կաթողիկոսը, Հավուց թառի Մանվել և Գեղարդավանքի Աստվածատուր եպիսկոպոսները և այլք), ովքեր ևս գնում են Աբբաս Ա-ի մոտ: Շահը նրանց ընդունում էր մեծարանքներով, քանի որ հայ հոգևորականների այս քայլը Աբբաս Ա-ին հուշում էր հայոց եկեղեցական կյանքի պառակտվածության մասին, որից նա կարող էր օգուտ քաղել: Եվ, իրոք, շահը հայ կրոնավորների՝ որպես ականատեսների պոռթկումային բողոքներից

³² Բայրությունյան Վ., Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը ..., էջ 79-80:

իր համար քաղում էր հույժ կարևոր տեղեկություններ՝ օսմանյան քանակի և Հայաստանում տիրող իրավիճակի մասին:

Պատմաքաղաքական այս իրավիճակում Իրանի տնտեսական կյանքի ակտիվացումը շահ Աբբաս Ա-ն կապում էր մասնաճյուղի հետ. հայտնի է, որ հայերն, իրենց հերթին, մասնավոր նախաձեռնություն էին ցուցաբերում այս հարցին: Ջուղայեցի վաճառականը խոշոր միջնորդ էր արևելյան շուկա և մասնավորապես Իրան եվրոպական ապրանքատեսականու (զինագործական իրեր, ժամացույցներ, ջահեր, հախճապակյա սպասք, ֆրանսիական և հատկապես վենետիկյան գործվածքներ ու ապակյա իրեր, հայելիներ) ներկրման գործում, ինչպես և Ռուսաստանի հետ առևտրական հիմնական կապ պահպանողն էր, որտեղից բերվում էին մորթեղեն, ձկնուկ, զինագործական իրեր, ձիերի զրահածածկեր և այլն: Ջուղայեցի խոշոր առևտրականները տարբերվում էին արևելյան մյուս վաճառականներից իրենց կրթվածությամբ, արևելյան ու եվրոպական լեզուների և անգամ բարբառների իմացությամբ, ունեին ազատ գործավարելու կարողություններ և այլևայլ հատկանիշներ, որոնք և լիարժեք քավարարում էին շահ Աբբաս Ա-ի նպատակների իրականացմանը: Ավելին՝ պարսիկներն «իրենց ապրանքները բոլոր ժողովուրդներից առավել վստահում էին հատկապես հայերին, ովքեր նրանց ներկայացուցիչներն էին ամբողջ աշխարհում»³³:

Հատկանշական է մասնաճյուղի վաստը, որ Նոր Ջուղան ուներ մասնաճյուղի մտավորականություն՝ ուսուցիչներ, գրիչներ, նկարիչներ, աշուղներ, քարգմանիչներ և այլն: Վերջիններս, տիրապետելով եվրոպական և արևելյան լեզուների, գիտեին մասնաճյուղի: Նրանց հատուկ աշխատանքի էին հրավիրում Մոսկովյան պետությունում, հատկապես՝ դեսպանական ատյանում: Նրանք վայելում էին ռուս ցարի անձնական վստահությունը, մասնակցում դիվանագիտական բարձրաստիճան առաքելությունների որպես քարգմանիչներ («տոլմաչ»), ներգրավվում առևտրական

³³Чулков М.В., Историческое описание Российской коммерции при всех портах и границах от древнейших времен до ныне настоящего и всех преимущественных узаконений по оной Государя Императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Ек. Великой, СПб., 1785, т. II, кн. II, с. 46.

գործարքների մեջ որպես գնողներ («կուպչինա») և այլն³⁴: Ըստ 17-րդ դարի պատմագիր Սիմեոն Լեհացու՝ ջուղահայերը եղել են «Իմաստունք, փարթամք, գեղեցկատեսիլ» և «մեծ վաճառականք, որ մարդ ամաչէր երեսվին հայիլ»³⁵:

Ջուղայեցիներին էին վստահվում նաև կարևոր դիվանագիտական հանձնարարություններ: Ի. Պետրուշևսկին իրավացիորեն նշում է, որ «...Սեֆյանները հաճույքով օգտվում էին քրիստոնյա դիվանագիտական գործակալների՝ վաճառականների ու հոգևորականների ծառայություններից»³⁶: Ջուղահայ վաճառականների այսօրինակ գործունեության օրինակներից է 15-րդ դ. 70-ական թթ. խոջա Միրաբի դիվանագիտական առաքելությունը (որոշ աղբյուրներում՝ Մորախ), ով Ռուզուն-Հասանի հանձնարարականով մեկնել էր Հռոմ³⁷:

Այս երևույթը ստացավ լայն կիրառում հատկապես 16-րդ դարում, երբ «առևտրական ու դեսպանական այցելությունները գուգորդվեցին, և առևտրականը հաճախ սկսեց դեսպանի դեր խաղալ, իսկ դեսպանը՝ զբաղվել առևտրով»³⁸:

Պատմաքաղաքական և հատկապես առևտրատնտեսական այս հենքի վրա առավել կարևոր էին Վենետիկյան պետության հետ հայերի բազմաբնույթ առևտրական հարաբերությունները, որոնք անհրաժեշտ նախապայման էին Աբբաս Ա-ի համար Եվրոպայի հետ քաղաքական բանակցությունների գործընթացում: Անհրաժեշտ է նշել, որ հայ-վենետիկյան համագործակցության առաջին հիշատակությունները վերաբերում են 13-րդ դ., երբ 1243թ.

³⁴ Ստեփանյան Ա., Նոր Ջուղայի կենցաղային մշակույթը, Իրանահայ գաղթաբնակի 17-18-րդ դդ. արհեստագործության պատմությունից, Ե., 2000, էջ 53-54:

³⁵ Սիմեոն դարի Լեհացի Ուղեգրություն Տարեգրություն և Յիշատակարանք. Ուսումնասիրեց եւ իրատարակեց Հ.Ներսիս Վ. Ալկինան, Վիեննա, 1936, էջ 319:

³⁶ Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в 16в.- начале 19 в., Л., 1949, стр.182, Байбуртян В., Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке, Е., 1969, стр. 28-41, Байбуртян В., Посредническая роль поводжульфинских купцов в дипломатических отношениях Ирана с западноевропейскими странами в начале XVII в., "Краткие сообщения Института Народов Азии АН СССР", 1964, N 77, стр. 84-100 և այլն:

³⁷ Библиотека иностранных писателей о России, т.1, СПб., 1836, с. 28.

³⁸ Фехнер М.В., Торговля Русского Государства со странами Востока в XVI веке, М., 1956, с.11, Յ. Տր-Յովհաննանց, Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱպահան, Նոր Ջուղա, Հ. Ա, 1880, էջ 48:

կատարված գրառման համաձայն՝ «Ջերմեռանդ ու ծերունի հայ իր կտակաւ գումար մի դրամոց թողած էր, յառաջագոյն իսկ քան զՄ.Ծիանի (Վենետիկի Դոժը-Թ.Մ.) որպէս զի տուն մի գնուի ու եկեղեցիակ մի շինուի ի փողոցին Լապտերաց... ի դիւրութիւն՝ և նպաստ ազգայացն, որ Պարսկաստանի հեռաւոր կողմերէն կուգան»³⁹:

Եկողները մեծամասամբ ջուղայեցիներն էին, որոնց հաճախակի այցելությունների շնորհիվ տեղում կազմավորվում են հայաբնակ թաղամասեր, ինչպես, օրինակ, «ջուղայեցիների» թաղամասը՝ «Casa dell' Hospital de Mercanti in Ruga Gajuffa» իջևանատուն-հյուրանոցով, և ընդհանուր հայկականը «Casa degli Armeni»՝ հայկական փողոցի վրա գտնվող Սր. Խաչ եկեղեցիով⁴⁰: Հիմնվում են նաև հայկական վանքեր, ինչպես օրինակ, 1308թ. Պաղոտայում Դավիթ Կիլիկիացի վարդապետի կողմից, 1307-1309 թթ. Ջենովայում Մարտիրոս Մեավլենեցի վարդապետի կողմից, որը կրում էր Սր. Բարդուղիմեոսի անունը⁴¹: 14-15-րդ դարերում տեղում ձևավորված բարենպաստ հայկական մթնոլորտը խթանեց արդեն 17-րդ դարում հայերի ամենաակտիվ հարաբերությունների ձևավորմանը Վենետիկյան պետության հետ: Դրա վառ վկայություններից էր դեռ 14-րդ դարում հայ վաճառականներին շնորհված հատուկ թույլտվությունը՝ քաղաքի Սր. Մարկոսի կենտրոնական հրապարակում ունենալու վաճառատներ հյուսվածքի և գորգերի առևտրի համար⁴²: Նմանօրինակ փաստ արձանագրված է նաև 1390թ. Բելգիայում, երբ ջուղայեցիներին գորգավաճառության համար վաճառատներ ունենալու թույլտվություն է տրվել Բրյուզգե (Բրյուժ) քաղաքի Սր. Դոնատ եկեղեցուն հարող հրապարակում⁴³:

Վենետիկի, Լիվոռնոյի, Տրիեստի պետական պահոցներում պահվող բազմաբնույթ և մեծաքանակ առևտրական պայմանագրերը, նոտարական վավերագրերն ու կտակները, կենցաղային, դատական գործերին ու առևտրական գործառնություններին վերաբերող վավերագրերը, զեկուցագրերը և բազմաթիվ այլ փաստաթղթեր

³⁹Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետ ... , էջ 147:

⁴⁰Նույն տեղում, էջ 145, 387:

⁴¹Մաղաքիա Սրբ. Օրմանեան, Ազգապատում, մասն Բ., Կո, 1914, սյուն 2120:

⁴²Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետ ... , էջ 147:

⁴³Ալիշան Ղ., Սրբական, տեղագրություն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 461:

վկայում են ջողայեցիների աշխույժ գործունեության մասին այդ նշանավոր քաղաքներում (ի միջի այլոց, հիշատակություն կա նաև Ալբան անունով հայի մասին, ով 1484թ. ղեկավարել է Վենետիկյան նավատորմի 3-րդ խումբը թուրքական ռազմածովային ուժերի հետ ճակատամարտի ժամանակ)⁴⁴:

Այնուամենայնիվ, հում մետաքսի առևտրից ստացվող շահույթի առյուծի բաժինը շարունակում էր վերահսկել Օսմանյան կայսրությունը, փաստ, որին Իրանը խիստ զգայուն էր արձագանքում:

Պատմաքաղաքական այսպիսի իրադրության պայմաններում 1603թ. սեպտեմբերի 14-ին Իրանը, օգտվելով Օսմանյան կայսրության համար ստեղծված անբարենպաստ արտաքին և ներքաղաքական իրավիճակներից, վերսկսեց պատերազմական գործողությունները՝ առաջին հարվածը հասցնելով Ատրպատականի կենտրոն Թավրիզ քաղաքին, միաժամանակ զորքեր ուղարկելով Օսմանյան կայսրության ամենախոշոր հենակետ՝ Երևանի բերդ: Իրանա-օսմանյան պատերազմի վայրագությունները գրաված տարածքներում հիմնականում թելադրված էին պատերազմական իրավիճակից բխող հանգամանքներով:

Ապավինելով պատեհ առիթի՝ Աբբաս Ա-ն պարսկական հատուկ զորախմբերի միջոցով Նախիջևանի հայաբնակ գյուղերի և հատկապես Ջողայի բնակչությանը ենթարկեց բռնագաղթի: 1605 թ. Հայաստանին և Իրանին սահմանակից գավառների, այդ թվում և Ջոլա քաղաքի բնակչությունը հապճեպ տեղահանվեց ու իրանական հատուկ զորախմբերի ուղեկցությամբ տեղափոխվեց Իրան: Հայ գաղթականներին բաժանելով խմբերի՝ բնակեցրեց Քաշան, Ղազվին, Գիլան, Էնզելի, Դարբանդ և այլ գավառներում, իսկ հիմնական զանգվածը՝ մայրաքաղաք Սպահանի Շամսապատ թաղամասում և մերձակա Թորսկան, Թաղալա, Լնջան, Ալինջան, Գանդյուման, Ջղախոռ, Փերիա, Բուրվառ, Քեղազ, Քեմարա, Գեփլա, Ղարաղան և այլ գյուղերում (մոտ երկու տասնյակից ավելի ավաններ ու գյուղեր)⁴⁵:

Պատմագրության մեջ բազմիցս բնդգծվել է Աբբաս Ա-ի առանձնակի ուշադրությունը ջողայեցիների նկատմամբ, որոնց նա հատկացնում է Սպահանի մոտոլ հոսող Ջայամղեռու գետի

⁴⁴ Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետ ... էջ 391:

⁴⁵ Տեղ-Յովհաննես Զ., նշվ. աշխ., էջ 32-33, Աճառյան Հր., նշվ. աշխ., էջ 305:

մերձափնյա բերրի, այգեստաններով առատ հողատարածքը, որտեղ դեռևս 11-12-րդ դարերում եղել էր հայկական իջևանատուն⁴⁶:

Հայկական տարրի՝ իրանական հողում բազմադարյա բնակության մասին են վկայում ավելի քան 180 հայկական եկեղեցիների վերաբերյալ հիշատակումները⁴⁷: Իտալացի ուղեգիր, դիվանագետ Պիետրո դելլա Վալլեն հիշատակում է, որ շահը «...նրանց տրամադրում է ոչ միայն հողակտորներ ու անասուններ, այլև վարկ՝ համոզված լինելով, որ վերջիններս չեն կարող վճարել իրենց պարտքը և, ի վերջո, իսլամանալու են»⁴⁸:

Եվ, իրոք, հատկապես գյուղացիությունն ընկնում է ծանր կացության մեջ և կանգնում ձուլման վտանգի առջև: Երբ Իրանում հաստատված կաթոլիկ քարոզիչները պարտքերի վճարման դիմաց առաջարկում են հայերին կաթոլիկություն ընդունել, դելլա Վալլեն հավաստմամբ շահը հայտարարում է, որ «փոխանակ ֆրանկներ դառնալու ինքը կուզենար, որ հայերը մահմեդականություն ընդունեին»⁴⁹: Պատմության մեջ աննախադեպ այդ գաղթի ժամանակակցի և ժամանակագրի՝ Առաքել Դավրիժեցու՝ հայերի բռնագաղթի սարսափազդու նկարագրի մեջ ևս նկատվում են Մեֆյան տիրակալի որոշակի անհատական վերաբերմունքի փաստումներ⁵⁰:

Հ. Զյուրտյանը միանգամայն ճիշտ է մեկնաբանում Ջուղայի գաղթը. «Երբ Շահ Աբբաս,– գրում է Հ. Զյուրտյանը,– բռնի գաղթի կ'ենթարկեր այս շրջանի (Ջուղայի-Թ.Մ.) հայութիւնը, բնական է, որ անոր բուն արժեքին եւ կարողութեան գիտակցութիւնը ունէր: Բուն երկրէն բռնի տանելով այս մեծապէս ժրաջան, արտադրող, մշակոյթով բարձր հայութիւնը՝ այն զարգացուց Խորասանի տափաստանները, Գիլանի եւ Մազանդերանի վատառողջ եւ հեռաւոր գավառները, զարդարեց Սպահանը, Ղազվինը, Շիրազը, Քէշանը, ի

⁴⁶ Հակոբյան Վ., Հովհաննիսյան Ա., Հայերեն Ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620), Կ. Ա, Ե., 1974, էջ 620-621:

⁴⁷ Միմասյան Լ. Գ., Իրանի հայկական եկեղեցիները, Ն. Ջ., 1983, էջ 18:

⁴⁸ Ջուլայան Մ. Կ., Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, էջ 153, Ջուլայան Մ., Հայոց պատմության հարցերը իտալացի դիվանագետ Պիետրո դելլա Վալլեն աշխատություններում, Ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառ, Ծննդյան 140 և մահվան 70-ամյակների տարելիցի ժողովածու, Ե., 2005, էջ 51:

⁴⁹ Ջուլայան Մ. Կ., Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը, էջ 153:

⁵⁰ Դավրիժեցի Ա., Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990:

գին Երեւանի, Ջուղայի, Նախիջեւանի: Այս բռնագաղթը ոչ միայն զարկ տուաւ Պարսկական անճշան առեւտուրին, այլ եւ արտադրութեանց: Այսպիսով միութեամբ սպառած Պարսկաստանին վերածնունդի պատճառ եղաւ...»⁵¹:

Գաղթօջախն ուներ իր թեմական կենտրոնը, սակայն շարունակում էր պահպանել հոգևոր կապը մայր հայրենիքում գտնվող Էջմիածնի հետ: Այս հանգամանքը Մեֆյան տիրակալի համար ուներ կարևոր նշանակություն, քանի որ շաղկապված էր 16-րդ դարի երկրորդ կեսից և 17-րդ դարի սկզբին Իրան ակտիվ ներթափանցող կաթոլիկ գործունի հետ:

1604թ. Սպահան ժամանող տարբեր քարոզչական խմբերի հետ (Դոմինիկյաններ, Ավգուստինյաններ, Ճիզվիտներ և այլն) եկավ մահ Կարմեյան քահանաների մի խումբ, որոնց հետ Աբբաս Ա-ն խաղաղկել էր մահ Էջմիածնի հարցը⁵²: Նա գիտակցում էր, որ Էջմիածնի կամ մմանօրինակ մայր վանքի հիմնադրումը Սպահանում կհանդիսանա քրիստոնյա աշխարհի համար իրանական կողմի եթե ոչ «քարեկամության», ապա արտաքնապես «հանդուրժողականության» արտահայտում:

Խոշորածավալ այս մտահղացման իրականացումն, ըստ էության, շահ Աբբաս Ա-ի քաղաքական և առավելապես տնտեսական խնդիրների իրականացման բաղկացուցիչներից էր: Օսմանյան կայսրության հետ առճակատման հարցում մահ ակտիվ բանակցություններ էր վարում եվրոպական պետությունների և մասնավորապես Վատիկանի հետ՝ որոշակի շեշտադրում տալով հայկական գործունի: Հայերը, ինչպես «Կիրակոս և Աւետ Խաչկեան Հայ պաշտօնատարացն Պարսից Տէրութեան. որք դեսպան առաքեցան առ Տէրութիւնս Եւրոպացոց և Օսմանցոց», համաձայն շահ Աբբաս Ա-ի հատուկ հրովարտակի «պատուէք և առաջարկութիւնք վասն 'ի կատար հասուցանելոյ զայնոսիկ յՕսմանեան սահմանս' 'ի Հնդկաստան' 'ի Ֆռանգստան' (թերևս 'ի Գաղղիա) յԱնգղիայ' և 'ի Հոլանդիայ, պարտ և արժան է զի յամենայն

⁵¹Քիչրտեան Յ., Նիւրբեր հայ վաճառականութեան պատմութեան համար, Հուն մետաքսի վաճառականութիւնը եւ հայերը, էջ 28:

⁵²Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, մասն Բ., սյուն 2710:

քաղաքս՝ որ ինչ օգնականութիւն հարկատրեսցի....հոգ տանել և մեծարել գնոսա, զի մի դիպեսցի մոցա վնաս ինչ»⁵³:

Եվրոպական պետությունների քաղաքական և տնտեսական նկրտումների ակտիվացման փորձերն իրականացան Իրանում կաթոլիկ տարբեր միաբանությունների արմատավորմամբ: Իրենց «աշխատանքների» առաջնային «մեկնարկը» իրանահայ համայնքն էր. նրանք նպատակ ունեին թուլացնել տեղի հայ լուսավորչական եկեղեցու դիրքերը և դեպի Եվրոպա ուղղորդել մեծահարուստ հայ խոջաների հզոր դրամաշրջանառությունը: Մեֆյան պետությունը հայտնվել էր քաղաքական երկակի կողմնորոշման առջև. կա՛մ պետք է թույլ տար կաթոլիկության քարոզչությունը և ունենար Եվրոպայի ու Հռոմի հովանավորչությունն օսմանյան վտանգի դեմ՝ մասնակիորեն կորցնելով հայկական խոշոր առևտրից ստացվող հսկայական շահույթը, կա՛մ արգելեր քարոզիչների գործունեությունը՝ գրկվելով Եվրոպայի հովանավորչությունից: Իրանը դրանով իսկ կթուլացներ երկրի կայունացող դիրքերը միջազգային հարաբերություններում: Այս դեպքում ևս շահ Աբբաս Ա-ն կարողացավ հաստատել խոշոր դիվանագետ լինելու իր ունակությունը, երբ Էջմիածնի վանքի տեղափոխման հարցը մոռից խաղարկվեց, սակայն մոր երանգավորմամբ: 1607թ. շահի հրովարտակ-ուղերձի համաձայն «...Քահանայք՝ Հոգևորականք՝ ծերք ժողովրդեան՝ գլխատրք՝ և ժողովրդականք Հայոց բնակեալք յարքայանիստ քաղաքն Սպահան ...: Որոց գիտելի լիցի թէ որովհետև ընդ մէջ մեծի թագաւորութեան մերոյ և ընդ մէջ Տէրութեանց Քրիստոնէից մանաւանդ ընդ համբաւատենչ Հռովմայ Պապ արքային և վեհափառ Թագաւորին Սպանիոյ կայ քարեկամական մտերմութիւն, և ընդ մէջ մեր և ազգի Հայոց գոյ սերտ միաւորութիւն սիրոյ ... ունիմք զհաղորդակցութիւն սիրոյ ընդ Պապին Հռովմայ, և զի յամենայն սահմանաց քրիստոնէից ՚ի սահմանս Տէրութեան մերոյ լիցի երթևեկ. և քանզի արքայանիստն Սպահան է մայրաքաղաք մեծահամբաւ թագաւորութեանն մերոյ, և յամենայն ազգաց և յազանց գտանին անդ, վասնորոյ կամիմ սակս ազգի Հայոց յասացեալ արքայանիստ քաղաքին՝ զեկեղեցի մի մեծ,

⁵³Տէր-Յովհաննէանց Յ., Պատմութիւն Նոր Ջուղայոյ որ յԱսպահան, Ի. Ա, էջ 48:

վառաւոր, բարձրակառոյց, վայելչագարդ կառուցանել. որ եղիցի տեղի աղօթից յաղագս նոյն ժողովրդեան. զի հասարակութիւնն Հայոց ըստ սովորութեան և ըստ օրինաց իրեանց աղօթեսցեն անդ ...: Պապն Հռովմայ, զի զմինն՝ ի Քահանայից կամ՝ ի հոգևորականաց քրիստոնէից առաքեսցէ յարքայանիստն Սպահան, զի նա աղօթեսցէ յասացեալ եկեղեցւոյն այնմիկ՝ վասն ուսանելոյ ժողովրդեանն, զի և մեզ լիցի մասն և բաժին յաղօթից անտի: Որովհետև քանի քարինք սուրբ կային յէջմիածին Երևանայ, որոյ շինութիւնն աւերակ է ըստ մեծի մասին՝... և Քահանայ տեղոյն ևս զոսկերս սրբոց որք թաղեալ կային անդ՝ արտաքս հանեալ անտի վաճառեալ էր այլազգեաց ... վասնորոյ զնոյն քարինս արտաքս քերեալ անտի հրամայեցաք առաքել ի Սպահան, զի ի շինութեան մեծահռչակ Եկեղեցւոյն ...: Եւ ամենեքեան ի միասին Հայք, Եպարքոսն (վեզիր) և Մահբալիբեզն (արքայագնի դաստիարակը և Թ. Մ.) միաբան խորհրդով առեալ զներհուն ճարտարապետս տարցեն ընդ ... Բաղժրէշկի ի տեղին գոր վասն եկեղեցւոյ նշանակեցաք, և անդ ձգեսցեն գլատակագիծն մեծահռչակ եկեղեցւոյն...»⁵⁴:

Ակնհայտ է՝ շահը ներկայանում է Իրանում բոլոր քրիստոնյաներին հովանավորող «Հայր»՝ կառուցելով ընդհանրական աղոթատեղ-կենտրոն, որի հովանու ներքո «բարեկամության և եղբայրության» մտքով պետք է միավորվեն հայկական (յիսարկե Իրան), իսլամական (ակնկալվում էր և միջնորդավորված Եվրոպան) և հատկապես պապական (Հռոմ և կաթոլիկ աշխարհ) հզոր գործոնները: Այսպիսով՝ սա հոգևոր միավորման ձեռնարկում էր, որով շահ Աբբաս Ա-ն «տիեզերական» հնչեղության ծառայություն էր մատուցում Եվրոպային՝ ի դեմ Հռոմի:

17-րդ դարի առաջին տասնամյակում՝ իրանական և օսմանյան արշավանքներից հետո, Հայաստանում ստեղծված քաղաքական և տնտեսական ծանրագոյն իրավիճակը, հոգևոր օջախների թուլացումն ու ոչնչացման եզրին կանգնած լինելը, Էջմիածնի աղքատ վիճակը, միևնույն ժամանակ կաթողիկոսական աթոռի համար ընթացող պայքարը պարարտ հող էին ստեղծում կաթոլիկ քարոզիչների անվերահսկելի գործունեության համար, որոնք «նկին ի Ֆռանկաց աշխարհէն... յաշխարհս Հայոց, և մտին ի գաւառն

⁵⁴ Տրք-Յովհաննէանց Յ., Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու որ յԱպպահան, հ. Ա, էջ 51-53:

Արարատու, և սկսան շրջիլ ի վանօրայս Հայոց...⁵⁵, իսկ «...պարզամիտ ազգն Հայոց, ոչ գիտէին, թէ զինչ դիտաւորութեամբ շրջին նոքա», և վկայում է պատմիչը⁵⁶:

Օսմանցիներից հայկականը «փրկող» կաթոլիկ քարոզիչներն ունեին կանխամտածված գործելակերպ՝ մշակված ծրագրով և նախնական պատրաստվածությամբ, որի մասին է վկայում նրանց մոտ գտնվող լատիներեն լեզվով «... գիրք մի որպէս զաշխարհացոյց, որ ... անվրէպ ցուցանէր, թէ ուրանօր իցեն գերեզմանք և դամբարանք սրբոցն՝ որք կան...ի վանօրայս Հայոց»-ը⁵⁷: Այսինքն՝ ըստ նախօրոք կազմված ուղեցույցի՝ նրանց հանձնարարված էր գտնել և թալանել հայկական սրբավայրերում պահվող նյութական արժեքները և հատկապես սրբերի մասունքները: Ամենայն հավանականությամբ այս տեղեկությունները հավաքել էին կաթոլիկ քարոզիչները որոշակի ժամանակահատվածում, եթե նկատի ունենանք, որ Հայաստանում նրանց գործունեության առաջին քայլերի մասին հիշատակումները վերաբերում են դեռևս 14-15-րդ դարերին⁵⁸, երբ Հայաստան, ապա և Իրան են գալիս Դոմինիկյան կամ Դիզվիտ միսիոներների առաջին ներկայացուցիչները և որոնց կարող էին օժանդակել նաև կաթոլիկությանը հարող հայ եկեղեցական (ունիթորականությանը հարող) գործիչներ⁵⁹:

Երևույթի ի հայտ գալը, թերևս, ամմիջականորեն շաղկապված էր տարածաշրջանում առկա ռազմաքաղաքական ծայրահեղ սրված իրավիճակի հետ (արաբական, օսմանյան, մոնղոլական արշավանքները և այլն), երբ հայ լուսավորչական եկեղեցու որոշ ներկայացուցիչներ արդեն իսկ սկսում էին ապավինել եվրոպական պետությունների և մասնավորապես Հռոմի հովանավորությանն ու օժանդակությանը: Դրանով իսկ ստեղծվում էր պարարտ հող կաթոլիկ եկեղեցու և՛ ֆինանսական, և՛ գաղափարական ակտիվ ու հզոր ներթափանցման համար Հայաստան՝ այն օգտագործելով Եվրոպայի կողմից Իրանում իրականացվող գաղափարական, քաղաքական ու տնտեսական տարածապաշտության համար:

⁵⁵ Դարիժեցի Ա., Գիրք պատմութեանց, էջ 167-169:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 167:

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, մասն Բ., սյուն 1196:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 2156-2157:

Կարմեյան միաբանությունն ու նրա հետաքրքրություններն Իրանի նկատմամբ: Իրան ներթափանցման սկիզբը

Հռոմի պապ Կղեմես VIII-ը (1536-1605) վաղուց էր մտադիր Հիսուսյաններին Իրան ուղարկել, թեև Հռոմին ավելի շատ հետաքրքրում էր շահի ունեցած վերաբերմունքը քրիստոնեական կրոնի նկատմամբ: Ահա թե ինչու նախքան Կարմեյանների մուտքն Իրան Հիսուսյան հայրեր Ֆրանցիսկո դա Կոստան և Դիեգո Միրանդան 1601թ. փետրվարին Կղեմես VIII-ի որոշմամբ ուղևորվեցին Իրան: 1601թ. մայիսի 2-ի պապի նամակում նշվում էր այն մասին, որ «կարճ ժամանակահատվածում իրենք Իրան կուղարկեն քահանաների, ճշմարտության բժիշկների, փրկության ուսուցիչների...»⁶⁰:

Հայտնի է, որ Արևելքում դեգերող կաթոլիկ քարոզիչները տեղեկություն էին հաղորդում եվրոպական կաթոլիկ միապետներին Իրանի տնտեսական և քաղաքական իրավիճակի մասին, օրինակ՝ օտարերկրյա պետությունների հետ Իրանի ունեցած հարաբերությունների, պարսից արքունիքի մասին և այլն⁶¹:

Կարմեյան միաբանությունը հիմնադրվել է Բարսող անունով խաչակիր քահանայի կողմից 12-րդ դարի երկրորդ կեսին Պաղեստինում՝ Կարմել լեռան վրա գտնվող Էլիասի (Էլիջահ) անունը կրող քարայրում (Jebel Mar Elyas)⁶²: Միաբանության անվանումը ծագել է Կարմել լեռան անունից, որը Իսրայելում դեռևս Ք. ա. 878-850 թթ. Սհար թագավորի օրոք սրբացվել և դարձել էր ճգնափորների հավաքատեղի: Սուր 1209թ. Սուրբ Ալբերտ հայրապետը (1206-1214թթ.) Կարմել լեռան մի խումբ ճգնափորների միավորում է համայնքի մեջ, ներկայացնում տասնվեց հոգվածից կազմված

⁶⁰"A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 84-86.

⁶¹تصویر الله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، جلد ۳، تهران، ۱۳۷۱، ص. ۹۲.

⁶²Encyclopaedia Britannica, v. IV, Chicago, London, Toronto, 1961, p. 888, The Cambridge Medieval history, v. VI, Cambridge, 1936, p. 757, Советский энциклопедический словарь, М., 1988, стр. 549, Charles L. Souvay, The Catholic Encyclopedia, v. V, p. 1-3, <http://www.newadvent.org/cathen/05381b.htm>, Waddington R.G., History of the Church from the earliest ages to the reformation, London, Baldwin and Cradock, Paternoster Row, MDCCCXXXIII, p. 393.

«հավատի կանոնադրություն»⁶³, որը 1226թ. վավերացնում է Ինոկենտիոս IV պապը: Մակայն հակառակորդները՝ առավել աշխարհիկ կողմնորոշման հարողները, 16-րդ դ. վերջին ստեղծում են «Բոկլոտն» (Disalced) Կարմելյաններ» միավորումը, որով «Les Grands Carmes» միասնական միաբանությունը տրոհվում է՝ վերստին միավորվելով միայն 19-րդ դ. 70-ական թթ.⁶⁴: Հետագայում միաբանությունը արժանանում է կաթոլիկ եկեղեցու հակառակորդների պարսավանքին և քննադատությանը⁶⁵:

Կարմելյան միաբաններին Իրան ուղարկելու որոշումը կայացրել է Հռոմի պապ Կղեմես VIII-ը: Առաքելության իրականացման նախաձեռնողներից էին Հայր Փոլ Սայմընը (Fr. Paul Simon of Jesus Mary), Հայր Ջոն Թադեոսը (Fr. John of S. Elisacus), Հայր Վինսենթը (Fr. Vincent of S. Francis) և եղբայր Ջոնը (John of the Assumption from Umbria): Խմբի հիմնդիրը և աշխարհիկ անդամը արագոնացի Ֆրանցիսկո Ռիոդոլիդե էր (Francisco Riodolid de Peralta), ով երկար տարիներ ծառայել էր Ֆլանդրիայում (Flanders)⁶⁶:

Վերջինիս մասին Փոլ Սայմընը հիշատակում է. «Այս իսպանացի ջենտլմենին Հռոմի պապ Կղեմես VIII-ն ուղարկել էր Իրան, որպեսզի իմանար, թե արդյոք նպատակահարմար է ռազմական ինժեներներ կամ այլ բնույթի ռազմական գործիչներ ուղարկելը, ինչպես որ շահն էր խնդրել պապից թուրքերի դեմ լավ

⁶³ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 5, The Carmelite Order, The Catholic Encyclopedia, v. III, <http://www.newadvent.org/cathen/03354a.htm>, Moriones P. I., Theresian Carmel, Pages of history, R., 1978, p. 2, <http://www.oed.pcn.net/histo-1.htm>,

⁶⁴ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 8, «Կարմելյանների տարեգրությունը Պարսկաստանում և պապական քարոզչությունը 17-18-րդ դարերում» աշխատության մեջ հեղինակը նկատի ունի բացառապես «Բոկլոտն» Կարմելյաններին: Կարմելյանների մասին տե՛ս նաև՝ Մարտոյան Թ., Կարմելյան միաբանության ներթափանցումն Իրան, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXIII, Ե., 2004, էջ 418-429:

⁶⁵ Семенова Л. А., Орден кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран, Ближний и Средний Восток, сборник статей, М., 1962, с. 94, Apostolic Presentation, St. Joseph OCD (Բոկլոտն Կարմելյան միաբանության լատիներեն հապավում) Community, Clayton, Missouri, June 20, 2001, <http://www.ourgardenofcarmel.org/stlocds.html>, ինչպես նաև История религии (под общей редакцией Яблокова И. Н.), М., 2004, стр. 315, История средних веков. Ранее новое время. (под ред. Карпова С. П.), т. II, М., 2003, стр. 146.

⁶⁶ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 105.

գինվորներ մարգելու համար»⁶⁷: Ուղևորությունը մասամբ պետք է հովանավորեր Բարոն դե Կակուրին⁶⁸: Նրանք երաշխավորական նամակներ ունեին պապից՝ ուղղված Գերմանական կայսր Ռուդոլֆ II-ին, Լեհաստանի թագավոր Սիգիզմունդ III-ին, Մոսկովիայի մեծ դուքս Ֆեոդորին և պարսից շահ Աբբաս Ա-ին:

1604թ. հունիսի 30-ի նամակում Կղեմես VIII-ը գրում է շահին. «... Քանի որ մենք շատ ենք ցանկանում Ձեր վստահությանն արժանի մարդկանց ուղարկել ի հավաստումն մեր բարյացակամության, Կարմելյան միաբաններից ընտրել ենք երեք բարեպաշտ և ուսյալ քահանաների՝ Փոլ Սայմընին⁶⁹, Ջոն Թադդեուսին, Վինսենթին, որոնց ուղարկում ենք իրենց ընկերակիցների հետ: Մեր նամակները նրանք կհանձնեն Ձեզ և կշնորհավորեն մեր անունից այն բանի համար, որ բազում և մեծ հաղթանակներով փառավորել եք Ձեր անունը աշխարհով մեկ...»⁷⁰:

Շահ Աբբասի Ա-ի համար առաջնային նշանակություն ուներ հզոր և մարտունակ բանակի ստեղծումը, որը շահին իրականացնում էր եվրոպական մասնագետների մասնակցությամբ: Այս նպատակով 1598թ. Իրան էին հրավիրվում անգլիացի էնթընի և Ռոբերտ Շըրլի եղբայրները⁷¹, որպես «փոխգործողության կապի սպաներ»՝ իրականացնելու «ցանկալի համագործակցությունը»:

Ովքե՞ր էին Շըրլի եղբայրները, որո՞նք էին նրանց ժամանելու հանգամանքները, քայլերը, որ ուղղակի կամ անուղղակի

⁶⁷ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 105.

⁶⁸ Ֆրենսիս Կիմինին հայտնի էր Բարոն դե Կակուրի անվամբ: Նա տարեկան երեք հազար դուկատ էր տրամադրել Կարմելյաններին, իսկ հետագայում այդ գումարը նվազեցրել է՝ հասցնելով մինչև չորս հարյուրի ("A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 757-758):

⁶⁹ Փոլ Սայմընը, ըստ էության, Կարմելյան ներկայացուցչության առաջնորդն էր, սակայն ոչ միշտ է այդ փաստը հիշատակվում «Կարմելյանների տարեգրությունում»: Այն երևում է հատկապես Կղեմես VIII-ի և Պողոս V-ի՝ նրա նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքից, ինչպես նաև նրան վստահված աշխատանքներից: Դա է ապացուցում նաև ինքը՝ Փոլ Սայմընը. «...Պապը հրամայեց ինձ՝ մյուսներից (Կարմելյաններից) ավագին և իր ղեապաններից կրտսերին...» ("A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 128):

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 105-106:

⁷¹ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 70., Байбуртян В., Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке, стр. 27.

նամակագրության ձևով գրառված են «Կարմեյանների տաքեգրությունում»:

Իրանում հաստատված պորտուգալացի ճանապարհորդ Ֆրանցիսկո դա Կոստան (ավելի ուշ կպարզվի, որ նա որպես պատվիրակ ժամանել էր Հռոմից) տեղեկություններ է հաղորդում Շըրլի եղբայրների մասին. «Էմբընի Շըրլին Սուսեքսի կոմսության ասպետ և բազուիռու գանձապահ Թոմաս Շըրլիի երկրորդ որդին է, ում մայրը կաթոլիկուհի էր»⁷²: Դա Կոստան հաղորդում է նաև, որ «Ռոբերտի հայրն ու եղբայրը հերետիկոսներ են, բայց նա միշտ էլ զսպվածություն և անտարբերություն է ցուցաբերել այդ հարցում, իսկ 1598թ. Վենետիկում հարել է կաթոլիկությանը»⁷³:

1609թ. դա Կոստան հաղորդում է. «Դոն Ռոբերտ Շըրլին, ում պարսից արքան 1599թ. մարտ կամ ապրիլ ամսին իր եղբայր դոն Էմբընիի հետ Ջերդ Սրբության մոտ է ուղարկում որպես դեսպան՝ վաճառականի հազուստով, ժամանեց Իրան հենց այն ժամանակ, երբ շահը ցանկանում էր դեսպաններ ուղարկել քրիստոնյա արքաների մոտ, որոնց կուղեկցեին ճանապարհներին քաջածանոթ անձինք, որպեսզի նրանք չմոլորվեին, ինչը պատահել էր երկու տարի առաջ (1597թ.): Երբ նրանք ժամանեցին Իրան քսանհոգանոց շքախմբով, որի կազմում կային նաև հայեր, հաստատվեցին արքայական մայրաքաղաք Ղազվինում: Շահի հրամանով նրանց դիմավորեցին մեծ շուքով քաղաքից երեք մղոն հեռավորության վրա»⁷⁴:

Հայտնի է, որ Եվրոպայում մահմեդականների նկատմամբ դրսևորած անվստահությունը, ավելին՝ թշնամանքը, դժվարացնում էր երկրի ներսում և դրանից դուրս նրանց տեղաշարժերը: Այս կացությունից դուրս գալու համար էլ շահ Աբբաս Ա-ն իր մոտ ծառայության անցած Էմբընի Շըրլիին է հանձնարարում (շահը նրան անվանում էր «միրզա Անտոնիո») մեկնել Եվրոպա Հռոմի պապ Կղեննս VIII-ի և քրիստոնյա արքաների մոտ, որպեսզի վերջիններիս

⁷² "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 70.

⁷³ Եռյն տեղում:

⁷⁴ Եթև նրանք Իրան են ժամանել 1599թ., ապա դեռևս 1598թ. մայրաքաղաքը Ղազվինից տեղափոխվել էր Սպահան, ուրեմն սա անճշտություն է. կամ պետք է լինի արքայական մայրաքաղաք Սպահան կամ պարզապես Ղազվին քաղաք: Ըստ մեզ, ճիշտ տարբերակը արքայական մայրաքաղաք Սպահանն է, քանի որ նրանք ժամանում են մայրաքաղաք, իսկ այնտեղ նրանց դիմավորում են շահի արքունիքից:

հայտարարի եվրոպական վաճառականների համար Իրանի սահմանների բաց լինելու մասին, ինչպես նաև բանակցություններ վարի առևտրական պայմանագրեր կնքելու և այլ հարցերի շուրջ: Շահի կարգադրությամբ Շըրլին պետք է հասներ այն բանին, որ եվրոպական տարբեր ազգերի վաճառականներին ներգրավեր իրանական առևտրի մեջ, բացի այդ՝ նա պետք է Իրանի և եվրոպական պետությունների միջև հակաթուրքական դաշինքի կնքման հարցում ջանքեր գործադրեր⁷⁵: Դեսպանության կազմի մեջ ընդգրկված էր նաև արքունիքին մոտ կանգնած Հուսեյն (Հասսան) Ալի բեկ Բայաթը, ով ձևականորեն նշանակված էր դեսպանության ղեկավարի պաշտոնում: Դեսպանությունը Եվրոպա ուղևորվեց 1599թ. մայիսին⁷⁶ (իրենց ժամանումից մեկ կամ երկու ամիս հետո):

Շահին իր դեսպան Էնթընի Շըրլին տվել էր տասնույթ կետից բաղկացած հրահանգներ՝ Հոռմի պապ Կղենես VIII-ի և քրիստոնյա արքաների հետ բանակցություններ վարելու վերաբերյալ: Հարկ ենք համարում ներկայացնել դրանցից մի քանիսը, որոնք տեղ են գտել «Կարմեյլանների տարեգրությունում»:

Պարսից շահն առաջարկում էր իր բարեկամությունն ու բարյացակամությունը բոլոր քրիստոնյա արքաներին՝ ելնելով վերջիններիս հաճոյանալու, ինչպես նաև՝ ընդհանուր թշնամու նկատմամբ ունեցած ատելությունից:

Համաձայն առաջին կետի՝ պարսից շահը պատրաստ էր պատերազմել, եթե միայն համոզված լինի, որ ողջ ծանրությունը միայն իր ուսերին չի ընկնի: Երկրորդ կետում նշվում էր, որ որպես երաշխիք այդ ամենի՝ Նորին Մեծությունը (շահ Աբբաս Ա-ն - Թ.Մ.) մեծագույն լրջությամբ պահանջում է, որ բոլոր արքաները, միապետերը, ինչպիսին էլ որ լինեն, պետք է համաձայնեն չեղյալ հայտարարելու բոլոր պայմանագրերն ու համաձայնագրերը, որ

⁷⁵ Բայրության Վ., Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը ... , էջ 49:

⁷⁶ Նույն տեղում, Курбанова Ч., О роли кармелитов в установлении дипломатических отношений сефевидского государства с западными странами в период правления шаха Аббаса I, Известия Академии наук Азербайджанской ССР, Серия истории, философии и права, Баку, 1974, стр. 30-38.

ունեցել են թուրքերի հետ, և իրենց ամբողջ ուժը ներդրեն ձեռնարկվող պատերազմում:

15-րդ կեսում նշվում էր, որ շահն ազատորեն բացում է իր երկրի դռները բոլոր քրիստոնյաների առջև, ուստի նրանք կարող են մտնել, հաստատվել և մնալ այնտեղ և, այդ ամենից անկախ, անվտանգություն և ամեն տեսակ ապահովություն երաշխավորելով՝ նրանց տալիս է լայն արտոնություններ՝ անձի, գույքի, առևտրի և այլ գործերի անձեռնմխելիություն, իրենց կրոնը դավանելու և ցանկացած վայրում, ուր արդեն հիմնվել են, հաստատվելու հնարավորություն՝ առանց որևէ խոչընդոտի, նեղության և անհանգստության:

Համաձայն 16-րդ կեսի՝ տերության ողջ սահմաններում բնակվող շահին ենթակա բոլոր քրիստոնյաներին համադաշնության ամբողջան և փոխադարձ վստահության համար կոչ էր արվում ճանաչել և հնազանդվել Համընդհանուր եկեղեցուն, ինչպես դա անում են բոլոր քրիստոնյաները⁷⁷:

«Կարմեյանների տարեգրության» հեղինակն այս առնչությամբ նշում է, որ «պարտադիր չէ արևելագետ լինել հասկանալու համար, որ վերը հիշատակված կետերը ոչ թե պարսից շահի, այլ Շըրլիի պայմաններն էին: Երբ ինչ-որ մեկը խորհում է մանամաթիպ արտոնություններ տրամադրել քրիստոնեությանը, ավելին՝ հոժարակամ ընդունում բոլոր արևելյան հերձվածողներին, հայերին և ուրիշներին հռոմեական հպատակությանը ենթարկելու հարկադրական առաջարկը, այն էլ հետագա իրադարձությունների լույսի ներքո... Այդ հողվածները որքանով Շըրլին, նույնքան էլ շահ Աբբաս Ա-ին են պատկանում»⁷⁸:

Ու. Շըրլիի՝ պարսից շահ Աբբաս Ա-ի անունից Հռոմ հղած մեկ այլ նամակում մասնավորապես արժարժվում է «ընդհանուր բշխման» դեմ պայքարի գաղափարը. «...Անչափ շնորհակալ ենք, Չերդ Մեծություն, մման լավ առաջարկի համար: Խոստանում ենք ընդունել Կարմեյան հայրերին: Ինչ վերաբերում է միասնական պայքարին, ապա օսմանցին ժամանակ չի ունենա դիմադրելու մման անսպասելի և անդարձանելի ցավին: Եվ քանի որ պարսից շահը լավ տեղեկացված է, որ ոչ ոք չի կարող վնասել Օսմանյան կայսրությանը

⁷⁷«A Chronicle of the Carmelites», v. I, p. 72-73.

⁷⁸Նույն տեղում, էջ 73:

ավելի, քան նորին Կաթողիկ Մեծությունը, ուստի խնդրում է, օգտագործելով Ջեր հեղինակությունը և համոզմունքը, առաջարկել և ոգեշնչել Իսպանիայի թագավորին արշավանք ձեռնարկել դեպի Կիպրոս, քանի որ այն ունի ձմեռելու բոլոր հարմարությունները, այնուհետև գրոհել Սիրիայի ու Հալեպի վրա և միանալով պարսկական բանակին՝ իրարանցում առաջացնել օսմանցիների շրջանում: Խնդրում ենք նաև չեղյալ հայտարարել Օսմանյան կայսրության հետ կնքած բոլոր համաձայնագրերը և այդպիսով գործադրել բոլոր ուժերն ընդդեմ թշնամու»⁷⁹:

Ռոբերտ Շըրլին, իր հերթին, հարկ է համարում 1609թ. Կոնստանդնուպոլսի հաջորդին՝ Պողոս V պապին (1605-1621), տեղեկացնել շահի հետ համագործակցելու անհրաժեշտության մասին. «Սուրբ Հայր, Ջերոլ Մեծությունն արդեն գիտի երկու հզոր կայսրությունների՝ Իրանի և Օսմանյան կայսրության մեծ ու վաղեմի թշնամության մասին և թե ինչքան կարևոր է քրիստոնեության համար Օսմանյան կայսրության ամրությունը... Երկար տարիներ աշխատելով պարսից շահի մոտ՝ ես, եղբայրս և ուրիշ կաթողիկ քրիստոնյաներ, տարբեր ապացույցներ վկայակոչելով, առաջ ենք քաշել քրիստոնյա արքաների հետ բարեկամության և համագործակցության կարևորագույն գաղափարը: Այն հարցին, թե որքանով արդյունավետ կլինի այս միությունը, համոզմունք ենք հայտնել, որ, անառարկելիորեն, խոստումնալից կլինի: Իսկ ինչ վերաբերում է քրիստոնեությանը, ապա պարսից շահը բնությամբ մեղմ է և շատ բարյացակամ քրիստոնյաների նկատմամբ մասնավորապես այն բանից հետո, երբ կնության առավ վրաց թագավորներից մեկի՝ Սիմոն խանի դստերը»⁸⁰:

Սըր Էնթոնի Շըրլին նախքան Իսպանիա մեկնելը որոշ ժամանակ մնում է Իտալիայում: Սակայն նա շարունակական նամակագրական կապ ուներ պարսից շահ Աբբաս Ա-ի հետ՝ համոզմունք հայտնելով, որ Իտալիայում իր մնալը Աբբաս Ա-ի շահերից է բխում և շարունակ հուսադրում էր, որ կվերադառնա⁸¹:

«Կարմեյանների տարեգրությունում» բացահայտորեն չի նշվում Էնթոնի Շըրլին՝ այս կամ այն միաբանությանը

⁷⁹ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 152 - 153.

⁸⁰ Նույն տեղում:

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 78:

պատկանելության մասին, սակայն 1601թ. մայիսի 17-ի՝ շահ Աբբասին ուղղված պապի նամակում հանդիպում ենք Կղեմես VIII-ի՝ Շրբիի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքին, որը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Էնթրենին Հռոմի պապի կողմից սիրված ու վստահելի անձ էր, քանի որ այդ նամակում հանդիպում ենք «մեր սիրեցյալ որդի ասպետ (ընդգծումը մերն է- Թ. Մ.) Էնթրենի Շրբի» և հենց նույն նամակում տեղ գտած «հռչակավոր անձ՝ Հուսեյն Ալի բեկ» արտահայտություններին⁸²:

Կղեմես VIII-ը առանձնահատուկ վերաբերմունք էր դրսևորում հատկապես կաթոլիկների նկատմամբ, ովքեր պետք է համագործակցեին իրանական արքունիքի առաջին գորահրամանատար, հայազգի Ալլահվերդի խանի հետ⁸³:

Հարկ է նշել, որ դեսպանության կազմի մեջ ընդգրկված տասնութ պարսիկներից գրեթե ոչ ոք չվերադարձավ Իրան, իսկ երեք քարտուղարները՝ Ալի Դուլի խանը, Բոնայեղ բեկը և Օրուջ բեկը, դավանափոխ լինելով, մնացին Իսպանիայում՝ ընդունելով համապատասխանաբար Դոն Ֆիլիպ, Դոն Դիեգո, Դոն Ժուան անունները: Մի շարք ծառայողներ մնացին Հռոմում և ընդունեցին Հիսուսյանների դավանանքը⁸⁴: Պարսից շահ Աբբաս Ա-ին՝ Կղեմես VIII-ի հղած նամակում (1601թ.) պապը փորձում է բացատրել, թե ինչու Հուսեյն Ալի բեկի շքախմբից ոմանք չվերադարձան. «... Բարեհաճորեն հարգված անձնավորություն Հուսեյն Ալի բեկի երեք ընկերակիցները քրիստոնյա դառնալու ցանկություն են հայտնում՝ սուրբ մկրտությանը վերածնվելու: Քանի որ նրանք չափափաս մարդիկ են, առանց ուժի սպառնալիքի գործադրման կամ վախի ազդեցության՝ իրենց կամքով, ցանկություն են հայտնում մկրտվելու և ընդունելու քրիստոնեություն, իսկ մենք պարտավորվում ենք բացել կյանքի դարպասը բոլոր նրանց առջև, ովքեր փնտրում են հավերժական փրկություն... Խնդրում ենք անակնկալի չգալ, եթե այդ երեք մարդիկ Հուսեյն Ալի բեկի հետ Իրան չվերադառնան: Մենք գիտենք Ձեր մեծահոգության ու բարյացակամության մասին, որ Դուք տաժում եք

⁸² "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 78-79.

⁸³ Wilson T., The Persian Gulf, p.131-132, Беляев Е. А., Иран в средние века, М., 1941, с. 17, ۵۷-۵۶.ص. ۱۳۷۲, تهران, عصر مدفوی, تهرانی و اروپا در عصر مدفوی.

⁸⁴ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 79.

մեր նկատմամբ, և մենք էլ մեր հերթին մեր հարգանքն ենք ցուցաբերում Ձեր նկատմամբ...»⁸⁵:

Հռոմ հղած իր զեկուցագրում Հայր Փոլ Սայմընը, անդրադառնալով հակաօսմանյան դաշինքին, հայտնում է իր կարծիքը. «... Այն ամենը, ինչ կարող եմ տեղեկացնել, այն է, որ պարսից թագավորը շատ հզոր է. այլևս ոչ մի կարիք չկա, որ քրիստոնյա արքաներն օգնեն նրան.... և ի գործ է միայնակ կործանելու օսմանցիներին: Եթե Ձերդ Մեծությունը և քրիստոնյա արքաները ցանկանում են նրա հետ ընկերանալ, ապա այդ ընկերությունը երկկողմ բավարարում կստանա»⁸⁶:

Հայր Փոլը փորձում է վերլուծել ու հեռատեսորեն նկատել, թե «ինչպե՞ս կարող է օսմանցին կանգնել պարսից շահի և Հռոմի պապի միջև: Ավելին՝ այդ շրջանի բոլոր քրիստոնյաները՝ հայերը, հույները և ուրիշներ օգնություն են խնդրում և պատրաստ են միանալու մեզ, եթե միայն իրենց հետևում քրիստոնյաներից բաղկացած փոքրիկ բանակ տեսնեն: Հայոց պատրիարքը, շատ արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ թախանծում են ինձ, որ Ձերդ սրբությունը չլքի իրենց և չկորցնեն միասնական պայքարի այս հնարավորությունը: Չենք կորցնի մահ Աստծու ընձեռած նման լավ հնարավորությունը՝ սրբազան վայրերը վերագրավելու համար»⁸⁷:

Չնայած Կոնստնտին VIII պապի, Իսպանիայի թագավոր Ֆիլիպի III-ի, Գերմանիայի կայսր Ռուդոլֆ II-ի, Լեհաստանի թագավոր Սիգիզմունդ III-ի խոստումներին՝ սատարել Իրանին Օսմանյան կայսրության դեմ ռազմական գործողությունների ձեռնարկմամբ, այդուհանդերձ, շահ Աբբաս Ա-ն խոստացած ոչ մի օգնություն չստացավ, որը և հանգեցրեց եվրոպական պետությունների հետ իրանական կողմի հարաբերությունների սառեցմանը և մասամբ էլ լարվածության առաջացմանը: Այս սրված իրավիճակն ամնիջականորեն անդրադարձավ և Իրանում գտնվող միաբանությունների ներկայացուցիչների վրա, որի մասին է վկայում մասնավորապես Ջոն Թադդեուսի մամակը (1609թ. մայիսի 14-ի)՝ ուղղված իր ընկերակից Հայր Վինսենթին: Նամակում Թադդեուսը

⁸⁵ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p.79.

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 98-99:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 99:

պատկանելության մասին, սակայն 1601թ. մայիսի 17-ի՝ շահ Աբբասին ուղղված պապի մամակում հանդիպում ենք Կղեմես VIII-ի՝ Շըրլիի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքին, որը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Էնթընին Հռոմի պապի կողմից սիրված ու վստահելի անձ էր, քանի որ այդ մամակում հանդիպում ենք «**մեք սիրեցյալ որդի ասպետ** (ընդգծումը մերն է- Թ. Մ.) Էնթընի Շըրլի» և հենց մույն մամակում տեղ գտած «**ռաչակալոր անձ՝ Հուսեյն Ալի բեկ**» արտահայտություններին⁸²:

Կղեմես VIII-ը առանձնահատուկ վերաբերմունք էր դրսևորում հատկապես կաթոլիկների նկատմամբ, ովքեր պետք է համագործակցեին իրանական արքունիքի առաջին գորահրամանատար, հայազգի Ալլահվերդի խանի հետ⁸³:

Հարկ է նշել, որ դեսպանության կազմի մեջ ընդգրկված տասնութ պարսիկներից գրեթե ոչ ոք չվերադարձավ Իրան, իսկ երեք քարտուղարները՝ Ալի Դուլի խանը, Բոնայեղ բեկը և Օրուջ բեկը, դավանափոխ լինելով, մնացին Իսպանիայում՝ ընդունելով համապատասխանաբար Դոն Ֆիլիպ, Դոն Դիեգո, Դոն Ժուան անունները: Սի շարք ծառայողներ մնացին Հռոմում և ընդունեցին Հիսուսյանների դավանանքը⁸⁴: Պարսից շահ Աբբաս Ա-ին՝ Կղեմես VIII-ի հղած մամակում (1601թ.) պապը փորձում է բացատրել, թե ինչու Հուսեյն Ալի բեկի շքախմբից ոմանք չվերադարձան. «... Բարեհաճորեն հարգված անձնավորություն Հուսեյն Ալի բեկի երևք ընկերակիցները քրիստոնյա դառնալու ցանկություն են հայտնում՝ սուրբ մկրտությամբ վերածնվելու: Քանի որ նրանք չափահաս մարդիկ են, առանց ուժի սպառնալիքի գործադրման կամ վախի ազդեցության՝ իրենց կամքով, ցանկություն են հայտնում մկրտվելու և ընդունելու քրիստոնեություն, իսկ մենք պարտավորվում ենք բացել կյանքի դարպասը բոլոր նրանց առջև, ովքեր փնտրում են հավերժական փրկություն... Խնդրում ենք անակնկալի չգալ, եթե այդ երեք մարդիկ Հուսեյն Ալի բեկի հետ Իրան չվերադառնան: Մենք գիտենք Ձեր մեծահոգության ու բարյացակամության մասին, որ Դուք տաժում եք

⁸²"A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 78-79.

⁸³Wilson T., The Persian Gulf, p.131-132, **Беляев Е. А.**, Иран в средние века, М., 1941, с. 17, ۵۷-۵۶. **من. ۱۳۷۲، تهران، عصر مفوی،**

⁸⁴"A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 79.

մեր նկատմամբ, և մենք էլ մեր հերթին մեր հարգանքն ենք ցուցաբերում Ձեր նկատմամբ...»⁸⁵:

Հռոմ հղած իր զեկուցագրում Հայր Փոլ Սայմընը, անդրադառնալով հակաօսմանյան դաշինքին, հայտնում է իր կարծիքը. «... Այն ամենը, ինչ կարող եմ տեղեկացնել, այն է, որ պարսից թագավորը շատ հզոր է. այլևս ոչ մի կարիք չկա, որ քրիստոնյա արքաներն օգնեն նրան.... և ի գորտու է միայնակ կործանելու օսմանցիներին: Եթե Ձերդ Մեծությունը և քրիստոնյա արքաները ցանկանում են նրա հետ ընկերանալ, ապա այդ ընկերությունը երկկողմ բավարարում կստանա»⁸⁶:

Հայր Փոլը փորձում է վերլուծել ու հեռատեսորեն նկատել, թե «ինչպե՞ս կարող է օսմանցին կանգնել պարսից շահի և Հռոմի պապի միջև: Ավելին՝ այդ շրջանի բոլոր քրիստոնյաները՝ հայերը, հույները և ուրիշներ օգնություն են խնդրում և պատրաստ են միանալու մեզ, եթե միայն իրենց հետևում քրիստոնյաներից բաղկացած փոքրիկ բանակ տեսնեն: Հայոց պատրիարքը, շատ արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ թախանձում են ինձ, որ Ձերդ սրբությունը չլքի իրենց և չկորցնեն միասնական պայքարի այս հնարավորությունը: Չենք կորցնի նաև Աստծու ընծեռած նման լավ հնարավորությունը՝ սրբազան վայրերը վերագրավելու համար»⁸⁷:

Չնայած Կղեմես VIII պապի, Իսպանիայի թագավոր Ֆիլիպի III-ի, Գերմանիայի կայսր Ռուդոլֆ II-ի, Լեհաստանի թագավոր Սիգիզմունդ III-ի խոստումներին՝ սատարել Իրանին Օսմանյան կայսրության դեմ ռազմական գործողությունների ձեռնարկմամբ, այդուհանդերձ, շահ Աբբաս Ա-ն խոստացած ոչ մի օգնություն չստացավ, որը և հանգեցրեց եվրոպական պետությունների հետ իրանական կողմի հարաբերությունների սառեցմանը և մասամբ էլ լարվածության առաջացմանը: Այս սրված իրավիճակն անմիջականորեն անդրադարձավ և Իրանում գտնվող միաբանությունների ներկայացուցիչների վրա, որի մասին է վկայում մասնավորապես Ջոն Թադդեուսի մամակը (1609թ. մայիսի 14-ի)՝ ուղղված իր ընկերակից Հայր Վինսենթին: Նամակում Թադդեուսը

⁸⁵ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 79.

⁸⁶ Երբ տեղում, էջ 98-99:

⁸⁷ Երբ տեղում, էջ 99:

հաղորդում էր, որ շահ Աբբաս Ա-ն Սպահանում բնակվող Ավգուստինյան միաբանությանը պատկանող եպիսկոպոսներից մեկի միջոցով տեղեկացրել էր այլ միաբանների, որ եթե Խապանիայի Ֆիլիպ III թագավորը 1609թ. հապաղի և չսկսի պատերազմ Օսմանյան կայսրության դեմ, ապա նրանք (Ավգուստինյանները - Թ.Մ.) ստիպված կլինեն վերադառնալ իրենց երկիրը, քանի որ շահն այլևս նրանց կարիքը չի զգա⁸⁸:

1610թ. օսմանյան բանակի՝ դեպի Թավրիզ առաջխաղացման ընթացքում շահ Աբբաս Ա-ն Մոսկովիա, Լեհաստան և Հռոմ ուղարկած դեսպանությունների միջոցով նորից որոշում է դիմել վերոհիշյալ եվրոպական պետություններին՝ ռազմական օժանդակության ակնկալիքով՝ այս անգամ փորձելով նրանց շահագրգռել տնտեսական «քարտի խաղացմամբ»՝ առաջարկելով արևելյան և պարսկական գորգերի, տարբեր ապրանքների և հատկապես հում մետաքսի առևտուրը Եվրոպա իրականացնել Ռուսաստանի և Լեհաստանի տարանցիկ ուղիներով, որպեսզի Օսմանյան կայսրությունը գրկվի առևտրական ճանապարհներից և այդ գործարքներից ստացվող շահույթներից: Եվրոպայի համար այսօրինակ «գրավիչ» առաջարկը ներկայացնողը Հայր Ջ. Թադդեոսն էր, ով շահի իրահանգով 1611 թ. պետք է ներկայանար ռուսական ցարին, Լեհաստանի թագավորին և Հռոմի պապին: Սակայն այս դեսպանությունն անհաջողության մատնվեց, երբ այն Ռուսաստան հասնելուն պես ձերբակալվեց և բանտարկվեց Աստրախանում: Իսկ հետագայում՝ 1614թ., նրանց փոխանակումն այս անգամ Իրանում ձերբակալված ռուսական դեսպանության հետ չշտկեց վիճակը, քանի որ շահի հավատարմագրերն ու նամակները, որոնք գտնվում էին Ջ. Թադդեոսի մոտ, բռնագրավվել և ոչնչացվել էին⁸⁹:

«Կարմեյանների տարեգրությունում» նշվում է, որ բանակցային այս ակտիվ գործընթացում շահ Աբբաս Ա-ն ևս մեկ անգամ օգտվում է Ռ. Շքրլիի ծառայություններից՝ 1622թ. նրան ուղարկելով Եվրոպա և Հռոմի պապի մոտ: Դեսպանին տրված նամակում Աբբաս Ա-ն նշում էր. «Ինքնիշխան պապը խոստացել է

⁸⁸"A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 169.

⁸⁹Երևյալ տեղում, էջ 144, 194-197:

օգնել օսմանցու դեմ պատերազմում: Եթե պահպանի իր խոստումը, ամենաընդունելի բանը կլինի, չնայած որ ես պատրաստ եմ պատերազմական գործողություններ սկսել... Չեզ մոտ եմ ուղարկում իմ շատ սիրելի և երկար տարիների հավատարիմ ծառային՝ Ռ. Շըրլիին, որպես արտակարգ դեսպան...»⁹⁰:

Ըստ էության, օգտվելով Իրանի ծայրաստիճան կախյալ վիճակից և եվրոպական պետությունների ռազմական դաշինքը գործածելով ընդդեմ Օսմանյան կայսրության լայնածավալ սպառնալիքի՝ Հոմը, ի դեմս Կարմելյանների, կարողացավ ոչ միայն ստանձնել բանակցային առաջատարությունը, այլև կաթոլիկ միսիոներների դեսպանական առաքելություններն օգտագործել՝ Իրանում նրանց հիմնվելու և հետագայում քարոզչական խոշոր կենտրոններ ստեղծելու հեռահար նպատակի իրականացման համար: Եվրոպան, օգտագործելով Վատիկանի կողմից ընձեռնված հնարավորությունը, փորձում էր «խաղաղ» ճանապարհով տիրանալ Արևելքին: Այդ գործընթացն իրականացնող հիմնական ուժը, ըստ Մ. Շեյնմանի, կաթոլիկ առաքելություններն էին, որոնք վերածվել էին հզոր «զենքի» «ամախալական» պապերի գաղութարարական քաղաքականության իրականացման ճանապարհին⁹¹, իսկ «Կրոնական շղարշով ծալոված պապության քաղաքական

⁹⁰ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 131-132, 151-152.

Ռ. Շըրլիի առաջին առաքելությունն Իտալիա իրականացվել է 1609թ., որի մասին նա գրում է. «Պարսից շահը որպես իր դեսպան ուղարկեց Էմբրնի Շըրլիին՝ իմ եղբորը, Կղեմես VIII պապի մոտ, այնուհետև ինձ՝ Ռոբերտ Շըրլիին...» ("A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 76):

«Կարմելյանների տարեգրությունում» տեղ գտած փաստաթղթերը՝ կապված 1609 և 1622 թվականների այցելությունների հետ մինևույն բովանդակությունն ունեն: Ռ. Շըրլիի 1609թ. առաքելությունը փաստ է, իսկ 1622թ. շահ Աբբասը ոչ մի պատճառ չունեի դաշինք փնտրելու Իսպանիայի թագավորի հետ, քանի որ վերջինիս հետ պատերազմի մեջ էր Հորմուզի շուրջ ընդդեմ օսմանցիների: Ավելի հավանական է, որ առաջին փաստաթղթի վավերագրումը սխալմամբ կատարվել է պատճենահանի կողմից և երկու փաստաթղթերն էլ պատկանում են հենց նույն՝ 1609թ. Ռ. Շըրլիի առաջին այցելությանը Հոմ, քանի որ Ռ. Շըրլիի 1622թ. Հոմի պապ Գրիգորիոս XV-ին ներկայացրած փաստաթղթի տեքստի բովանդակությունը նույնն է, ինչ 1609թ. Հոմի պապ Պողոս V-ին ներկայացրածը ("A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 76):

⁹¹ Шейнман М. М., Ватикан и католицизм на службе международной реакции, М., 1954, с.14.

նպատակները միշտ էլ հանդիսացել են իրենց գործունեության հիմնական լծակը»⁹²:

Արևելքի տարածաշրջան կաթոլիկ միաբանների ներթափանցման առնչությամբ Ա. Չամիսյանը հայտնում է այն միտքը, որ «Կաթոլիկ եկեղեցու առաքելները հեղեղեցին ամբողջ Արևելքն ու նոր աշխարհը և կաթոլիկ եկեղեցու հօտը բազմացրին այն կորստի փոխանակ, որ նա Բողոքականության տարածմամբ Արևմուտքում ունեցաւ»⁹³:

Իրան ժամանող և հիմնավորվող միաբանությունները, ինչպես Պորտուգալիայից Ավգուստինյանները (նրանք առաջին կաթոլիկ կրոնավորներն էին, որոնք 1602թ. հաստատվել էին Սպահանում), Ֆրանսիայից՝ Կապուչինյան և Հիսուսյան միաբանները և ուրիշներ, յուրաքանչյուրը, իր երկրի շահերից ելնելով, հիմնավորվում էր Իրանի այս կամ այն ռազմավարական կամ տնտեսական առանցքային նշանակություն ունեցող կենտրոններում, ինչպես Սպահանում, մուլանյես և Բանդար-Աբբասում, Շիրազում, Թավրիզում, Համադանում և այլուր⁹⁴:

Կղեմես VIII պապի կողմից շահ Աբբասի մոտ Կարմեյան միաբաններին ուղարկելը այն հիմնաբարն էր, որով կայանում էր հակաօսմանյան եվրոպական ռազմա-քաղաքական դաշնակցության մերժեցումը Իրանի հետ, ինչպես և Սեֆյան տիրակալի հեռանկարային քաղաքականության իրականացումը հակաօսմանյան կոալիցիայի ստեղծման գործում՝ ելնելով նաև տնտեսական շահութաբերության հեռանկարից, որը հետագայում կդառնա երկկողմանի շահարկման հիմնական դրույթը: Միևնույն ժամանակ Կղեմես VIII պապը Կարմեյաններին տվել էր ներքին հանձնարարական՝ գրավել Սեֆյան տիրակալի վստահությունը և այն օգտագործել՝ առավել արագ առաջնային դիրքեր զբաղեցնելու կաթոլիկ առաքելությունների մրցավազքում: Այս նպատակի իրականացումը կարելի է համարել մասամբ հաջողված. բավական է հիշատակել Հայր Փոլ Սայմոնի ուղեբժը Հռոմ այն մասին, որ Սպահանում գտնվող Ավգուստինյանները, իրենց եկեղեցում զանգ

⁹² Лозинский С. Г., История Папства, М., 1986, с. 40.

⁹³ Չամիսյան Ա., Հայոց եկեղեցու պատմություն, Բ մասն, Ն. Նախիջևան, 1909, էջ 91:

⁹⁴ Missionary researches in Armenia, London, 1834, p. 355.

دکتر مریم میراحمدی، دین و دولت در عصر صفوی، تهران، ۱۳۶۹، ص ۷۴

տեղադրելով, առաջացրել են շահ Աբբաս Ա-ի աննկարագրելի զայրույթը, և շահը որոշում է կայացրել՝ Ավգուստինյան բոլոր հայրերին արտաքսել երկրից⁹⁵: Միջադեպը հարթում են Կարմեյանները, որոնք միջնորդում են շահի մոտ Ավգուստինյանների համար, իսկ Կղեմես VIII պապի ուղերձով սպահամաքնակ Ավգուստինյան միաբանության Հայրեր Անտոնիո դե Գուվեային, Քրիստոֆերին և Ջերոմին խորհուրդ է տրվում հաստատել համագործակցություն Կարմեյան ներկայացուցչության հետ⁹⁶:

Ըստ էության, Իրանում գտնվող բոլոր ուղղվածության միաբանությունների գործունեությունը իրականացվում էր մեկ հենքի վրա և հետապնդում էր մեկ նպատակ՝ Եվրոպայի (Հռոմի) շահերի գործնական իրականացումն Իրանում՝ անկախ այն բանից, թե քարոզիչները որ պետության ներկայացուցիչներ են, ինչպես, օրինակ, պորտուգալացիները, որոնք ոչ միայն ներկայանում էին որպես Ավգուստինյան միաբաններ, այլև ակտիվ զբաղվում էին դիվանագիտական բանակցություններով իրանական կողմի հետ Հորմուզում և Գոալում՝ Պորտուգալիայի քաղաքական և առևտրական հիմնավորման ու գերիշխանության համար⁹⁷:

Կղեմես VIII-ին հաջորդած Պողոս V պապը նամակ է հղում պարսից շահին՝ խնդրելով փնտրել Աստծու սիրեցյալ զավակներին, ովքեր ուշացել էին՝ կապված ճանապարհային որոշ դժվարությունների հետ: Նրանց մասին հիշատակելիս Փոլ Սայմընը նշում է. «... Մենք ափ իջանք Շիրվան կոչվող վայրում, և մեր նավին մոտեցան հայ առևտրականներ, որոնց մենք ճանաչում էինք Մոսկովիայից...: Նրանք առաջարկեցին հանդես գալ որպես թարգմանիչներ: Եվ քանի որ մենք չէինք տիրապետում օսմաներենին, սխալ կլիներ շնորհ չանել հայ առևտրականներին, բացի այդ՝ նրանք կօգնեին մեզ հայկական եկեղեցիների միավորման հարցում: Ուստի նրանցից մեկին նամակով հանդերձ ուղարկեցինք պարսից շահի մոտ՝ տեղյակ պահելով մեր ուշացման պատճառների մասին...»⁹⁸:

Հարց է ծագում՝ ինչո՞ւ նրանք վստահեցին այդ վաճառականներին: Թեև պատասխանը բացակայում է

⁹⁵ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 10.

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 106:

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 96:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 8:

«Կարմեյանների տարեգրության» մեջ, այնուամենայնիվ, պարզ է, որ նրանք արքունիքին մոտ կանգնած և շահի վստահությունը ձեռք բերած վաճառականներ էին:

Շահի կողմից Կարմեյանների նկատմամբ ևս դրսևորվում էր որոշակի անհատականացված մոտեցում, որը պայմանավորված էր քրիստոնյա աշխարհի հետ (ի դեմ Հռոմի) մերձեցնալու նկատառումներով: Միևնույն ժամանակ, այս մերձեցման մեջ շահը կանխագգում էր Իրանում բնակվող քրիստոնյաներից (հայկական տարրը) ակնկալվող քաղաքական և հատկապես տնտեսական գործավարության ուղղվածության փոփոխում դեպի Եվրոպա: Սակայն Կարմեյան միաբաններից տեղեկանալով նրանց այցի չեզոք նպատակների մասին՝ շահը նրանց ընդունում է՝ խոստանալով կենտրոն հիմնելու համար հնարավորություն ընձեռնել⁹⁹: Կարմեյաններին հաջողվում է խոսափել լարվածության ստեղծումից. Աբբաս Ա-ի մեհմանդարը (օտարերկրացիների հարցերով զբաղվող խորհրդատու) զգուշացրել էր նրա մոտ չքննարկել հայերի հետ կապված որևէ հարց շահի անակնկալ գայրությանից խոսափելու նպատակով¹⁰⁰:

Այստեղ հարց է ծագում, թե ինչու շահը կարող էր անակնկալ գայրանալ, եթե շոշափվեին հայերի հետ կապված ինչ-ինչ հարցեր: Գուցե շահն, այնուամենայնիվ, փորձում էր ճշտել նրանց առաքելության իրական նպատակները, ուստի և զգայուն էր հայերին վերաբերող ցանկացած արտահայտության նկատմամբ: Շահն իրավունք ուներ մտածելու, որ Կարմեյանների իրական նպատակներից կարող էր լինել նաև Իրանի և հատկապես շահի համար անփոխարինելի հպատակներին կաթոլիկացնելը, իսկ դրա հետևանքները շահը շատ լավ էր հասկանում: Ուստի Կարմեյան Հայր Փոլ Սայմընը բավականին մեծ զգուշավորություն էր ցուցաբերում միաբանության իրական նպատակները վարպետորեն քողարկելու հարցում:

⁹⁹՝ *A Chronicle of the Carmelites*, v. I, p. 123.

¹⁰⁰՝ Երևան տեղում, էջ 124:

«Կարմեյանների տարեգրությունում» տեղ գտած Հռոմի պապ Պողոս V-ի՝ շահ Աբբասին հղած «վերբալ հայտագիրն»¹⁰¹ իր մեջ ներառում է Հռոմի ցուցումները: Նշենք, որ կա երկու տարբերակ, որոնցից մեկը պահպանվել է 18-րդ դարի Կարմեյան տարեգիր Հայր Էզբիուսի (Fr. Eusebius ab Omn. Sanctis) «Առաքելությունների պատմություն» մատյանում, իսկ երկրորդը՝ իսպաներեն լեզվով գրված մի աշխատության մեջ (Persia of Fr. Florencio del hino Jesus, 1929), որոնք իրարից գրեթե չեն տարբերվում:

«Վերբալ հայտագրում» նշված է, որ քրիստոնյաների ինքնիշխան միապետը շահ Աբբասի մոտ է ուղարկում Բոկոտն Կարմեյաններ Փոլ Սայյընին և իր ընկերակիցներին՝ մեծ հեռանկարներով: Առաջին տարբերակում կետ առ կետ նշվում է նրանց համագործակցության նպատակների մասին, որոնցից ցանկանում ենք առանձնացնել հատկապես կարևորները: Օրինակ՝ վեցերորդ կետում, որն ավելի շատ հարկադրանք և սպառնալիք է ենթադրում, նշված է. «... Պողոս V-ը խնդրում է Նորին Մեծություն շահ Աբբաս Ա-ին բոլոր քրիստոնյաներին, անկախ նրանից, թե իր հպատակներն են և իր թագավորությունում են ծնվել, համարել օտարերկրացիներ, իսկ նրանց հանդեպ, ովքեր ժամանել են տարբեր վայրերից և կամ ճամբարներում տեղակայված ռազմագերիներ են, բարյացակամ վերաբերմունք ցուցաբերել և չթույլատրել ցանկացած բռնություն կամ վնաս քրիստոնեական հավատքն ուրանալու համար, հակառակ դեպքում նմանատիպ վերաբերմունքի կարժանանան քրիստոնյա աշխարհով ճանապարհորդող կամ օսմանցիների կողմից գերված շահի հպատակները»¹⁰²:

Պողոս V պապի վերոհիշյալ տողերը կարելի է գնահատել որպես խիստ զգուշացումից մինչև անթաքույց սպառնալիք: Բավականին մեծ համարձակություն էր պետք տվյալ պահին Իրանի

¹⁰¹Վերբալ (լատիներեն՝ verbalis - բանավոր) հայտագիրը դիվանագիտության մեջ ամենատարածված թղթակցությունն է: Վերբալ հայտագրի ձևով կարելի է կազմել նաև կառավարությունների միջև միջազգային կարևոր խնդիրների վերաբերյալ թղթակցությունները:

Այն ունի իր կազմման որոշակի ձևը, որի պահպանումը պարտադիր պայման է և ուղարկվում է սուրիանդակի միջոցով (Չալլմյան Ն., Դիվանագիտական արարողակարգ և վարվելակերպ, Ե., 2003, էջ 66-68):

¹⁰²"A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 128.

մեծագոր շահին այդպես գրելու համար, թեկուզև այն պարզ պատճառով, որ Իրանում հաստատվելու և իրենց գործունեությունն իրականացնելու գործընթացը կարող էր կասեցվել և անգամ դադարեցվել: Սակայն, միևնույն ժամանակ, պապի նման դիրքորոշումը կարելի է բացատրել նրանով, որ Պողոս V-ը ոչ թե սոսկ զգուշացնում էր հնարավոր բարդություններից խուսափելու համար, այլ այն պատճառով, որ պարսից աշխարհում արդեն իսկ նկատվում էր քրիստոնյաների նկատմամբ մասնատիպ անբարյացակամ և դաժան վերաբերմունք:

Համաձայն յոթերորդ կետի՝ պապն ու Ռուդոլֆ II կայսրը խնդրում են, որ շահը Ռոբերտ Շըրլիին Իտալիա վերադառնալու թույլտվություն տա՝ պատճառաբանելով, որ նրա հայրն է այդպես ցանկանում¹⁰³:

Պապի՝ Ռոբերտ Շըրլիին վերադարձնելու խնդրանք-պահանջը, բնականաբար, պայմանավորված չէր կարող լինել միայն այն հանգամանքով, որ ծեր հայրն էր այդպես ցանկանում: Այստեղ կան նաև քաղաքական դրդապատճառներ և այդ մասին ներկայացված է հետևյալ նամակում. «Շըրլի վերադարձն օգտակար կլինի նրանով, որ ի վիճակի կլինի ճշգրիտ տեղեկատվություն տալու Նորին Մեծությանը (Հռոմի պապ Պողոս V-ին- Թ. Մ.) այս երկրի (Իրանի- Թ. Մ.) գործերի մասին, և մենք հույս ենք հայտնում, որ Դուք ավելի քան վստահ եք նրա հավատարմությանը, որն արդեն իսկ ապացուցվել է Ձեր արքունիքում ծառայելու ժամանակ...»¹⁰⁴:

Վեցերորդ կետի առանձնացումը մեր կողմից պատահական չէր, որովհետև այդ կետի բովանդակությունը լսելով՝ շահ Աբբասը պատասխանեց. «Դուք վկա եք այն սիրուն, որ ես տածում եմ քրիստոնյաների նկատմամբ... Սակայն Հորմուզի կապիտանը կողոպտել էր իմ վաճառականներին, մահմեդական տղաներին հարկադրաբար քրիստոնեացրել և ուրիշ վնասներ հասցրել»¹⁰⁵:

Շահ Աբբասը խնդրում էր Հռոմի պապին, որ նման բաներ այլևս չկրկնվեն: Բացի այդ՝ շահը որոշ հարցեր ուղղեց Հայր Փոլ Սայնդնին, մասնավորապես, արդյո՞ք պապը հրամայել է

¹⁰³ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 128.

¹⁰⁴ Նույն տեղում:

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 129:

Ավգուստինյան հայրերին կաթոլիկացնել հայերին, չէ՞ որ նրանք արդեն ավելի քան հազար տարի է, ինչ ունեն իրենց հավատքը: Փոլ Սայմընը պատասխանում է, որ պապն աղյախի հրամաններ չի տվել, որովհետև հայերի հինավուրց հավատքը նույնն է, ինչ իրենցը¹⁰⁶: Շահին հուզող հաջորդ հարցը հետևյալն էր. «Եթե պորտուգալացի հայերը, այսինքն՝ Ավգուստինյանները, ինձ մի բան ասեն, իսկ ձեր հայերը, ովքեր մնում են այստեղ՝ Կարմեյանները, մեկ այլ բան, ո՞ր մեկին պետք է հավատամ»¹⁰⁷:

Փոլ Սայմընը պատասխանում է. «Ես հուսով եմ, որ Աստված քույլ չի տա, որ մեր և Ավգուստինյան հայրերը տարակարծություններ ունենան: Սակայն եթե նման բան պատահի, ապա Նորին Մեծությունը (շահ Աբբասը-Թ. Մ.) կգործի համաձայն իր խորաքափանցության, ինչպես նաև՝ հենվելով այդ միաբանությունների նամակների վրա»¹⁰⁸: Շահ Աբբասը, շրջվելով դեպի իր ազնվականները, պատասխանում է. «Ես նախապատվությունը տալիս եմ պապի հայրերին» (Կարմեյաններին - Թ. Մ.)¹⁰⁹:

Հարկ է նշել, որ Փոլ Սայմընն ուներ հատուկ հանձնարարություն՝ գրավոր ներկայացնել միաբանության առաջխաղացման հնարավոր մանրամասները և չանել այնպես, ինչպես դա արել են Իրան ժամանած շատ-շատերը՝ հեռանալ վերադառնալու խոստումներով: Կարմեյան Հայր Փոլ Սայմընն Իրանում անցկացրած վեց ամսվա իր դիտարկումներում հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում երկրի սովորույթների, շահ Աբբաս Ա-ի անձի մասին և այլն: «Պարսից շահի գլխավոր զորահրամանատար Ալլահվերդի խանը, և գրում է նա, և խնջույքներից մեկի ժամանակ, որին ներկա էին նաև քուրդ դեսպանները, սեղանին դրել էր ոսկյա երեք հազար ամանեղեն (այդ մասին Փոլ Սայմընը տեղեկանում է այնտեղ ներկա գտնվող մի քանի օսմանցուց): Գրեթե բոլորը գինի էին խմում, ուտում էին հատակին փռված քանկարժև գորգերին նստած... Նրանք շատ մեծ մզկիթներ ունեն, ուր գնում են իրենց աղոթքն առ Աստված հղելու և քույլ են տալիս յուրաքանչյուր ազգի

¹⁰⁶ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 129.

¹⁰⁷ Նույն տեղում:

¹⁰⁸ Նույն տեղում:

¹⁰⁹ Նույն տեղում:

ներկայացուցչի մզկիթ մտնել: Երեք անգամ՝ առավոտյան, կեսօրին և երեկոյան, աղոթում են: Սկզբում լվացվում են, այնուհետև փռում են իրենց գորգը հատակին և ողջ նվիրվածությամբ աղոթք հղում Աստծուն և Ալլահին»¹¹⁰: Փոլ Սայմընն ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է շահ Աբբաս Ա-ին՝ նրա տարիքը, հասակը, դիմագծերը, նախասիրությունները և այլն¹¹¹:

Հետաքրքրական է նաև հետևյալ գրառումը. «Շահ Աբբաս Ա-ն քաղաքավարի է մարդկանց հետ, միևնույն ժամանակ՝ շատ լուրջ: Երբ անցնում է հասարակական փողոցներով, ուտում է այն, ինչ վաճառում են, ազատորեն շփվում է ցածր խավի մարդկանց հետ, ստիպում է իր ենթականերին նստել, մինչ ինքը կանգնած է... Նա կարծում է, որ այդպիսին պետք է լինի թագավորը և ոչ թե Իսպանիայի կամ ուրիշ քրիստոնյա թագավորների նման, ովքեր որևէ հաճույք չեն ստանում կառավարելուց... Որքան բարություն է ցուցաբերում շահն իր ենթակաների նկատմամբ, այնքան ավելի շատ են վախենում նրանից, քանի որ վերջինս անսպասելիորեն կարող է բռցնել նրանց գլուխները... Շահ Աբբասն ունի չորս խորհրդատու՝ Ալլահիվերդի խանը՝ իր գորավարը, Աթա բեկը՝ իր վեզիրը, Ղուրջի բաշին և մեկը, ով իր ուսուցիչն ու «կառավարողը» (անունը չի հիշատակվում) կարող է լինել»¹¹²:

Կարմեյանները շահ Աբբաս Ա-ի հետ առաջին իսկ հանդիպումից հետո նամակ են հղում Վատիկան՝ արտահայտելով իրենց տպավորությունները: Սակայն կային բաներ, որոնց մասին գրելն ու այն ուղարկելը նպատակահարմար չէր թվում պապի առաքյալներին: Փոլ Սայմընն իր նամակում իրազեկում է. «Մեզանից մեկը պետք է վերադառնա և զեկուցի Նորին Մեծությանն ու վանահայրերին մեր առաքելության վերաբերյալ, քանի որ չենք կարող ամբողջական զեկույցները նամակների միջոցով ներկայացնել: Բավական է մեր գրառումները պարսից շահի ձեռքն ընկնեն, և նա կհասկանա, թե որոնք են Իրան ժամանելու մեր իրական պատճառները»¹¹³:

¹¹⁰ «A Chronicle of the Carmelites», v. I, p. 155-157.

¹¹¹ Նույն տեղում, էջ 158:

¹¹² Նույն տեղում, էջ 158-159:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 123:

1608թ. հունվարի 3-ին՝ շահի հետ կայացած հանդիպումից կարճ ժամանակ անց, Սպահանում Կարմեյան հայերին տրամադրվում է հարձարավետ մի շինություն ¹¹⁴:

Հայր Փոլ Սայմընը, ինչպես բազմիցս նշվում է «Կարմեյանների տարեգրությունում», պետք է վերադառնաք Հռոմ, ինչն իրականացնում է 1608թ., ապա պապի ցուցումով մեկնում է Իսպանիա: 1609թ. սեպտեմբերի վերջին Ռ. Շըրլին վերադառնում է Հռոմ և իր գործերի նախնական քննարկումներից հետո ուղևորվում Իսպանիա՝ ներկայացնելու իր հավատարմագրերը Ֆիլիպ III-ին ¹¹⁵: «Կարմեյանների տարեգրությունում» Ռ. Շըրլին ներկայացված է այսպես. «... Ռոբերտ Շըրլին հասարակության մեջ ապրում էր որպես կաթոլիկ, հաճախում եկեղեցիներ և քրիստոնյային բնորոշ բոլոր հատկություններով ներկայանում: Նա գնեց մահմեդական մի ստրկուհու Չերքեզիայից: Կարմեյան Հայր Փոլ Սայմընը կնքեց նրա կնոջը և զադտնի ամուսնացրեց... Հայր Էգբիուսի ու Կարմեյան այլ հեղինակների հավաստմամբ՝ որպես արդյունք Կարմեյանների հետ հարաբերության (1607թ. նոյեմբերի 14-ին և 1608թ. հունվարի վերջին՝ Ղազվինում տեղի ունեցած հանդիպումների ժամանակ), նրանց (Կարմեյանների) հետ կրոնական հարցեր քննարկելու և իր սարսափներից հրաժարվելու համար Հայր Ջոն Թադդեուսը նրան կաթոլիկ եկեղեցի բերեց, և հենց այդ ժամանակ էլ Սամսոնյան կրոնափոխ եղավ: 1608թ. փետրվարի 2-ին նրանք ամուսնացան սրբագործման տոնի ժամանակ, և հենց նույն օրն էլ նորապսակները ճանապարհվեցին Եվրոպա» ¹¹⁶:

Ջոն Թադդեուսի՝ «Կարմեյան հայրերի կողմից քրիստոնյաներին մկրտելու» ձեռագիր հուշամատյանում գրանցված առաջին անունը Ռ. Շըրլիի կնոջ անունն է՝ Դոնիա Թերեզիա (Սամսոնյան վերցրել էր Կարմեյան միաբանության սուրբ Բարեփոխչի անունը): Սակայն ոչ մի հիշատակություն չկա Ռ. Շըրլիի պայմանական մկրտություն ստանալու կամ եկեղեցի ընդգրկվելու մասին: Սա, իհարկե, հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Ռ. Շըրլին արդեն

¹¹⁴ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 147-148.

¹¹⁵ Նույն տեղում, էջ 142:

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 143- 144:

իսկ հարել էր կաթողիկոսեանը նախքան Կարմեյանների ժամանումը, այսինքն՝ 1607թ. դեկտեմբեր ամիսը¹¹⁷:

Հայր Ջոն Թադդեուսը՝ Կարմեյանների գլխավոր քարգմանիչը, շահի պաշտոնական պատասխան-մամակի քարգմանությունն ուղարկում է Հռոմ, որտեղ մասնավորապես նշված էր. «... Ալլահի և Մեծն Ալլի անունով՝ Հռոմի պապին: Ձերդ Մեծություն... Հայր Սայմընը և մյուս երկու հայրերն արդեն ժամանել են այստեղ՝ և՛ բանավոր, և՛ գրավոր տեսքով տեղեկացնելով Ձերդ Մեծության ցանկության մասին՝ պատերազմել օսմանցիների՝ մեր «ընդհանուր թշնամու» դեմ... : Ապագայում ես ոչ միայն այս ամենագարշելի ժողովրդի այսոյանն ու անփոխարինելի թշնամին կլինեմ, այլև ամենադաժան դահիճն ու կործանարարը»¹¹⁸:

Փոլ Սայմընը, 1608թ. փետրվարի 26-ին դուրս գալով Սպահանից, իր ընկերակիցներից պահանջում է, որ վերջիններս փորձեն շահից ձեռք բերել Կարմեյանների գործերին չմիջամտելու և երկրում ազատորեն շրջելու բույլություն հրաման: 1615թ. սեպտեմբերին տրված Աբբաս Ա-ի ֆարմաններից (հրաման) մեկը վերաբերում է Կարմեյան հայրերի բնակությանն Իրանում: Արքայական այս ֆարմանում հիշատակվում է, որ հարգարժան Ջուան և Ռեդեմպտո հայրերը ազատ են՝ հաստատվելու իրենց նախընտրած վայրում՝ միաժամանակ խոստանալով նրանց պատիվ և հարգանք¹¹⁹:

Վերը շարադրվածից կարելի է եզրակացնել, որ Կարմեյան միաբանների առաջին իսկ քայլերն Իրանում պսակվեցին որոշակի հաջողություններով: Դրանք, ըստ էության, նպատակաուղղված էին ստեղծելու փոխշփման եզրեր Եվրոպայի (ի դեմ Հռոմի) և Իրանի միջև հեռանկարային երկկողմ ակնկալիքներով. Կղեմես VIII պապը Կարմեյան միաբանության իրանական առաքելությունը բառիս երկակի իմաստով իրականացրեց: Եթե Կարմեյանները մտադիր էին քարոզչությամբ զբաղվել, ապա ինքնիշխան պապը գլխավորապես օգտագործում էր նրանց որպես գործակալներ իր քաղաքական նպատակների՝ օսմանյան սպառնալիքի համար՝ զարգացնելով

¹¹⁷ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 145.

¹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 135, 143:

¹¹⁹ ۱۱۴۲-۱۱۴۳. ص. ۱۳۷۱، تهران، جلد ۳، اول، شاه عباس اول، زندگانی، فلسفی، نصرالله

բարեկամական հարաբերություններ, ապահովելով ուղղակի և հուսալի հաղորդակցություններ և բանակցություններ պարսից արքունիքի հետ: Փաստորեն՝ Իրան ժամանող առաքյալները պետք է գործեին պապի կարգադրություններով: Կարմեյալաները երկակի դեր էին ստանձնել՝ համապատասխանաբար երանգավորելով իրենց աշխատանքներն ու դրանց արդյունքները: Այդ դերը գերակշռում էր հատկապես Իրանում անցկացյաժ իրենց առաջին քսանհինգ տարիների ընթացքում, քանի որ հետագայում իրենց կարգավիճակը փոխվում է:

Այսպիսով՝ եվրոպական պետությունները ձգտում էին առաջին հերթին վերականգնել Եվրոպան Արևելքի հետ կապող միջազգային առևտրական ուղին: Բացի այդ՝ եվրոպական պետությունները և մասնավորապես Հռոմը ջանում էին «ընդհանուր թշնամու» դեմ պայքարում ներգրավել իրենց բնական հարևանին՝ Իրանին, որի դերակատարությունը հսկասօսմանյան դաշինքում անչափ կարևոր էր: Իսկ կաթոլիկ քարոզիչների միջոցով դեպի Իրան ներթափանցելն ու այնտեղ հաստատվելն ավելի քան հարմար էր Իրանի մասին հսկայական տեղեկատվություն ձեռք բերելու համար: Իրանը, հանձին շահ Աբբաս Ա-ի, մի շարք միջոցառումներով և հովանավորչական քաղաքականությամբ ընդարձակեց երկրի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին առևտուրը: Նա ոչ միայն իր սեփական վաճառականներին էր արտոնություններ տալիս և օժանդակում նրանց, այլև բանակցություններ էր վարում եվրոպական մի շարք պետությունների հետ: Չանագան տնտեսական ու այլ արտոնություններով եվրոպական կապիտալը դեպի Իրան գրավելու համար ջանքեր էր գործադրում, թեև այդ քաղաքականությունը որոշ դժվարությունների պատճառով ցանկալի արդյունք այդպես էլ չունեցավ¹²⁰: Իրանն իր արտաքին քաղաքականության բնագավառում Օսմանյան կայսրության դեմ պատերազմի պատրաստվելիս նախապատվություն էր տալիս նաև արտաքին քաղաքականության խաղաղ միջոցին՝ դիվանագիտությանը, ուստի եռանդուն դիվանագիտական գործունեություն էր ծավալում՝ դաշնակիցներ գտնելու և հսկասօսմանյան ռազմաքաղաքական կոալիցիա ստեղծելու համար:

¹²⁰ Լեո, Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, Ե., 1934, էջ 61-62:

ԿԱՐՄԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԻՐԱՆՈՒՄ 17-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՄՆԱՍՅԱԿՆԵՐԻՆ

Շահ Աբբաս Ա-ի կառավարման շրջանը՝ ըստ «Կարմելյանների տարեգրության»։ Հայր Ջոն Թադդեոսի գործունեությունը

1607թ. դեկտեմբերի 2-ին Իրան ժամանած առաջին Կարմելյան քարոզիչներ Հայր Փոլը (Fr. Paul of Jesus Mary), Հայր Ջոն Թադդեոսը (Fr. John of S. Elisaeus) և Հայր Վինսենթն (Fr. Vincent of S. Francis) անմիջապես հաստատվում են մայրաքաղաք Սպահանում, որը և դառնում է Կարմելյանների կենտրոնատեղին¹²¹:

Իրանցի պատմաբան Լոթֆալլահ Հոնարֆարի դիպուկ արտահայտությամբ Սպահանը շուրջ մեկ ու կես դար հանդիսացավ Սեֆյան արքայատոհմի մայրաքաղաքը՝ ստանալով «Իսլամական

¹²¹ «A Chronicle of the Carmelites», v. II, p. 1029.

Սպահանում քարոզիչներին տրամադրված շինությունն այնքան էլ չէր գոհացնում Կարմելյաններին, որովհետև այն հարմար չէր եկեղեցի կամ մատուռ կառուցելու համար: 1608թ. հունվարի 7-ին շահ Աբբաս Ա-ի և Հայր Փոլ Սայնրնի միջև տեղի ունեցած առանձնազույցի արդյունքում (սովորաբար շահն Իրան ժամանած քարոզիչների հետ պարտադիր հանդիպում էր ունենում՝ նրանց ժամանելու նպատակը պարզելու, ինչպես նաև տարաբնույթ հարցերի քննարկման համար) շահը հրամայում է բավականին մեծ այգեստան ունեցող ավելի մեծ տարածք տրամադրել նրանց (*"A Chronicle of the Carmelites"*, v. II, p. 1029, 1035.) Դա ավելին էր, քան կարող էին հուսալ Կարմելյանները: Այդ է վկայում հետագայում Իրան ժամանած Հայր Ֆաուստինը. «Հավատացե՛ք, որ Եվրոպայում ունեցած մեր մեծաթիվ մենաստաններից և ոչ մեկը կիսով չափ նույնիսկ հավասար չէ սրան», իսկ Հայր Ջոն Թադդեոսը հաղորդում է. «Մեզ տրամադրված Տունն ավելի մեծ է, քան Ավգուստինյան հայրերինը: Մակայն մեր աղոթատունն ավելի փոքր է Ավգուստինյան հայրերի աղոթատնից, մինչդեռ մենք շատ ավելի նկարներ ու զարդեր ունենք չռոմից թերված... Ինչ վերաբերում է մեծությանը, ապա այն բավականին հարմար է, քանի որ շատ կրոնավորներ կարող են ապրել, բացի այդ՝ ունի մեծ մախսարահ, որը կարող է ծառայել որպես եկեղեցի»: Կարմելյանները Սպահանի մենաստանը զբաղեցրին 1609 թ. հունիսի 24-ից մինչև 1757թ. (*"A Chronicle of the Carmelites"*, v. I p. 166, v. II, p. 1029): Բացի Սպահանից Կարմելյանները հաստատվեցին նաև Հորմուզում (1609թ. հունվար), Շիրազում (1623թ.), Բասրայում (1624թ.), Բանդար-Աբբասում (1668թ.), Բանգում (1670թ.), Նոր Ջուղայում (1683թ.) Համադանում (1684 թ.), Խարքում (1756թ.), Բուշեիրում (1765թ.):

աշխարհի աստղ» անվանումը¹²²։ Հաստատվելով Սպահանում՝ Կարմեյանները խորացնում էին պարսկերենի իրենց գիտելիքները, ուսումնասիրում Ղուրանը, հարաբերություններ հաստատում Սպահանում հաստատված եվրոպացի քրիստոնյաների հետ։

«Կարմեյանների տարեգրության» վկայությամբ Իրանի բնակչությունը բացասաբար էր տրամադրված եվրոպացի քարոզիչների նկատմամբ։ Հայր Ջոն Թադդեոսը հաղորդում է, որ իրենց առաջին խնդիրն էր հաղթահարել ժողովրդի անվստահությունը. «...Նախ և առաջ հարկավոր էր համախմբվել և կանխել հասարակ ժողովրդի՝ մեզ ուղղած մեղադրանքները։ Նրանք մեզ անվանում էին «բոկոտն» (իրանցիները, հավանաբար, Կարմեյաններին այսպես էին անվանում ոչ թե այն բանի համար, որ իրենք իսկապես համարվում են «Բոկոտն» Կարմեյաններ, այլ պարզապես վիրավորելու համար), «անճոռնի», «անշնորհք», «դեմիլիշ» ֆրանկներ և այլն»¹²³։ Քարոզիչների «անցանկալի հյուր» լինելը, հավանաբար, շփոթություն առաջացրեց նաև իրենց՝ Կարմեյանների մեջ՝ սկիզբ դնելով տարակարծությունների և ստեղծելով անվստահություն իրենց առաքելության հաջողության նկատմամբ։ Կարմեյաններին շփոթեցնում էր նաև դրամական միջոցների սահմանափակ լինելը, մրցակցությունը մյուս առաքելությունների (օրինակ՝ Ավգուստինյանների) հետ, ովքեր դեմ չէին դուրս մղել նրանց Իրանից։ Այսպես՝ Հայր Ջոն Թադդեոսի՝ Հռոմ հղած գեկույցում¹²⁴ մասնավորապես նշված է. «... Հայր Փոլ Սայմընը հեռացավ՝ թողնելով մեզ այն ամբողջ գումարը, ինչ ունենք՝ 250 ոսկի սկուդի»¹²⁵, ասելով, որ այն մեզ կբավականացնի շուրջ երկու տարի, իսկ մնացածն իր հետ վերցրեց իր ճամփորդության համար։ Այս երկրում ծախսերը շատ են, ամեն ինչ՝ բանկ. ինչքան էլ փորձենք խնայել, այնուամենայնիվ, չգիտենք՝ այն կբավականացնի արդյոք մեկ ու կես տարի։ Այստեղ ոչ մի հույս չկա ինչ-որ մեկից գումար հայթայթելու։

¹²² دکتر لطیف الله هنرفر، آشنایی با شهر تاریخی اصفهان، اصفهان، ۱۳۷۳، ص. پنـ، شش تاریخ ایران (از مدفـیه تا دوران معاصر)، ج. ۲، ص. ۱۱.

¹²³ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 163.

¹²⁴ Թեև գեկույցն անթվակիր է, սակայն բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ այն գրվել է 1608թ. մայիսից մինչև 1609թ. հունվարն ընկած ժամանակահատվածում։

¹²⁵ Սկուդի (սկուդո) - 16-18-րդ դարերում գործածվող իտալական ոսկեդրամ։

Ավգուստինյան հայրերը Իսպանիայի թագավորից գումար են ստացել, ի համալրումն դրա՝ նրանք ունեն մաս պատարագի համար նախատեսված գումար, որը ստանում են Հորմուզի իրենց հայրերից, բացի այդ՝ Գոալի արքեպիսկոպոսը գումար է ուղարկում որպես ողորմություն հայերին հանձնելու համար: Ավգուստինյաններն ասել են, որ անհրաժեշտության դեպքում օգտագործում են այն: Ոչ մի կարիք չկա մտածելու, որ այս հայրերը մեզ կաջակցեն, որովհետև մենք տեղեկացանք, ինչպես մաս նրանք են ասել, որ ուրախ կլինեն, որ մենք հեռանանք Իրանից, որովհետև դրամական միջոցների պակասություն ունենք»¹²⁶:

Գումար կարելի էր հայթայթել միայն շահից: Սակայն իրավիճակը փոխվել էր: Շահը հաղթել էր օսմանցիներին, ուստի նրանից որևէ բան ակնկալել Կարմելյաններն այլևս չէին կարող: Հայր Ջոն Թադդեուսը, բացառելով նրանից որևէ աջակցություն, հաղորդում է. «... Շահն ամբողջ սրտով մահմեդական է: Այն ամենն ինչ արել է նախկինում, բացահայտ կեղծիք է եղել: Այժմ, երբ շատ հաղթանակներ է տարել օսմանցիների դեմ, մագաչափ անգամ չի հետաքրքրվում քրիստոնյա արքաներով, ավելին, հասարակայնորեն ծաղրածանակի է ենթարկում նրանց օսմանցիների դեմ պատերազմ չմղելու համար և եթե մղեին էլ... Դուք մի կարծեք, թե շահը մեզ եկեղեցի կամ իր ենթականերին քրիստոնեացնելու թույլտվություն կտա, ընդհակառակը, հնարավորության դեպքում նա միշտ փորձում է մահմեդականացնել քրիստոնյա հայերին, ֆրանկներին և այլոց»¹²⁷:

Վերոհիշյալ նամակում Հայր Ջոն Թադդեուսը Իրանի մասին տարաբնույթ հետաքրքիր և մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում, որը համարում է իր առաքելության գործառնություններից մեկը: Այսպես՝ Թադդեուսը վկայում է, որ «օսմաներեն խոսում և հասկանում են շահն ու պաշտոնատար շատ անձինք, զինվորները: Հասարակ ժողովուրդը խոսում է պարսկերեն, բոլոր փաստաթղթերն ու հաղորդակցությունները պարսկերենով են...»¹²⁸: Թադդեուսի այս հաղորդումն առաջին հայացքից զարմանք է առաջացնում, թե ինչ կապ կա և կամ կարող է ունենալ օսմաներենի գործածությունը:

¹²⁶ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 163.

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 164:

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 165:

Սակայն Թադդեոսն այդ փաստը հետևյալ կերպ է բացատրում. «... Եթե արտոնագիր ունես պատարագն օսմաներենով կամ պարսկերենով անցկացնելու, ապա բոլորը կհասկանան, և շատերը, հետաքրքրությունից դղոված, ցանկություն կհայտեն լսելու...»¹²⁹:

Կարմեյանները որոշակի դժվարությունների էին հանդիպում մաս հաղորդակցության հաստատման հարցում: Նրանց մամակներից շատերը տեղ չէին հասնում: Այսպես՝ Հայր Ջոն Թադդեոսը, հաճախակի զեկույցներ հղելով Հռոմ՝ Իրանում տեղի ունեցող իրադարձությունների, ինչպես մաս՝ իրենց գործունեության վերաբերյալ, հարկ է համարում միաժամանակ մշել. «Շատ մեծ դժվարություն կա. թեև բազում մամակներ ենք հղել, այնուամենայնիվ, չենք կարող երաշխավորել, որ տասը մամակից մեկը Հռոմ է հասնում, չենք կարող երաշխավորել, որ տասը մամակից մեկը Հռոմ է հասնում, և նրանք ամենաչնչին վտանգի դեպքում չեն հայերն են գնում, և նրանք ամենաչնչին վտանգի դեպքում չեն տատանվի դեմ նետել մամակները: Իսկ եթե հատուկ մարդ ուղարկենք Հայեայի հյուպատոսի մոտ, առնվազն 60 սկուդի պետք է վճարենք, իսկ մենք չունենք այդ գումարը»¹³⁰:

Առաջին հայացքից թվում է, թե Կարմեյանների գործունեության միակ նպատակը Իրանի մասին տեղեկություններ հաղորդելն էր, քանի որ հասարակության մեջ այն տպավորությունն էր ստեղծվել, թե Կարմեյանները գտնվում են Իրանում միայն պապի և շահի միջև մամակագրություն իրականացնելու համար: Այս առիթով Հայր Ջ. Թադդեոսը հերքել է իրենց (Կարմեյանների)՝ որպես բացառապես պապի ներկայացուցիչներ լինելը. «Որոշ տգետ ու լալիշ անձանց աչքերը բացելու համար հայտարարում են, որ հիմարություն է և խելագարություն է կարծել, թե մեր միաբանությունն Իրանում է միայն պապի և շահի միջև մամակագրության համար»¹³¹: Մինչդեռ նրանց նպատակներից առաջինը կաթոլիկության տարածումն էր, որի ուղղությամբ նրանց գործադրած ջանքերը դեռ արդյունք չէին տալիս: «Մինչ այժմ, և գրում է Ջ. Թադդեոսը, և շատ փոքր հաջողություններ ունենք (խոսքը վերաբերում է կաթոլիկացնելուն - Թ. Մ.), քանի որ մահմեդականները և հայերը (Ավգուստինյաններն էլ են այդպես

¹²⁹ "A Chronicle of the Carmelites", v. 1, p. 165.

¹³⁰ Նույն տեղում:

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 268:

ասում) ոչ մի ուշադրություն չեն դարձնի պապին մինչև որոշակի օգուտ չունենան: Կարծում ենք, որ մեծ արդյունք կգրանցենք միայն այն դեպքում, երբ հայ, վրացի, պարսիկ տղաների համար քոլեջ բացենք: Եթե դաստիարակենք նրանց մեր սովորույթներով, սովորեցնենք ղեկավարման մեր դրույթները և ապագայում Իտալիա ուղարկենք որպես թարգմանիչներ, ապա պարսից շահը չի արգելի այսօրինակ աշխատանքը»¹³²:

Այսպիսով՝ Կարմեյլանները, Իրանի մասին տեղեկություններ հաղորդելուց զատ, պետք է ջանքեր գործադրեին նաև բոլոր հնարավոր ձևերով կաթոլիկություն տարածել: Կարմեյլանները տեղյակ էին Իրանում տարածված այն սովորույթին, երբ ծառան ընդունում էր իր տիրոջ կրոնը: Եվ հուսով էին կաթոլիկություն տարածելով «առատ հունձք» կատարել այդ սովորույթի հիման վրա: Այդ է վկայում Ջ. Թադդեուսի նամակներից մեկը, որտեղ անթաքույց նշվում է. «... Մենք չենք կասկածում, որ այստեղ սովորություն է, որ ծառան իր տիրոջ կրոնն ընդունի, ուստի շատ հոգիներ Սատանայի կապալքներից կազատվեն, քանի որ շատերը կդառնան մեր եղբայրները, իսկ մյուսները կհետևեն նրանց»¹³³:

Կարմեյլանների գործունեությունը դժվարությունների էր հանդիպում նաև այն պատճառով, որ քիչ էին միաբանության անդամները: Նրանք առնվազն երեսուներեք կրոնավորի կարիք ունեին, քսանմեկը՝ մենաստանը կանոնավոր պահելու, ծեսերի իրականացման, լեզուն սովորելու, գրքեր թարգմանելու, տասներկուսը՝ հայերի ու արաբների մեջ ապրելու և քարոզելու համար: Նրանց նպատակն ազնիվ կյանքի համար օրինակ ծառայելն ու քրիստոնեական բարեպաշտություն սովորեցնելն էր¹³⁴:

Արևելյան այս երկրում, որտեղ շահի քմահաճույքներից էր կախված ամեն ինչ, Կարմեյլան քարոզիչներին ևս բացառություն չէր արվում: Եվ իսկապես, 1608թ. աշնանը շահ Աբբաս Ա-ն, համաձայն իր փոփոխական խառնվածքից բխող քմահաճույքներին, հրամայում է դարուղային¹³⁵ հարյուր հիսուն զինվոր ուղարկել՝ Կարմեյլաններին

¹³² "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 165.

¹³³ Նույն տեղում, էջ 162, 165:

¹³⁴ Նույն տեղում, էջ 167:

¹³⁵ **داروغه** (դարուղի) - այսպես էր կոչվում տվյալ վայրի ոստիկանապետը, ով ակտիվ մասնակցություն ուներ բնակչությունից զանձվող հարկերի իրացման

իրենց բնակավայրից հանելու և Ավգուստինյանների մոտ բնակեցնելու համար: Ավգուստինյանների կողմից մերժում ստանալուց հետո Կարմեյան հայրեր Ջոն Թադդեուսին և Վինսենթին ոչինչ չէր մնում անելու, քան թողնել և հեռանալ հասարակական քարվանսարա: Այս կապակցությամբ Հայր Ջոն (նամակագրության մեջ Հայր Ջոնն իրեն Ժուան է անվանում) Թադդեուսը հաղորդում է. «... Ոչ մի երկրում այսքան շատ փոփոխություններ չեն կատարվում, որքան այստեղ: Երբ ես գնացել էի ճամբար¹³⁶ (պատերազմի ժամանակ-Թ. Մ.) պարսից շահին տեսնելու և բնակության համար արտոնություններ տրամադրելու խնդրանքով (ինչպես իրենք են ասում «ֆարման»), շահի հրամանով Սպահանի կառավարիչը մեզ բնակավայր տվեց, որը քաղաքի լավագույններից մեկն էր: Սակայն մի քանի օր հետո նա պարտադրեց դուրս գալ, հետո հրամայեց, որ ապրենք մի աղքատ մարդու տանը...»¹³⁷:

Նոր քարոզիչներ ուղարկելու Կարմեյանների խնդրանքը, ի վերջո, կատարվեց: Իրանում հաստատված միաբանները 1609թ. հունիսին Եվրոպայից ստացան իրենց առաջին համալրումը: Իրան ուղարկվեցին Կարմեյան հայրեր Ռեդեմպտը (Redempt of the Cross) և Բենիգնուսը (Benignus of S. Michael)¹³⁸, իսկ 1611թ.՝ հայրեր Բարթոլոմեոսը (Bartholomew Mary of S. Francis)՝ ծագումով նեապոլիտանցի ազնվական և իսպանացի Լուիսը (Louis Francis of the Mother of God)¹³⁹, 1616թ. վերջին՝ իտալացի կրոնավոր Հայր Դիմասը (Dimas of the Cross)¹⁴⁰: Հետագայում նրանց թիվն ավելացավ: Նորեկ

գործում: Արքունի դիվանատան դարուղան կոչվում էր «դարուղե-յե դաֆթարխանե» (դաֆթարխանի դարուղա) կամ «դարուղե-յե դաֆթարդարի» (դաֆթարդարիի դարուղա), որն անմիջապես ենթարկվում էր «մուսրովֆի-ուլ-մամալիքին» (Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ երրորդ (1652-1731), Ե., 2005, էջ 190):

¹³⁶Այս ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրության և Իրանի միջև պատերազմ էր մղվում (1603-1612թթ.), որն անհաջող ավարտ ունեցավ Օսմանյան կայսրության համար (Քայքայության Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, էջ 265):

¹³⁷"A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 167.

¹³⁸Նույն տեղում, էջ 171:

¹³⁹Նույն տեղում, էջ 199:

¹⁴⁰Նույն տեղում, էջ 236: Հայր Դիմասը, ով հետագա քսան տարիների ընթացքում մնում է Իրանում, ծուլվում է Արևելքի հետ, ավելին, լեզուների (պարսկերեն, ասորերեն, վրացերեն), մասնավորապես հայերենի իմացությունը, թույլ է տալիս

քարոզիչների մոտքն Իրան գաղտնի չէր մնում: Նրանց անմիջապես ներկայացնում էին շահին: Այդ հանդիպումների ժամանակ շահ Աբբաս Ա-ն չէր վարանում դժգոհել պապի և քրիստոնյա թագավորների չիրականացրած խոստումներից: Շահն ամեն վայրկյան կարող էր դուրս վռնդել իր երկրում հաստատված Կարմեյաններին և ընդհանրապես մյուս միաբանությունների ներկայացուցիչներին ևս, ուստի Հայր Ջոն Թադդեոսը հերթական հանդիպումներից մեկի ժամանակ փորձում է արդարանալ՝ ասելով. «...Ներկայիս պապն (Պողոս V-ը և Թ. Մ.) ակնհայտորեն տարբերվում է նախորդից (Կղեմես VIII-ից և Թ. Մ.): Արդեն չորս ամիս է, ինչ Պողոս V-ը սկսել է բանակցություններ վարել Չերդ Մեծության հետ... Մենք համոզված ենք, որ պապի մտադրություններն ամենաքնքրուշն են, և նա ջերմորեն ցանկանում է գոհացնել շահին...»¹⁴¹:

Սակայն շահն աներեր էր. նրա կարծիքով քրիստոնյա արքաների անհամաձայնության մեղքն ընկնում է պապի ուսերին, քանի որ վերջինս նրանց գլխավորն է: Շահը զգուշացնում է, որ կսպասի ևս չորս ամիս, և եթե այդ ընթացքում նորություն չլինի, որ քրիստոնյաները գենք են վերցրել օսմանցիների դեմ պայքարելու համար, ապա նա «կխզի կապն այն մարդկանց հետ, ովքեր լոկ բառեր են ասում և ստում»¹⁴²: Հետաքրքրական է հատկապես Կարմեյան հայրերին առնչվող՝ շահ Աբբաս Ա-ի կողմից մի փոքր հեզմական հնչեղություն և անգամ թերահավատության երանգով կատարված այն հայտարարությունը, որ «... Եթե քրիստոնյա թագավորները պատերազմ սկսեն օսմանցիների դեմ և նրանցից գրավեն գեթ մի այծ, ապա ես Կարմեյան հայրերին և՛ տեղ կհատկացնեմ, և՛ եկեղեցի, օթևան կտամ, եթե մույնիսկ դա լինի իմ սեփական տունը կամ գլուխը: Եթե նրանք պատերազմ չմղեն չորս ամսվա ընթացքում, ապա այլևս

նրան պատարագ մատուցել հայերենով: Երբեմն նրան առաջարկում էին Ջուդայում հայերի եկեղեցիներում կատարել այդ արարողությունը, քանի որ հայերն օրական մեկ անգամ էին պատարագ մատուցում: Հայր Դիմասը զեկնուցում է նաև հայերի սիրալիր և հարգալից վերաբերմունքի մասին: Կային նաև մարդիկ, ովքեր խնդրում էին Կարմեյանների օրհնությունը և ավելի մեծ հարգանք ցուցաբերում քարոզիչների, քան իրենց պատրիարքի նկատմամբ ("A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 236-237):

¹⁴¹ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 176.

¹⁴² Նույն տեղում:

չեմ վստահի նրանց խոսքերին, ոչ միայն եկեղեցի չեմ տա, այլ նաև ավելի վատ պայմաններ կառաջադրեմ, ավելին՝ օսմանցիները կգրավեն Հիսուս Զրիստոսի գերեզմանը...»¹⁴³:

Հայր Զոն Թադդեոսը շահ Աբբաս Ա-ի այս և մամանօրինակ սպառնալիքներին պատասխանեց, որ Պողոս V պապն այն հազվագյուտ ընտրված պապերից է, ով դեռ ժամանակ չի ունեցել ցույց տալու Նորին Մեծություն շահին այն, ինչ խոստացել է նամակներում¹⁴⁴:

Շահ Աբբաս Ա-ն 1609թ. սկսեց ռազմական նախապատրաստություններ տեսնել և այդ ընթացքում Պողոս V-ին ուղղեց մի շարք ուղերձներ: 1610թ. արդեն օսմանյան բանակը Մուրադ փաշայի գլխավորությամբ շարժվեց Թավրիզ: Աբբաս Ա-ն նոր առաջարկներով դիմեց Եվրոպայի տիրակալներին միացյալ գործողությունների համար ընդդեմ օսմանցիների՝ այս անգամ որպես իր դեսպան ընտրելով Հայր Զոն Թադդեոսին: 1611թ. սկզբին պարսից շահը բացատրեց Հայր Զոնին իր ցանկությունը. նա պետք է գնար Մոսկովիայի ցարի, Լեհաստանի թագավորի և Հռոմի պապի մոտ՝ առաջարկելով նրանց խափանել Օսմանյան կայսրության վրայով արժեքավոր ապրանքների արտահանումը (իրանական գորգեր, մետաքս և այլն) Եվրոպա, և դրանով իսկ օսմանյան կառավարությանն ու առևտրական հասարակությանը զրկել իրանական բարիքներից: Շահը հաշվի էր առել Թադդեոսի՝ լեզուների իմացությունը, երբ այլ թարգմանիչների կարիք չէր լինի, իսկ Կարմեյան Հայրը պետք է տեղեկացներ քրիստոնյա արքաներին շահի ծրագրերի մասին¹⁴⁵: Այս առիթով շահն ասել է. «Իմ տերության բոլոր կարևոր անձինք որպես օրենք պետք է ընդունեն իմ շուրթերից դուրս եկած փոքրագույն ակնարկն անգամ. Իրանում միայն ես եմ հրամաններ արձակում՝ առանց որևէ մեկի կարծիքի անհրաժեշտության»¹⁴⁶: Այնուհետև, բարձրացնելով իր ձայնը, պալատականներին տեղեկացնում է. «Հայր Զոն Թադդեոսը՝ որպես իմ դեսպան, գնում է Մոսկովիայի ցարի, Լեհաստանի թագավորի և

¹⁴³ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 177.

¹⁴⁴ Նույն տեղում:

¹⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 194-195:

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 195:

պապի մոտ»¹⁴⁷։ Հետո, դնելով իր ձեռքը Թադդեոսի ուսին, շարունակում է. «Նրա խոսքն իմ խոսքն է... Նրա խոսքը միշտ էլ ճշմարիտ է եղել, այո-ն՝ այո, ոչ-ը՝ ոչ։ Բոլոր ֆրանկներից, ովքեր եկել են իմ արքունիք, այնքան գոհ չեմ եղել, որքան նրանից, ինչպես մասնաժողովի մոտ լինող մի պորտուգալացուց (նկատի ունեք Հայր Ջերոնիմո դե լա Կրուզին- Թ. Մ.)»¹⁴⁸։

Հայր Ջ. Թադդեոսը հարկադրված էր կատարել շահի հանձնարարությունը։ Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ շահ Աբբաս Ա-ն ցանկանում էր մասնաժողովի վերանորոգեին Ջարգու ամրոցը, որտեղից մա դուրս էր բռնել թուրքերին և որը լավ հենարան կարող էր հանդիսանալ նրանցից պաշտպանվելու և քաղաքի համար¹⁴⁹։ Սակայն Թադդեոսին Աստրախանում ձեռքակալում են։ Շահի հղած մամակներն ու հավատարմագրերը ոչնչացվում են։ Աբբաս Ա-ի սպառնալի միջնորդություններից հետո մա ազատվում է և 1614թ. միայն վերադառնում Սպահան¹⁵⁰։

«Կարմենյանների տարեգրությունում» անընդհատ ընդգծվում է այն փաստը, որ Հոռնի պապի քարոզիչները մշտապես ֆինանսական աջակցության կարիք են ունեցել և յուրաքանչյուր պատեհ առիթի դեպքում այդ մասին հիշեցրել են։ Այսպես, օրինակ, 1619թ. Հայր Ջոն Թադդեոսի՝ Սպահանում գումարած քարոզիչների համաժողովին ներկա գտնվող բոլոր հայրերը ստորագրում են մի համաձայնագիր, որտեղ նշվում էր, որ քարոզիչները ֆինանսական լուրջ աջակցության կարիք ունեն¹⁵¹։ 1623թ. Պողոս V-ին հաջորդած պապ Գրիգորիոս XV-ը (1621-1623) մամակ է ուղղում պարսից շահին՝ իր նախորդների մաման բարեկամության, միասնության կոչերով¹⁵²։

Սակայն մահմեդականների կողմից հալածանքները, Սպահանում ուր ամիս կյոնակությունների ներճամբարումն իրենց բնակավայրերով, Հորմուզի բնակավայրի, Իրանի հարավային ափի պորտուգալական հենարանի կորուստը, շահի հետ մտերմիկ

¹⁴⁷«A Chronicle of the Carmelites», v. I, p. 195.

¹⁴⁸Նույն տեղում։

¹⁴⁹Նույն տեղում։

¹⁵⁰Նույն տեղում։

¹⁵¹Նույն տեղում, էջ 236։

¹⁵²Նույն տեղում, էջ 268-270։

հարաբերությունների, ուստի և հովանավորության, խնամակալության բացակայությունն անելանելի վիճակի մեջ էին դրել քարոզիչներին:

Միաբանության իրանական առաքելության պատմության մեջ այսքան զուգադիպություն մեկ տարվա մեջ դեռ չէր եղել: Սպահանի մայր մենաստանը շատ մեծ կարիքների մեջ էր և իր գոյությունը շարունակում էր պարտքերով, փոխատվություններով: Հենց այս ժամանակ է, որ իրանական առաքելության հիմնադիրներից ավագը՝ Հայր Փոլ Սայմընը, ով անձնական հետաքրքրություն ուներ առաքելության առաջխաղացման ու հաջողության նկատմամբ, 1623թ. մայիսի 6-ին ընտրվում է Միաբանության գլխավոր (Praepositus General of Order)¹⁵³:

Հայր Փրոսփերի (Սպահանի մենաստանի վանահայր)՝ 1624թ. հուլիսի 9-ի նամակի բովանդակությունը վկայում է Կարմեյանների նկատմամբ շահի անթաքույց արհամարհանքի մասին. «Երեք տարի է անցել, ինչ շահը չի խոսել մեզ հետ...»¹⁵⁴:

Շահի նման վերաբերմունքը, ինչպես նաև նյութական անբարենպաստ պայմանները ստիպեցին որպես դեսպան Հռոմ ուղարկել Հայր Փրոսփերին՝ Կարմեյաններին հուզող խնդիրների լուծման նպատակով: Նա ճանապարհ ընկավ 1624թ. սեպտեմբերի 12-ին¹⁵⁵:

Իրադարձությունների ընթացքը փոխեց «... լայնախոհ, խելամիտ և միևնույն ժամանակ դաժան ու կասկածամիտ պարսից շահ Աբբաս Ա-ի մահը ... 1629թ. հունվարի 19-ին իր ամենասիրած պալատում 60-ամյա շահը մահացավ դիզենտերիայից ... Ամենագոր շահի մահվան լուրն առաջ բերեց խռովություններ՝ պալատականները մեկ ամիս շարունակ բաբջնում էին այդ լուրը...»¹⁵⁶:

Շահի մահվան լուրը հասավ նաև Հռոմ: Կարմեյան Հայր Դիմասը (Vicar Provincial)՝ Հռոմ հղած իր նամակում գրում է. «... Շահ Աբբաս Ա-ն հեռացավ այս կյանքից: Նախքան մահանալը նա իր վստահելի անձանց հրամայել էր գահը հանձնել Սաֆի Միրզային, ինչն այդպես էլ եղավ: Շահն արդեն իսկ մահացած էր, երբ Սպահանի կառավարիչ Խոսրով Միրզան եկավ հանգստացնելու բնակչությանը,

¹⁵³ A. "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 274.

¹⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 268:

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 273-274:

¹⁵⁶ Բայբերյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 328:

ովքեր լսել էին շահի մահվան լուրը: *Կառավարչի ժամանումից ութ օր* անց նրանք սկսեցին արքայական հրապարակում (մեյդան) շեփոր փչել և թմբուկ խփել՝ հայտարարելով, թե իբր հիվանդ շահ Աբբաս Ա-ն գալիս է Սպահան: Բնակչության մի մասն առաջին մի քանի օրը հավատում էր, մյուս մասը՝ կասկածում: Այդպիսով՝ քաղաքում անհանգստություն էր տիրում...»¹⁵⁷:

Դիմասի մամակը Հռոմ հասավ շահ Աբբաս Ա-ի մահից մի քանի ամիս անց միայն: Հռոմի պապ Ուրբան VIII-ը (1623-1644), անտեղյակ այդ փաստին, 1629թ. մարտի 8-ին Աբբաս Ա-ին հղած մամակում բացատրում էր Կարմեյանների առաքելության նպատակների մասին և խնդրում շահին հնարավորություն տալ նրանց մերձենալու՝ հիշեցնելով Հռոմի հետ ունեցած նախկին ջերմ հարաբերությունների մասին¹⁵⁸:

Շահ Աբբաս Ա-ի մահից առաջ՝ 1628թ. նոյեմբերի 11-ին, Սպահանից անհայտ պատճառներով հեռացավ Կարմեյան Հայր Ջոն Թաղդեոսը: Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ նա մտադրվել էր հեռանալ Սպահանից կա՛մ հայերի հետ կապված գործերի, կա՛մ որպես առաքելության հավատարմատար (պրոկուրատոր): Նա իր հետ վերցրել էր շահ Աբբաս Ա-ի գրած մամակները, որոնք ժամանակին ապահով հասել են Ուրբան VIII-ին, սակայն այդ մամակները «Կարմեյանների տարեգրությունում» բացակայում են: 1633թ. հունվարի 9-ի զեկուցագրում խոսվում է այդ մասին¹⁵⁹:

¹⁵⁷ «A Chronicle of the Carmelites», v. I, p. 285.

¹⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 288:

¹⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 294:

Ուրբան VIII պապը ներկայացնում է նաև այն գրքերի ցուցակը, որոնք իր հետ Իրանից բերել էր Հայր Ջոն Թաղդեոսը: Չեռագրերի մեջ կային նաև Ավետարանի թվով քսաներեք պարսկերեն թարգմանություն, Ղուրան (արաբերեն և պարսկերեն), Ջ. Թաղդեոսի Դավթի Մաղմոսների սեփական թարգմանությունը, պարսկերեն մի գիրք, ուր տեղ էին գտել եկրոպական միապետների և այլ քրիստոնյա արքաների որոշ մամակներ՝ ուղղված պարսից շահ Աբբաս Ա-ին և, համապատասխանաբար, շահ Աբբաս Ա-ի պատասխան-մամակները, ինչպես նաև՝ շահի պաշտոնական հրահանգները, 1608-ից մինչև 1623 և 1627թթ., Կարմեյան միաբանության հայրերի առաքելության տարեգրություններն ու զեկույցները սկզբից մինչև Հայր Ջ. Թաղդեոսի հեռանալը (լատիներեն, իտալերեն, իսպաներեն) («A Chronicle of the Carmelites», v. I, p. 294):

Երկար և դժվարին ճանապարհորդությունից հետո Հայր Զոն Թադդեուսը 1629թ. սեպտեմբերի 16-ին ժամանում է Հռոմ և հոկտեմբերի 29-ին ներկայանում է Ուրբան պապին Կաստելգանդոլֆոյում (Castelgandolfo): Նա ներկայացնում է Ջուդայի հայ եպիսկոպոսների հավատարմագրերը, համաձայն որոնց՝ ջուդահայերը նամակներ էին հղել Հռոմ՝ հոգևոր օգնության համար, սակայն պատասխան չէին ստացել: Զ. Թադդեուսը լիազորվել էր քննարկել՝

ա) հայկական թեմական դպրոցի ստեղծման հարցը,

բ) «Ֆրանկ» վանահոր անհրաժեշտության հարցը,

գ) հայերեն գրականության, այդ թվում՝ Հին և Նոր կտակարանների տպագրության անհրաժեշտության հարցը¹⁶⁰:

Հատկանշական է, որ հայերը խնդրել էին նաև Զ. Թադդեուսին օգնել, որպեսզի մետաքսի առևտուրն իրենց ձեռքն անցնի, և եթե պապի օգնությամբ դա իրագործվեր, ապա իրենք խոստանում էին հնազանդվել Հռոմի Սուրբ Եկեղեցուն: Կարդինալներ Բորջեսը (Borghese), Ուբալդինին (Ubal dini) և Սիստոն (Sisto) համաձայնեցին լսել Հայր Զ. Թադդեուսին, ով ներկայացրեց ջուդահայերի խնդրանքը: Հանդիպումը կայացավ Կարդինալ Բորջեսի պալատում. վճռվեց, որ եթե խնդրատու հայերը կաթոլիկներ են, ապա իրենց ծախսերով կարող են բնակարան կառուցել պապական կայաններում: Ինչ վերաբերում է դպրոցին, ապա այն ևս կկառուցեն, եթե անհրաժեշտ գումար տրամադրվի, իսկ հայերեն գրքերի տպագրությունը կիրականացվի Հռոմում, խնդրատուների ծախսերով, պայմանով, որ գերծ կլինեն մոլորություններից¹⁶¹:

Հայր Զ. Թադդեուսի՝ Հռոմ վերադառնալուց հետո Սպահանի եպիսկոպոսի պաշտոնը թափուր մնաց: Հայր Զ. Թադդեուսը շուրջ քսանհինգ տարի ապրել է Իրանում. նա գիտեր այդ երկրի պատմությունը, սովորույթները, ժողովրդի նիստուկացը: Նրան հարգում և սիրում էին կաթոլիկ հայերը, բացի այդ՝ մեծ հեղինակություն էր վայելում պարսից արքունիքում:

Կաթոլիկ հայերը նամակ հղեցին պապին՝ խնդրելով Իրան ուղարկել Թադդեուսին: Կարմեկյան հայրեր Մաթյուն (Մաթեոս, Matthew

¹⁶⁰ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 294.

¹⁶¹ Նույն տեղում, էջ 295:

of the Cross), Բազիլը (Basil of S. Francis) և այլք հանդես եկան միևնույն խնդրանքով՝ առաքելության գործունեության հետագա ընթացքի համար կարևորելով Թաղդեոսի փորձն ու գիտելիքները, միևնույն ժամանակ, առանց Թաղդեոսի իրենց որք էին համարում¹⁶²:

Հայր Ջոն Թաղդեոսի վերադարձի համար երկու խոչընդոտ կար. մախ՝ մա արդեն հիսունինը տարեկան էր և ապա՝ արևելյան կլիմայի հետևանքով մարմնի թուլություն ուներ: Ուստի նպատակահարմար դարձավ նրա փոխարեն Հայր Թիմըթի Փերեզի (Timothy Perez) թեկնածությունը, ով մույնպես իսպանացի էր՝ ծնված Փալերմոյում, սակայն հարում էր Կարմեյանների մյուս ճյուղին (ոչ բոկոտն): Հայր Ջոն Թաղդեոսն առաջին անգամ կատարեց իր եպիսկոպոսական գործառույթները Կարմեյանների Լա Սկալա մենաստանում¹⁶³:

¹⁶² "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 299.

¹⁶³ Կույն տեղում, էջ 300:

**Կարմեյան միաբաններն ու իրանահայ գաղութը: Հայերի
հայտնվելն Իրանում և գաղթօջախի հիմնումն՝ ըստ
«Կարմեյանների տարեգրության»**

Իրանում հայկական առաջին գաղթօջախներն առաջացել են 3-րդ դարում, երբ իշխանության գլուխ են անցել Սասանյանները: Համաձայն Մ. Խորենացու վկայության՝ հայերի առաջին խոշոր բռնագաղթն Իրան իրականացվել է 4-րդ դարի 60-ական թվականներին Սասանյան Շապուհ II արքայի կողմից¹⁶⁴: Վերջինս հայերին բնակեցրել է Խուզիստանում. նրանք հետագայում ձուլվել են տեղացիներին: Հայկական մոր գաղթօջախներ սկսել են ստեղծվել 9-րդ դարից՝ գլխավորապես բռնագաղթերի և գերեվարության ճանապարհով: Նոր վերաբնակեցումներ տեղի ունեցան 13-րդ դարում՝ մոնղոլական արշավանքների ընթացքում: Լենկ Թեմուրի և նրանից հետո Իրանում գահակալող տիրակալների վայրագությունների հետևանքով իրանահայ գաղթօջախները զգալի չափով տուժեցին, սակայն չդադարեցրին իրենց գոյությունը. նրանց մեծ մասը շարունակեց գոյատևել նաև Սեֆյան հարստության շրջանում: Սպահանի հայ գաղթավայրը հիմնվել է Սեֆյան հարստության հիմնադիր շահ Իսմայիլի գահակալության տարիներին: Պրոֆեսոր Ա. Աբրահամյանի կարծիքով «Սպահանի հայ գաղթօջախը մինչև շահ Աբբասի բռնագաղթը փոքրիկ է եղել և սովորաբար է բռնագաղթից հետո»¹⁶⁵: Համաձայն Ժամանակագրի՝ Ա. Դավրիժեցու վկայության՝ Սպահանը հայտնի էր Շոշ անվամբ, որը սխալմամբ երբեմն նույնացվում է հնագույն Շուշիի (Շուշա) հետ. «... Սպահան, որ է Շոշ քաղաք, յոր մարգարեն Դանիել գտեսիլն էտես, որ էր ամուր և բազմամարդ, որոնց ընդդիմացեալ նմա պատերազմեցան, և յաղթեալ նոցա է առ զքաղաքն...»¹⁶⁶:

Այս միտքը լրացնում է Հ. Տեր-Հովհանյանցի հետևյալ հիշատակությունը. «Ի հանգստարանին Ջուղայու կան մի քանի

¹⁶⁴ Խորենացի Մ., Հայոց պատմություն, Ե., 1990, էջ 188-189:

¹⁶⁵ Աբրահամյան Ա. Գ., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Խ. Ա., Ե., 1964, էջ 249-250:

¹⁶⁶ Դավրիժեցի Ա., Գիրք պատմութեանց, էջ 331:

տապանաքարինք, որոց թուականն է հազար, որք յիսուն և չորս ամօք յառաջ են, քան զՋուղայու հիմնարկութիւնն»¹⁶⁷: 16-րդ դարի եվրոպացի ճանապարհորդների ուղեգրություններում տեղեկություններ կան Սպահանում բնակություն հաստատած հայ առևտրականների ու արհեստավորության աշխույժ գործունեության մասին: Այդ առևտրականներից մեկն էր խոջա Նազարը¹⁶⁸. նրա՝ շահ Աբբասից ստացած արտոնագրի հայերեն թարգմանությունը հրատարակել է Հ. Տեր-Հովհանյանը¹⁶⁹: Ա. Դավրիժեցին հաղորդում է, որ «...Չորս գեղ ի Դիզակայ երկրէն միահաղոյն չուեցին և գնացին յերկիրն Պարսից, և շահն բնակեցոյց գնոսա ի քաղաքն Սպահան»¹⁷⁰:

Ջալալիների աշխարհավեր խռովությունները, սկիզբ առնելով 16-րդ դարի վերջերին Ուշհայում (Եղեսիա, Ուրֆա) և նրա շրջակայքում, տարածվեցին Փոքր Ասիայից մինչև Կասպից ծովի արևմտյան ափերը՝ ցնցելով ողջ Հայաստանը, և շարունակվեցին մինչև 17-րդ դարը: Դավրիժեցին նշում է. «... Ամենեքեան Ջալալիք էին, որք ոչ հնազանդէին թագաւորին. և ոչ ի տեղի ուրեք զկայ առեալ բնակէին, այլ աշխարհաւերք և աշխարհակործանք... Ի մերձակայից Կոստանդնուպօլսի՝ մինչև ցԵրևան քաղաք. ի Բաղդատայ մինչև ցԴամուրդափուն, զՍպիտակ ծովու մէջն և զՍեաւ ծովու մէջն...»¹⁷¹:

Պատերազմական գործողությունները հարկադրում էին խաղաղ բնակչությանը զանգվածաբար՝ հեռանալ արտագաղթել իրենց բնակավայրերից: Օրինակ՝ Դելի Հասանի կողմից Թոխատի գրավումը 1602թ. նպաստեց Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ

¹⁶⁷ Տեր Յովհաննանց Յ., Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան, հ. I, Նոր Ջուղա, 1880, էջ 158, հ. Բ, էջ 282-283:

¹⁶⁸ Հ. Բյուրտյանը, Ա. Ալադյաճյանը անճշտություն են համարում այն, որ շահ Աբբասը խոջա Նազարին ազատ վաճառականության համար արտոնագիր է տվել: Հ. Բյուրտյանն այդ կապակցությամբ նշում է. «Գրեցաւ յառաջնում ջամադիօլ ամսեան յամի 1001(1580)»: Նա ճշտում է, որ Հիջրայի 1001-ը հավասար չէ 1580թ., այլ՝ 1593թ. հունվարի 24-ին, ուստի շատ կասկածելի է դառնում նաև այն փաստը, որ խոջա Նազարն այդ ժամանակ զբաղվեր վաճառականությամբ (Զիյրտեան Յ., Ջուղայեցի Խօջայ Նազար եի իր հ. Գ. Գահիրե, 1961, էջ 192):

¹⁶⁹ Տեր Յովհաննանց Յ., Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան, հ. Բ, էջ 158:

¹⁷⁰ Դավրիժեցի Ա., Գիրք պատմութեանց, էջ 63:

¹⁷¹ Նույն տեղում, էջ 108:

շրջաններից հայ բնակչության արտագաղթին դեպի Կ. Պոլիս, Եվրոպա, Իրան¹⁷²:

Կարմեյանների հաղորդումները՝ իրենց կողմնակալ մոտեցումներով և մեկնաբանություններով հանդերձ, ունեն պատմա-աղբյուրագիտական որոշակի արժեք 17-18-րդ դարերի իրանահայ գաղութի պատմության որոշ էջերի լուսաբանման համար:

Հահ Աբբաս Ա-ի կազմակերպած աննախադեպ բռնագաղթը, ըստ Ա. Դավրիժեցու արժանահավատ վկայության, ընդգրկեց գրեթե ողջ Հայաստանը. «Եւ սկսեալ ի սահմանացն Նախշուանու և անցեալ ընդ Հդեգածոր, առ եզերք Գեղամայ, և Լօռոյ, և զՀամգաչիման գաւառն, զԱպարան, զՇարապխանէն, զՇիրակուան, զՁարիշատ, և մասն ինչ գեղօրէիցն Կարսայ, և զձորն Կաղզվանու բնաւին, և բովանդակ գերկիրն Ալաշկերտու, և զգեղօրայսն Մակուայ, և զերկիրն Աղբակու և զՍալմաստու և զԽոյայ և զՌմի, և որ ինչ պանդուխտք և դարիպականք մնացեալք էին ի քաղաքն և ի գեղորայսն Թարվիզու, զղաշուն Արարատու բովանդակ, և զԵրևան քաղաք, զերկիրն Դրխբուլաղայ, զԾաղկունուց ձոր, զԳառնու ձորն, զՌոծաձորն: Եւ յառաջ քան զայս՝ զգաւառն Կարնոյ, և զԲասենու, և զԽնուսայ, և զՄանազկերտու, և զԱրծկէոյ, և զԱրճշոյ, և զԲերկրու, և զՎանայ աւարով և զերութեամբ բերեալ էին յԵրևան, և ընդ սոսա քշեցին և տարան»¹⁷³:

«Կարմեյանների տարեգրության» մեջ այսպես է գնահատվում Աբբաս Ա-ի կողմից հայերի բռնագաղթն Իրան ու նրանց վերաբնակեցումն այնտեղ. «... 1604թ. Հահ Աբբաս Ա-ն իրագործեց այդ դաժան ոճիրը հայերի նկատմամբ և՛ որպես քրիստոնյաներ, և՛ որպես ռասա՝ բռնագաղթեցնելով նորակառույց Ջուղա քաղաք»¹⁷⁴:

¹⁷² Ջուլայան Մ. Կ., Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ (XVI-XVII), Ե., 1966, էջ 142-190:

اسکند ر بيک ترکمان (منشی)، تاریخ عالم آرای عباسی، جلد ۱، تهران، ۱۳۳۴ م. ۲۳۸
¹⁷³ Դավրիժեցի Ա., Գիրք պատմութեանց, էջ 86-87, Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1901, էջ 611-613, Ջուլայեցի Խ., Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 11:

¹⁷⁴ Հին Ջուղան, որտեղից Հահ Աբբաս Ա-ն բռնեց հայերին, գտնվում էր Արաքս գետի, իսկ Նոր Ջուղան, որտեղ տեղավորեց հայերին՝ Սպահանում, Ջայանդեռուղ գետի ափին ("A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 99): Համաձայն Ա. Դավրիժեցու «Պատմության» Հահ Աբբասի Ա-ի կատարած մեծ «սուրգունի» ժամանակ Սպահան է գնում նաև Դավիթ կաթողիկոսը: Մեկնիքները

Բռնագաղթված հայերի՝ Ջուղայում հաստատվելու մասին Կարմեյանները հաղորդում են. «...Անկասկած, նորեկներն աղքատ էին և դրամի պակասություն էին զգում... Շահ Աբբաս Ա-ն Ջուղայի խեղճ հայերին երեք տարի ժամկետով քսան-երեսուն սկուդի էր պարտք տվել: Մեկ տարի անց նրանք ծախսում են իրենց ողջ գումարն ու այլևս վերադարձնելու ոչինչ չունենալով՝ փախչելու ցանկություն հայտնում: Հայերը շատ ողբերգություններ են տեսել հատկապես պարտքերի վերադարձման օրերին... Սակայն շահը շատ լրտեսներ ուներ, ովքեր հսկում էին, որ հանկարծ հայերն իրենց երկիր չփախչեին առանց թույլտվության, և մենք չտեսանք, որ որևէ մեկը հասներ դրան: Օրինակ՝ պատրիարքի ներկայացուցիչներից երկու զարմիկ փախել էին Սպահանից: Նրանց բռնել էին, ծեծել ու հետ վերադարձրել: Շահը հրամայել էր նրանց մահմեդականություն ընդունել, հակառակ դեպքում՝ սպառնալիքներ տեղացել, քե կսպանի... Շահի յուրաքանչյուր երեք թուման պարտքի դիմաց պետք է մեկ հայ տղայի տալին, իսկ երկու թումանի դիմաց՝ մեկ աղջիկ... Նոր Ջուղան արագորեն աճեց տասը տարվա ընթացքում...»¹⁷⁵:

Ջուղահայերի հաղորդումների համաձայն՝ շահ Աբբաս Ա-ն շուրջ չորս հարյուր հազար հոգի բռնագաղթեցրեց, որոնցից տասը հազարը Նախիջևանի շրջանի կաթոլիկներ էին: Շուրջ տասը հազար երեխայի իսլամացնելու նպատակով տարան մահմեդականների տները: Միևնույն ժամանակ, շահ Աբբասը հրաման էր տվել, որ հայոց պատրիարքը, եպիսկոպոսները, ինչպես նաև նրանց ծնողները կարող են փրկագնել երեխաներին¹⁷⁶:

Անառարկելի է, որ մնան պայմաններում Հռոմի համար Իրանը կարող էր ծառայել որպես մի ուրույն հենակետ Արևելքում տեղի

կես ճանապարհից հետ է դառնում, գալիս Էջմիածին և կաթողիկոսություն անում: Վերջինս բնակության վայր էր ընտրել Նրևանը, կաթողիկե եկեղեցին և իր մերձավորների ու ազգականների հետ «փափկակենցաղ, մեղկ ու լայն կյանքով տալուով էր» (Գալթիժեցի Ա., նշվ. աշխ., էջ 184):

¹⁷⁵ «A Chronicle of the Carmelites», v. I, p. 189, 168, 100, 207.

¹⁷⁶ Նույն տեղում:

ժողովրդի և հատկապես քրիստոնյաների «հոգիների փրկության» կարևոր առաջադրանքի իրականացման համար:¹⁷⁷

Պատմաքաղաքական այս իրադրության մեջ իրենց գործունեությունը ծավալող Կարմեյան միաբանների համար իրանահայ գաղութը կարող էր դառնալ միջանկյալ հենակետ: Այստեղ արդեն իսկ գոյություն ունեցող կրոնական խմորումները հենք էին հանդիսանում մաս Կարմեյանների հիմնավորման համար: Հայկական միջավայրում, 14-15-րդ դարերից սկսած, գործում էին բազմաթիվ միաբանություններ (Հիսուսյան, Ֆրանցիսկյան, Դոմինիկյան, Ավգուստինյան և այլն), որոնց հետ շփումներն արդեն տվել էին իրենց առաջին «դրական» արդյունքները՝ գաղափարական կողմնորոշում հաղորդելով որոշ հայ հոգևորական գործիչների և եկրուպական առևտրի ոլորտում հայտնի մեծահարուստ վաճառականների: Մաղաքիա արք. Օրմանյանը գրում է, թե «Լատիններու արեւելքին վրայ ազդեցութիւն ունենալու ջանքերը մոր չէին, և Ռուբինեանց օրէն սկսելով այդ միտումը շեշտուեցաւ, Խաչակիրներով գորացաւ, բայց անոնց տկարանալովը չդադրեցաւ. և երբոր քաղաքականապէս տիրապետելու դուռերը փակուեցան, լատինականութիւնը բոլոր ոյժը թափեց դաւանական միութեամբ համակիրներ և հետևորդներ շատցնելու: Այդ նպատակին կը հետևէր ոչ միայն պապութիւնը, իբր հոգեւորական իշխանութիւն, այլև Իտալական հանրապետութիւններ իրենց տիրապետական և առեւտրական յարաբերութեանց համար...»¹⁷⁸: Օրմանյանը փաստում է, որ «Արեւելքի մէջ իրենց համար աւելի դիրամատչելի և դիրաշահելի տարրը կը ներկայանար Հայը, երկու մեծ պարագաներով: Մէկը արտաքին էր, Հայուն աւելի նեղուած ու գրկուած էւ ցրուած վիճակը. եվ միւսը ներքին էր, Հայուն կրօնական զգացումներուն՝ թոյլատու և ներողամիտ սկզբանց վրայ հիմնուած ըլլալը, կամ աւելի բաց խօսելու համար, յախտենական փրկութեան համար հայադաւանութեան անհրաժեշտ պայման նկատուած չըլլալը, եւ ուրիշ քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ ալ յախտենական

¹⁷⁷ Ghougassian V., The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century, University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies, N 14, USA, 1998, p. 128.

¹⁷⁸ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, մասն Բ, էջ 2354:

փրկութեան հնարատրութիւնը...: Ամենութեք կաթողիկոսեան խնդիրն էր, որ յուզմանց և շփոթութեանց պատճառ կրկար Հայոթեան մէջ, և որուն սկզբնապատճառը պիտի նկատուին եռանդնոտ և գործունեայ, բայց և յախտուն ու կրօնամոլ Լատին աբեղաներ, որոնք նիւթական միջոցներով հարուստ, քաղաքական պաշտպանութեամբ զօրաւոր, և ձեռներեց յանդըզնութեամբ նշանաւոր, սանձարձակ մտած էին արկածեալ և չարչարեալ ժողովրդի մը մէջ, որ իւր բնական բուռն տենչերուն հակառակ, բռնութեան և տգիտութեան ճիրաններուն ներքեւ կը ճնշուէր»¹⁷⁹ :

Ուշագրաւ է, որ Ա. Չամբնյանն իր «Հայոց եկեղեցու պատմության» մէջ ևս նշում է, որ եթէ պարսից շահերը սիրով ընդունում էին նրանց (քարոզիչներին- Թ.Մ.)՝ ի նկատի առնելով հենց երկրի առևտրական շահերը և կամենալով նրանց հետ մտերմանալ իրենց ընդհանուր թշնամու դեմ, ապա «... Ոչ պակաս սիրով ընդունում էին նրանց և հայերը, որովհետև այդ քարոզիչները բժշկում էին ձրիաբար, թշուառներ խնամում և իրանց գիտութեամբ ամենքին զարմացնում...»¹⁸⁰:

«... Հայերը, հատկապես ջողահայերը, գրում է Հայր Ջոն Թադլեուսը, հարուստ են. նրանք եկեղեցիներ ունեն, պատրիարքներ, արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ և շատ քահանաներ: Շահ Աբբաս Ա-ն թույլատրում է նրանց հետևել իրենց ծեսերին, տոները դրանք իրենց եկեղեցիներում և այլն: Բացի այդ՝ հայերը լավ են տրամադրված մեր նկատմամբ՝ բացառությամբ Ջուղայի բնակչության (գրեթե բոլոր վաճառականները), որոնք դժվարություններ են ստեղծում: Նրանք, հավանաբար, հերձվածողներ են...»¹⁸¹:

Կաթողիկոսյան տարածումն Իրանում, բնական է, որ չէր կարող հեշտորեն իրականացվել: Իսլամադավան ուժեղ և կենտրոնացված մի պետության մեջ, ինչպիսին Իրանն էր, քրիստոնեության թեկուզ «խաղաղ» տարածումը հանդիպում էր անասելի դժվարությունների և, բացի այդ, չափազանց վտանգավոր էր նաև այն տարածող քարոզիչների անձի համար: Այսպես, օրինակ,

¹⁷⁹ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 2355, 2667-2668:

¹⁸⁰ Չամբնյան Ա., Հայոց եկեղեցու պատմություն, Բ մասն, էջ 93:

¹⁸¹ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 157.

շահ Աբբաս Ա-ն դաժանորեն պատժում էր ոչ միայն մահմեդականներին ու իրենց հարազատներին, որոնք ընդունել էին կաթոլիկություն, այլև՝ քարոզիչներին¹⁸²:

Համոզվելով, որ կաթոլիկության տարածումը արժանանում է շիա հոգևորականության և շահական կառավարության բացահայտ հակահարվածին, Կարմեյանները ստիպված էին իրենց գործունեությունը ծավալել Իրանի քրիստոնյա բնակչության և մասնավորապես իրանահայության շրջանում: Այդ իսկ պատճառով էլ «Հավատի միաբանությունը» իր ցուցումներում առանձնակի կարևորում էր քարոզչական գործունեությունն իրանահայության շրջանում¹⁸³:

Ահա՝ ինչու ժամանելով Սպահան՝ Կարմեյանները Հռոմ հղած իրենց զեկուցագրերում հարկ էին համարել մանրամասն զեկուցել Սեֆյան Իրանում հայերի ունեցած դերի ու դիրքի մասին¹⁸⁴: Այդ փաստը հաստատում է հենց Հռոմի կողմից քարոզիչներին հանձնարարված հրահանգներից մեկը, որը վերնագրված է. «Հայերի հետ վարվելու ձևերը»: Այստեղ մանրամասն հանձնարարականներ էին տրվում քարոզիչներին իրանահայության շրջանում աշխատելու ձևերի ու մեթոդների վերաբերյալ¹⁸⁵:

Իրանի քրիստոնյա բնակչության մեծամասնությունը կազմող հայերի շրջանում կաթոլիկ քարոզչության տարածումը թեև չէր հանդիպում մահմեդական պետության կտրուկ հակազդեցությանը, սակայն չէր էլ խրախուսվում¹⁸⁶: Սակայն քարոզիչները գիտակցում էին, որ իրանահայերը շահի հպատակներն են, և նրանց կաթոլիկացումը ևս կարող է դիտվել որպես Իրանի դեմ ուղղված քայլ: Այսպես, երբ 1612թ. դեկտեմբերի 26-ին Սիրեմի եպիսկոպոս օծված

¹⁸² نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، جلد ۳، تهران، ۱۳۷۱، ص ۹۱ - ۹۲.

¹⁸³ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 191, 197-198.

¹⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 155-157:

¹⁸⁵ Байбуртян В., Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке, стр. 124-125.

¹⁸⁶ Քայրուղյան Ա., Կարմեյանների միաբանության միախմբման գործունեությունն իրանահայության շրջանում (XVII դ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 11(551), Ե., 1988, նոյեմբեր, էջ 53, Քայրուղյան Վ. Ա., Նոր Ջուղայի հայկական գաղութը և կաթոլիկ միախմբման կազմակերպությունները, ՀԽՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1964, N 9, էջ 39-40:

Անտոնիո դե Գուվեան (նա կրում էր «Հայոց առաքելական այցելովի» տիտղոսը) հայ քրիստոնյաներին ընդգրկում է իր «հոտի» մեջ, առաջացնում է շահ Աբբաս Ա-ի զայրույթը: Անցանկալի հետևանքներից խուսափելու համար 1613թ. հոկտեմբերի 21-ին դե Գուվեան իր մի քանի համախոհներով հարկադրված էր հեռանալ Սպահանից¹⁸⁷: Սակայն շահի զայրույթը չամոքվեց: Դե Գուվեայի մեկնումից շատ չանցած՝ շահը սպառնում էր բռնի մահմեդականացնել իր թագավորության բոլոր հայերին: «Ոչ միայն հայոց, այլ և կաթոլիկ միսիոնարներուն մեջ այնպիսի ահուտողի մթնոլորտ մը ստեղծվեցավ, որ չգրգռելու համար շահին սրտմտությունը օգոստինյան Կիլենրմե տե Ժեզյու և Պերմարտո տե Ագեստո հայրերը որոշեցին թողուլ Սպահանի վանքը նոյեմբեր 1613-ին, անոր պահպանությունը առժամապես հանձնելով բոկոտն հայրերուն»¹⁸⁸:

Կարմեյանների գործունեության կարևոր բնագավառներից մեկը հանդիսանում էր կաթոլիկ դպրոցների հիմնումը, երեխաների ընդգրկումն այդ դպրոցներում և նրանց դաստիարակումը՝ կաթոլիկության ոգուն համապատասխան: Նրանք հատկապես կարևորում էին դպրոցների բացման անհրաժեշտությունը, որը բազմիցս մեկնաբանված է «Կարմեյանների տարեգրության» մեջ: Եվ, իրոք, նրանց հաջողվում է դպրոցներ բացել Նոր Զուղայում, Սպահանում, Շիրազում և մի շարք հայաբնակ այլ քաղաքներում¹⁸⁹: Իսկ տեղի բնակչությունից օգնականներ պատրաստելու նպատակով դեռևս 16-րդ դարում Հռոմում բացված իրենց հատուկ դպրոցում (Collegium Urbanum de propepanda) ուսանում էին մեծ թվով հայ պատանիներ¹⁹⁰: Կարմեյանների ծրագրերում նախատեսված էին նաև իրենց քարոզչական աշխատանքների մեջ ընդգրկել երիտասարդ, չափահաս, անգամ տարեց մարդկանց: Ահա՛ ինչու Նոր Զուղայում Կարմեյանները դպրոց էին բացել նաև հայ տարեց բնակչության համար, որտեղ նրանց ուսուցանում էին

¹⁸⁷ Կյուլենկյան Ռ. Վ., Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ, Ե., 1986, էջ 119:

¹⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 119-120, տե՛ս նաև՝ Աբգարեան Տ., Նոր-Զուղայի դպրոցները, Նոր Զուղա, 1914, էջ 30:

¹⁸⁹ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 319, 445, 526-527.

¹⁹⁰ Ըստկարեան Վ., Եկեղեցական պատմութիւն, Վիեննա, 1872, էջ 353:

գրաճանաչություն, ճարտասանություն, փիլիսոփայություն, քերականություն, երկրաչափություն, լեզուներ և այլն¹⁹¹:

1610թ. Հայր Ջոն Թադդեոսը Հայր Վինսենթի հետ Հռոմ հղած իր նամակում շտապեցնում է Հռոմում հայ տղաների համար դպրոց հիմնադրելու հարցի քննույնը, որպեսզի վերջիններս իրենց երկիր վերադառնան որպես քահանաներ: 1610թ. հուլիսի 31-ին կարդինալ Փինելլին նրան պատասխանում է, որ այդպիսի դպրոցի հիմնումը կիրականացվի¹⁹²: Այդ հարցի շուրջ պապը տեղեկացնում է Սպահանի Կարմելյան հայրերին, որ եթե մահմեդականներին հնարավոր չէ դարձի բերել, ապա դա հնարավոր է հայերի մեջ աշխատելով, և իր նամակում ողջունում է նրանց մտահղացումները¹⁹³: Ավելի ուշ՝ 1624թ., Ս. Ժողովը որոշում է Հռոմում դպրոց բացել, բայց նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Արևելքից պատանիներ բերելը կապված է բազում դժվարությունների հետ՝ մտադրվում է դպրոց բացել այնպիսի մի վայրում, որը կապահովագրվեր եվրոպական հովանավորությամբ և մոտիկ կլիներ հայաբնակ վայրերին: Այդ նպատակի համար ընտրվեց Գոան (Արևմտյան Հնդկաստան): 1624թ. հուլիսի 19-ի հրամանագրում ասված էր. «... որոշեց Նորին Սրբութիւնը Գոայի մէջ հայ մանուկներու կրթութեան համար Դպրոց մը բանալ. որպէս զի կարենան անոնք պահել և պահպանել այն եկեղեցին եւ նաեւ օգնել, որպէս զի սրբուին այն մերձակայ վայրերը, որոնք վարակուած են արևելեան հերժուածէն և հերետիկոսութենէն: Միւս այլ վայրերէ աւելի այս քաղաքը յարմար գտաւ. որովհետեւ հայ վաճառականները Արեւմտեան Հնդկաստանի հետ անդադար տուրեաւ ունենալով, շատ աւելի ղիպին պիտի ըլլայ հայ մանկտին այս Դպրատունը բերել քան ինչ ի Հռոմ... »¹⁹⁴: Նամակում պապը Կարմելյաններին ոգևորում է

¹⁹¹ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 517-518.

¹⁹² Նույն տեղում, էջ 191, տե՛ս նաև՝ **Аннинский А.**, История Армянской церкви, Кишинев, 1900, стр. 262.

¹⁹³ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 191-192.

¹⁹⁴ **Ալինեան Ն., Հ.** Մովսէս Գ. Տաթևացի կարդինալ, կյանքն եւ գործունեությունը, Հանդէս ամսօրեայ հայագիտական ուսումնաբերք, քիի 11,12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, Վիեննա, 1934, էջ 516-518:

1630թ. հուլիսի 23-ին Ս. Ժողովը, անալով ջուղահայերի խնդրանքին, որոշում է Հռոմում, այնուամենայնիվ, դպրոց բացել, պայմանով, որ ջուղայեցիները այդ կարևոր նախաձեռնությամբ համար հանձն առնեն զանկ շինություն և կահավորանք: Այդ պայմանների առկայության դեպքում հնարավոր կլիներ շուրջ

վիադաքուշ արտահայտություններով՝ նրանց աշխատանքի արդյունավետությունն ապահովելու նպատակով. «... Մենք ամբողջ սրտով սիրում և «մեր բարության գավաթներն» ենք ուղղում Ձեզ, հիշում ենք մեր աղոթքներում...»¹⁹⁵:

Կարմեյանների գործունեության կարևորագույն քննազավառներից էր նաև թարգմանչական լայնածավալ գործը: Այդ կապակցությամբ Սպահանի, այնուհետև Հոռմի ենթավանահայր (sub-prior) Ջոն Թադդեուսը 1616թ. մարտի 26-ի իր նամակում հաղորդում է, որ ինքը տարբեր գրքեր է շարադրում պարսկերեն՝ քրիստոնեական ուսմունքը, Ավետարանը, Դավթի Սաղմոսները, և այս աշխատանքները կատարելիս օգտվում է երեք պարսիկ մոլլայի (չի հիշատակվում, քե ովքեր են) և մեկ իրանաքնակ հրեայի ծառայություններից¹⁹⁶:

Սակայն Սաղմոսները թարգմանվել են նաև արաբերեն: Երբ Հայր Ջոն Թադդեուսը իր թարգմանած գրքերը ներկայացրել է Հահին, Աբբաս Ա-ն ընդունել է դրանք մեծագույն հաճույքով և խորը հարգանքով: «Այս ամենն ինքնանպատակ չէր, և գրում է Ջ. Թադդեուսը, և սա նախադեպն էր՝ ապագայում կրկնելու, քանի որ Աստծու խոսքն ու մեր հավատքի դրույթներն աննկատ տարածելու հնարավորություն էր ... »¹⁹⁷: Երբ Սպահան է ժամանում Իսպանիայի թագավոր Ֆիլիպ III-ի դեսպանը՝ դոն Գարսիա դե Սիլվան (Don García de Silva y Figueroa), Հահ Աբբասն իր հետ նախաճաշի է հրավիրում նաև բոկտոն Կարմեյան Հայր Ջոն Թադդեուսին՝ հանձնարարելով բերել Սաղմոսների՝ պարսկերեն թարգմանված գիրքը: Այս ցուցադրելու համար, որ ինքն անչափ գնահատում է քրիստոնեությունը, Հահ Աբբաս Ա-ն համբուրում է գիրքը և դնում իր

405 աշակերտի ուսուցանումը, որը, ըստ Ս. Ժողովի, մեծ ծառայություն կլիներ Աստծուն և մեծ օգուտ ողջ հայ ազգին: Ջուդայեցիների հետ վերոհիշյալ հարցերի շուրջ բանակցությունները, ըստ էության, պետք է վարեր Թադդեուսը: Սակայն նրա և Մովսես կաթողիկոսի գրեթե միաժամանակ մահը խափանեցին այդ բանակցությունները: Ս. Ժողովը որոշում կայացրեց հնարավորության սահմաններում հայերի համար սահմանափակ թվով դպրոց բացել (Այննեան Ե., Մովսես Գ. Տաթևացի կաթողիկոս, կյանքն և գործունեությունը, էջ 523-525):¹⁹⁵ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 192.

¹⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 231:

¹⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 233:

գլխին: Նա հայտարարում է, որ ով չի հավատում այնտեղ գրվածներին, անհավատ է և անարգում է Աստծուն: Նրա այդ արարքն այնքան բնական էր թվում, որ կողքից դիտողը կարող էր ենթադրել միայն երկու բան. կա՞ն մա աշխարհի ամենախորամանկ մարդն է, կա՞ն մի մարդ, ում Աստված նախասահմանել է քրիստոնյա դառնալ¹⁹⁸:

Շահ Աբբաս Ա-ն, տեղահանելով հայերին իրենց բնօրրանից և բշերով Իրան, իրականացնում էր ռազմավարական նպատակներ: Ա. Դավրիժեցին այս առնչությամբ հաղորդում է. «...Որպեսզի ավերեցի աշխարհն Հայոց՝ և շինեցի աշխարհն Պարսից, և մուսուլմանացի ազգն Հայոց՝ և բազմացի ազգն Պարսից »¹⁹⁹:

Շահ Աբբասը՝ «ինքն այր գոյշ և նախահոգակ», շատ լավ գիտակցում էր, որ պետք է որոշակի միջոցներ գործադրել, որպեսզի հայերը հայրենիք վերադառնալու ցանկություն կան հնարավորություն չունենան: Նա չէր կարողանում հասկանալ, թե ինչո՞ւ հայերը ինքնակամ ու հոժարակամ չեն մնալու «Սպահանի երկրում, որը շեն երկիր է և գտնվում է պատերազմական հետազա գործողություններից բավականին հեռու և ապահով վայրում, իսկ Հայաստան աշխարհը սահման է ու թշնամու բերան, միշտ ավար ու գերություն»: Եվ բազմիցս լսում էր, թե «հայոց աշխարհում ամեն բարիքների լիություն է, առատություն ու էժանություն... իսկ այստեղ սուղ է ու թանկություն: Այնտեղ են իրենց հայրերի ու նախնիների գերեզմանատները, վանքերն ու ուխտատեղիները, որտեղ սրբերի դամբարաններն են և մանավանդ մեծահանդես աթոռը՝ Սուրբ Էջմիածինը, ուր գտնվում է Գրիգոր Լուսավորչի սուրբ աջը, որով օրհնվում է սուրբ մեռողը, որտեղից (Էջմիածնի մեռողը) գնալով սփռվում է ամբողջ աշխարհում ապրող հայերի մեջ, որտեղ էլ լինեն»²⁰⁰: Ուստի շահը որոշեց հայերին Իրանի հետ կապելու նպատակով հայկական սրբությունները (Լուսավորչի աջը, Էջմիածնի

¹⁹⁸ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 240-241.

¹⁹⁹ Դավրիժեցի Ա., Գիրք պատմութեանց, էջ 181, տե՛ս նաև՝ Առաքելեան Հ., Պարսկաստանի հայերը, նրանց անցելալը, ներկան եւ ապագան, Վիեննա, 1911, Զեքիյան Պ. Լ., Խոջա Սաֆար՝ Շահ Աբբասի դեսպան Վենետիկի մեջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1(100), Ե., 1983:

²⁰⁰ Դավրիժեցի Ա., նշվ. աշխ., էջ 181-182, Քայքայության Վ., Նոր Ջուղա, Ե., 2007, էջ 47:

տաճարի հիմնաքարերը) տեղափոխել Սպահան կամ մույնիսկ մոտ
Էջմիածին կառուցել այնտեղ:

Այդ մասին է վկայում մահ Հ. Տեր-Հովհանյանցի հետևյալ
հաղորդումը. «... Ուստի ոչ միայն գտունս և գշինուածս Հին Ջուղայու
աւերել և քակել հրամայեաց, այլ և զԷջմիածին քակել, զհող և
զքարինս այնր փոխադրել յԱսպահան և անդ շինել զայն
խորհրդածէր, զի ժողովուրդք Հայոց մի ևս յօժարեսցին զԱսպահան
լքանել»²⁰¹:

Էջմիածնի վանքի տեղափոխման՝ շահի մտադրության մասին
տեղեկություն կա մահ «Կարմեյանների տարեգրության» մեջ:
Այսպես՝ 1609թ. շահ Աբբաս Ա-ի՝ Հռոմ հղած մամակում գրված է. «...
Բոլոր քրիստոնյաներին թույլատրել ենք եկեղեցիներ կառուցել,
որտեղ նրանք կարող են աղոթել ու քրիստոնյա կրոնին բնորոշ այլ
գործառույթներ իրականացնել, որ մինչ այժմ արգելվել է նրանց, և ես
շնորհում եմ այդ արտոնությունները՝ այն եզակի սիրուց դրդված, որ
տաճում եմ Ձերոյ Սրբության նկատմամբ: Ավելին՝ կվերականգնենք
մահ Էջմիածինը, որն ավերվել էր թուրքերի կողմից, և ես հոգ կտանեմ,
որպեսզի ոչ ոք չհամարձակվի վնաս պատճառել...»²⁰²:

«Կարմեյանների տարեգրությունում» պահպանվել է մահ
պապին հղած մի մամակ, որն իր հետ բերել էր շահի կողմից Եվրոպա
ուղարկված Հայր Ջոն Թադդեուսը 1611թ.: Նամակում
մասնավորապես նշված էր. «Շահը տեղեկացնում է պապին, որ ինքը
ցանկանում է Ջուղայում երեք եկեղեցի կառուցել Էջմիածնի
փոխարեն՝ մեկը «ֆրանկ» հայերի համար (յոսքը հավանաբար
վերաբերում է Նախիջևանի շրջանի հայերին, ովքեր շահ Աբբաս Ա-ի
բռնագաղթի հետևանքով բնակություն էին հաստատում Նոր
Ջուղայում, այն է՝ կաթոլիկ հայերին), մյուսը՝ հայ վանականների և
իրենց թեմի, իսկ երրորդը՝ աշխարհիկ քահանաների ...»²⁰³:
Հետաքրքիր է, որ «Կարմեյանների տարեգրության» անանուն
հեղինակը ևս նշում է, որ շահը մտադիր էր Էջմիածնի
պատրիարքարանի պատմական կառույցի քարերը տեղափոխել Նոր

²⁰¹ Տեր Զովհաննես Զ., Պատմություն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան, հ. Ա, էջ 51:
²⁰² «A Chronicle of the Carmelites», v. I, p. 191.

²⁰³ Նույն տեղում, էջ 195:

Ջուդա, որպեսզի դրանով տեղափոխի մահ հայերի հոգևոր և կրոնական միությունն իրենց մոր տուն՝ Իրանի կենտրոն²⁰⁴:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում շահի՝ 1613թ. սեպտեմբերի հրովարտակը, որը տեղ է գտել «Կարմեյլյանների տարեգրության» մեջ. «Մեր արքայական հրամանն ենք արձակում քահանաներին, վանականներին, կառավարիչներին, մոխրագույն մորուքավորներին, հայ ժողովրդի և՛ առաջնորդներին, և՛ հոգևոր հովիվներին, ովքեր ապրում են արքայական մայրաքաղաք Սպահանում ... Մենք ցանկություն ունենք հրապարակելու, որ բոլոր քրիստոնյաները, անկախ նրանից, թե որտեղից են և ինչ ազգի ներկայացուցիչներ են, ընդմիշտ ազատ են գալ և գնալ, հաստատվել և առևտուր անել մեր երկրում:

Եվ որովհետև մեր արքայական Սպահան քաղաքում տարբեր ազգերի ու կրոնների ներկայացուցիչներ կան հաստատված, ուստի ցանկանում ենք քրիստոնյա բնակիչների հարմարավետության համար այստեղ կառուցել շատ բարձր ու ընդարձակ մի եկեղեցի, ուր քրիստոնյաներն իրենց աղոթքները կհղեն առ Աստված և կկատարեն քրիստոնեական իրենց ծեսերը: Այս ամենն իրագործելու համար Նորին Մեծություն պապի մոտ վատահեղի մարդ ենք ուղարկել²⁰⁵. խնդրելով, որ պապը մի բարձրաստիճան հոգևորական նշանակի, ով ցուցումներ կտա՝ համաձայն քրիստոնեական կրոնի, և մենք մույնպես մեր օգնությունը կցուցաբերենք:

Քանի որ մեծ քանակությամբ քարեր կան Երեք Եկեղեցիներում (Էջմիածնում), իսկ Երեք Եկեղեցիների կառույցները մնացել են ավերված վիճակում, և կանգուն մնալու համար պակասել են ուժերը այն մարդկանց պատճառով, ովքեր փորձել են փորել-հանել մասունքները և, մնանապես, մոտակայքում ապրող քահանաները այդ եկեղեցում թաղված սրբերի ոսկորներն են փորել-հանել՝ վաճառելով այն հերետիկոսներին, թողնելով այդ վայրն ավերակների մեջ, ուստի այն կորցրել է իր երբեմնի գեղեցկությունն ու հռչակը: Այդ իսկ

²⁰⁴ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 196.

²⁰⁵ Չի նշվում, թե ով է, սակայն, հավանաբար, խոսքը վերաբերում է Հայր Ջոն Թադեոսին, քանի որ վերջինս որպես շահի դեսպան մեկնել էր Հռոմ 1611թ. և պապին տեղեկացրել, որ շահ Աբբաս Ա-ն ցանկանում է Նոր Ջուդայում եկեղեցի հիմնել:

պատճառով մենք հրամայում ենք, որ այդ քարերը բերվեն այդ վայրից մեր մայրաքաղաք Սպահան: Երբ մեծ եկեղեցու կառույցն ավարտվի, այն պետք է տեղադրվի այստեղ, և երբ որ քարերը բերվեն բոլոր քրիստոնյաների հավատի մայրաքաղաքը, կհավաքվեն և կգնան (քրիստոնյաները-Թ. Մ.) դիմավորելու մեծագույն հաճույքով և ցնծությամբ: Եվ, քանի որ մենք հրամայում ենք այս ամենը, Մի՛ր Շամս՝ մեր ինքնիշխան մայրաքաղաքի վեզիր, և Մուհո՛ւբ Ալի՝ մեր պալատի երիտասարդների ուսուցիչ, քարերը պետք է տեղադրվեն Ձեր կարծիքով ամենալավ և ամենահարմարավետ վայրում, և պետք է մեր արքայական տաղանդավոր ճարտարապետներից մեկի և Ձեր հսկողությամբ որոշենք տեղը և դիրքը վերը հիշատակված եկեղեցու, արքայական Բադ-ե Ջրեշք («ծորենու այգի»²⁰⁶) այգու հետևում: Փայտից կամ թղթից պատրաստե՛ք մեծ եկեղեցու մանրատիպարը, ներկայացրե՛ք նախագիծը, քանի որ մեր արքայական ցանկությունն է տեսնել այն: Այն բանից հետո, երբ մենք կգնենք այն, կհրամայենք մեր մայրաքաղաքի բոլոր պաշտոնյաներին և վարպետ աշխատողներին օգնել այս կառույցի աշխատանքների հարցում, և այն կատարյալ կլինի: Պետք է հայտնի լինի, որ ճիշտ է այս ֆարմանը շնորհիվ քրիստոնյաներին, այդ իսկ պատճառով նրանք պետք է որ գոհ լինեն»²⁰⁷:

Այս կապակցությամբ շահը ժամանակի նշանավոր խոջա Նազարին ասել է. «Վասն ձեր շինեմ աստ Էջմիածին, զի մի վասն այնմ Էջմիածնի կարօտութիւն կրեալ ճմլեսցին սիրտք ձեր, և հրամայեմ գնալ բազում ուղտ և ջորի և սայլ, զի զքար և զիող այնր Էջմիածնի քանդեալ բերցեն աստ, զի այնու քարով և հողով շինեսցի այս Էջմիածինս, որպէս զի առանց իմիք երկրայութեան հաստատեսցին սիրտք ձեր ի վերայ նոր շինեցելոյս»²⁰⁸:

Սակայն շահի այս մտադրությունը չիրականացավ: Խոջա Նազարը, ով մեծ հեղինակություն ուներ շահի արքունիքում, լավ գիտակցում էր Սուրբ Էջմիածնի տաճարը Սպահան տեղափոխելու՝

²⁰⁶ Այս մասին հակիրճ տե՛ս նաև՝ **Դարիժեցի Ա.**, Գիրք պատմութեանց, էջ 182: Այս հրովարտակր պահպանվել է նաև Հ. Տեր Հովհանյանցի մոտ, **Տեր Հովհանյանց Զ.**, «Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան, հ. Ա, էջ 52-53: **A Chronicle of the Carmelites**", v. I, p. 196:

²⁰⁸ **Դարիժեցի Ա.**, Գիրք պատմութեանց, էջ 182-183:

շահի մտադրության իրականացման բոլոր բացասական հետևանքները համայն հայ ժողովրդի համար: Ուստի նա գործադրել է բոլոր ջանքերը, իր ողջ պերճախոսությունը՝ համոզելու շահին, որ անիմաստ է հեռավոր Հայաստանից հող ու քար կրել-բերել Սպահան՝ նոր Էջմիածին կառուցելու համար, որ տեղի հողն ու քարն էլ կբավի այդ մտադրության իրականացման հետ: «Թագատրն ողջ կայցէ, եթէ կամք քո յօժարեսցի շինել, թող թէ ի քարէ. և զինչ հարկ է յաղագս քարի և հողոյ զայնքան աշխատութիւնս կրել, և զայնքան ծախս ծախել ի վերայ նորա, որպէս զի ի հեռու և յօտար աշխարհէ քար և հող բերել: Բաւական և բարոք է այս աշխարհիս քարն և հողն, եթէ կամիս շինել, սոքօք շինեա, և ընդունելի է մեզ»²⁰⁹:

Սակայն շահը համառեց իր մտադրության մեջ: Նա, այնուամենայնիվ, պահանջեց որոշակի քանակությամբ քարեր տեղափոխել Սպահան, որի մասին վկայում է Ա. Դավրիժեցին: Սուրբ Էջմիածնի նշանավոր քարերը քանդվեցին՝ Սուրբ Սեդանը, որի վրա մատուցվում էր Սուրբ Պատարագը, սեղանի սյունը, Ջրիստոսի իջման տեղի քարը, ավագանը, մի քար՝ բեմի հարավային կողմի աստիճանից, մի քար՝ բեմի հյուսիսային կողմի աստիճանից, չորս քար՝ եկեղեցու չորս անկյուններից՝ դռների կողմից երկու քարն մոմակալ՝ աշտանակ, որ մեռնաբերների մեծ մոմերը դնեն մեջը և վառեն, երեք ուրիշ քարեր՝ բեմի սալարկի քարերից՝ ընդամենը տասնհինգ քար տեղափոխվեց սկզբում Սպահանից դուրս Բաթուն կոչվող գյուղը, այնուհետև՝ Նոր Ջուղա (Խոջենց եկեղեցին), ապա՝ Ս. Գևորգ եկեղեցու բակ, որտեղ մինչ օրս գտնվում է դրանց մի մասը (ընդամենը յոթ քար)²¹⁰: Հանգամանքներից օգտվելով՝ կաթոլիկ կրոնավորները հափշտակում էին շահի հրամանով ավերված և լքված հայկական եկեղեցիների սրբությունները՝ սրբերի մասունքները: «Հայաստանին բռնի գաղութին վրայ, — գրում է Մ. Օրմանյանը, — ֆրանկ պատրիք, այսինքն լատին կրօնատրներ սկսած էին ցրուիլ զանազան գաւառներ ... զիսաորապէս լքեալ տաճարներէն մնացած սրբութիւններ հաւաքելու: Անոնցմէ ոմանք Կարենիս գիղի Ս. Առաքելոց վանքին մէջ Անդրէաս առաքեալի գլուխը կը գտնեն, բայց Երևանի եպիսկոպոսը վրայ կը հասնի և ձեռնընդունէն կ'առնէ:

²⁰⁹ Դավրիժեցի Ա., նշվ. աշխ., էջ 183, Տէր Յովհաննէանց Յ., նշվ. աշխ., էջ 53-54:

²¹⁰ Դավրիժեցի Ա., նշվ. աշխ., էջ 190, Բայբուրդյան Վ., Նոր Ջուղա, էջ 48:

Ուրիշներ Ս. Հռիփսիմէի տաճարը կը պրպտեն, որ անք ձեւ մը առած էր... Գուլիէլմոս և Հրեշտակապետ, իրենց գործ կ'ընեն Ս. Հռիփսիմէի ոսկրները ձեռք ձգել, և գաղտնի պեղումներով մալատակին կը հասնին, բայց ոսկրները եկեղեցւոյն մէջտեղը հանած ատենին, վրայ կը հասնին Գրիգոր և Վարդան եպիսկոպոսներ ... »²¹¹: Դա աննկատ չէր մնում հայրենասեր հայ հոգեւորականների ուշադրութեան, ովքեր փորձում էին կասեցնել այդ երևույթը, վերադարձնել սրբերի մասունքները: Յավոք, Ժամանակի կաթողիկոս Մելքիսեթը (Մելիքսեթ, Մելքիսեդեկ, Մալիք Մադիդ)²¹² շահասեր էր և չէր փայլում հայրենասիրութեամբ: Ուստի «աստվածային պատվական գանձերն» այլագգիներին վաճառելու համար նա մնաց որպէս «սմուկ սաքան խալիֆա», այսինքն՝ ոսկորներ ծախող կաթողիկոս: Նա նույնիսկ որոշել էր օգուտ քաղել դավանանքի խնդիրների շահարկումից: Կաթողիկոսը հասցրել էր մտերմանալ կաթոլիկ քարոզիչների հետ²¹³:

Մելքիսեթի՝ Պողոս V-ին ուղղած 1610թ. մայիսի 15-ի մամակը բավականին ընդարձակ է և գրված արևելյան ոճին հատուկ կատարյալ ճոխութեամբ՝ «շողոքորթութեան վարժ ականջները զգուցնելու չափ»: Սակայն մամակը, ամենայն հավանականութեամբ, Մելքիսեթի մտահոգացումը չի եղել, այլ՝ Ջաքարիա Վանեցունը, ով Հռոմի հետ հարաբերություններ հաստատելու համար գտնվում էր այնտեղ²¹⁴: Ջաքարիայի պատվիրակության հաջողությունների մասին տեղեկություններ գրեթե չկան: Սակայն Մելքիսեթի անունից Հռոմ հղած մամակն ամենևին էլ չի արդարացնում Մելքիսեթի՝ հայ եկեղեցուն հասցրած չարիքները: Ինչպէս իրավացիորեն նկատում է Հ. Տեր - Հովհանյանը, «Մելքիսեդեկ լոկ օգնական արքուակից մըն էր, և ոչ Հայ եկեղեցւոյ տիրապէս ներկայացուցիչը, և իւր եպերեկի ընթացքն ալ նկատի չառնելով, նա իւրովի և առանց ժողովի, և նոյն իսկ Մայրաթոռոյ միաբանութեան կողմէն վստահութիւն չվայելելով,

²¹¹ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 2312-2314:

²¹² «Կարմեյանների տարեգրության» մեջ Մելքիսեթը բնորոշվում է որպէս անառողջ (խտաբ, հավանաբար, վերաբերում է մտածողությանը – Թ. Մ.), սակայն իր ողորմածությամբ և մեծահոգությամբ հարգված կաթողիկոս:

²¹³ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 2315:

²¹⁴ Նույն տեղում, էջ 2316-2317:

չէր կրնար երբեք Հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան վաւերական քարգմանն ըլլալ»²¹⁵:

«Կարմեյաւանների տարեգրությունում» տեղ է գտել հակիրճ հիշատակում Ռեդեմպտի և Բարթոլոմեոյի 1613թ. Էջմիածին կատարած այցելության մասին²¹⁶: Վերոհիշյալ հայերը պետք է «հերձվածող» հայերի կաթողիկոսին կամ պատրիարքին հանձնեին Պողոս V պապի ուղերձը՝ որպես պատասխան հայերի խնդրանքին՝ կապված իրենց «ղժախտությունների» հետ: Մայր տաճարում հոգևորականների և եպիսկոպոսների ուղեկցությամբ կաթողիկոս Մելքիսեքը հանդիսավոր ընդունելություն ցույց տվեց Կարմեյաւաններին, հետո թույլատրեց Հայր Ռեդեմպտին դիմել հայ հասարակությանն ու բացատրել Սուրբ հավատքի (կաթոլիկ հավատքի-Թ.Մ.) կարևորությունը, ինչպես նաև Հռոմի պապի ցանկությունը՝ տեսնել երկու եկեղեցիների միասնությունը: Այնտեղ ընթերցվեց նաև Պողոս V-ի մամակը, որտեղ մեկնաբանված էին կաթոլիկ հավատքի հիմնական դրույթները: «Կարմեյաւանների տարեգրության» հեղինակը մանրամասն անդրադառնում է հանդիպման բոլոր դրվագներին: Ըստ միաբանների հաղորդած տեղեկությունների՝ պատրիարքը, եպիսկոպոսները և վարդապետներն առանձնացան՝ քննարկելու արժարժված խնդիրները: Արդյունքում նրանք հայտարարեցին, որ բացառությամբ որոշ հոդվածների՝ ընդունելի են մնացած դրույթները: Հայր Ռեդեմպտը ևս ոչ մի բարդություն չէր տեսնում վերը հիշատակված կետերից հրաժարվելու

²¹⁵ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 2317:

²¹⁶ «Տարօրինակ է, – գրում է ամանուն հեղինակը, – որ Հայր Ռեդեմպտը Մելքիսեքին անվանում է «պատրիարք կամ կաթողիկոս», քանի որ Էջմիածնի գահերեցների ցուցակում վերջինս հիշատակվում է որպես կաթողիկոս, Դավիթ կաթողիկոսի օրոք (1593-1628)» ("A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 210): Առաքել Դավրիժեցու մոտ ևս հիշատակվում է, որ «...Դավիթ կաթողիկոսը մինչև ինչո՞ք կենդանի էր և կաթողիկոսական իշխանության տեր, ինքը ձեռնադրեց մի այլ կաթողիկոս, որի անունն էր Մելքիսեք... Դավիթը սրան ձեռնադրեց այն հույսով, որպեսզի իրեն օգնական լինի, սակայն նա եղավ խանգարիչ ու հակառակորդ ...»: Այս ժամանակահատվածում Էջմիածնի արքեպիսկոպոս Բարսեղ Մելքիսեքից ու Դավիթից մատած էր նաև Սրապիոնը (Դավրիժեցի Ա., նշվ. աշխ., էջ 57-58, տես նաև՝ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, մասն Բ, էջ 2288-2289, Գիւսան Նոր Զոտայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի, Մասն Ա, Էջմիածնի կաթողիկոսների կոնդակներ (1652-1705թթ.), Անթիլիաս, 2003, էջ 24-25):

հարցում²¹⁷: Անհայտ տարեգիրն այսպես է ներկայացնում Մելքիսեք կաթողիկոսի վերաբերմունքը քննարկված հարցի նկատմամբ. «Եթե այդպես է, ապա ես երդվում եմ հնազանդվել և միավորվել Սուրբ Փիթերի աթոռին՝ հետևելով մեր փառավոր առաքյալ Սուրբ Գրիգորի օրինակին»²¹⁸:

Այս հանդիպումից հետո կաթողիկոս Մելքսեթը խարդավանքի մեղադրանքով հեռացվեց պաշտոնից, իսկ Դավիթը, ում Կարմեյլյանները բնորոշում էին որպես «առանց հեղինակության տգետ քահանայի»²¹⁹, չշարունակեց բանակցությունները: Այս առնչությամբ Մ. Օրմանյանը գրում է. «Բայց արդարությունն չէղելու համար պետք է նաև յայտարարել, թե հնար չէ քնառ Հայ Եկեղեցին մեղադրել իբր քաղաքական և կենցաղական անկումին պատճառ, և իբր պատասխանատու ազգին զլուխը եկած աղետներուն, ... Հռոմէական եկեղեցոյ կողմէն յանուն կրօնի գործուած մեծեղեռն գեղծումները, բաւական են հայոց Եկեղեցին մեղադրանքէ գերծ պահելու և իրեն դեմ խօսող անդուռն բերանները կարկելու»²²⁰:

Հայերի և Կարմեյլյանների բազմաթիվ բանակցություններից ոչ մեկը տևական արդյունք չունեցավ, և ոչ էլ միավորման որևէ փաստ արձանագրվեց հայոց եկեղեցու կարևոր պատմության ընթացքում:

²¹⁷ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 210.

²¹⁸ Նույն տեղում:

²¹⁹ Կարմեյլյանները հաղորդում են, որ Դավիթ կաթողիկոսը 1607թ. մայիսի 12-ին վեց եպիսկոպոսի, 109 քահանայի և բազմաթիվ սարկավագների հետ ընդունել էր կաթոլիկ հավատքը՝ հայտարարելով, որ դա արվել է հօգուտ հայության կարիքների: Շուտով Դավիթը մեղադրանքներ է ներկայացնում Մելքիսեքի դեմ՝ կապված Հռիփսիմեի նշխարները կաշառքով ֆրանկներին հանձնելու հետ, որի արդյունքում Մելքիսեքը բանա է նետվում, որտեղ նրան սպառնում են իր մարմնից կտրված կտորները հարկադրաբար կուլ տալ: Դահիճների հետապնդումից խուսափելու համար նա ստիպված էր շրջվել դեպի Հռոմ: Երեք տարի անց նա իրեն փաթծեռորեն պատրաստ էր համարում ընդունելու հռոմեական եկեղեցու դոգմաներն ու ծեսերը, քանի որ նրա կարծիքով պետք է մեկ հոտ լիներ և մեկ հովիվ ("A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 210):

²²⁰ Օրմանյան Մ., Հայոց Եկեղեցին, ԿՊ, 1911, էջ 104, The Contribution of the Armenian Church to the Christian Witness in the Middle East, Antelias-Lebanon, 2001, p. 180.

ԿԱՐՄԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆՈՒՄ
17-ԲԴ ԴԱՐԻ ԿԵՍ- 18-ԲԴ ԴԱՐԻ ՄԿԻՁԲ ԸՆԿԱԾ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՀԱՏՎԱԾՈՒՄ

Շահ Աբբաս Ա-ի հետնորդների (Սաֆի Ա, Աբբաս Բ, Սուլեյման, Սուլթան Հուսեյն) գործունեությունն ըստ «Կարմելյանների տարեգրության»

1633թ. միաբանության երեք ներկայացուցիչ է ուղևորվում Իրան՝ Հայր Ստեփանը (Stephen of Jesus), Կոլումբանը (Columban of the Passion), Ջոնը (John of the Cross): Կարմելյան մոր եպիսկոպոս Թիմոթի Պերեգր հույս ուներ Իսպանիայից վեց քահանա հրավիրել քոլեջ հիմնելու համար, որը նախատեսվում էր, անկասկած, հայերի համար²²¹:

1634թ. եպիսկոպոս Պերեգր Մադրիդից հղված իր բազմաթիվ նամակներից մեկում (1634թ. մարտի 29) գեկուցում է, որ արաբերեն տառերով տպագրական մեքենա է ուղարկում Իրան, որն իր տեսակի մեջ միակն է և առաջինը այդ երկրում: Եպիսկոպոս Պերեգրի համոզմամբ՝ դա պատմական փաստ էր: Դեռևս 1618թ. շահ Աբբաս Ա-ի հետ հանդիպման ժամանակ Հայր Ջոն Թադդեուսը ծանոթացրել էր նրան արաբերեն այբուբենին և ցուցադրել արաբերենով և պարսկերենով տպագրված նյութեր: Շահն, ի դեպ, մեծ զարմանք և հետաքրքրություն էր հանդես բերել՝ ցանկանալով ներմուծել այն իր երկիր²²²: Հայր Ջոն Թադդեուսը իր նամակում այդ մասին գրում է, որ տպագրական սարք ունենալը «մեծ առավելություն էր կրոնավորների համար ...»²²³:

Թե ինչպիսի դժվարությամբ տպագրական մեքենան Հռոմից հասավ Սպահան, հայտնի է միայն Կարմելյաններին, որի վերաբերյալ նրանք պատմում են իրենց նամակներում:

²²¹ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 304.

²²² Նույն տեղում, էջ 305:

²²³ Նույն տեղում:

«Կարմեյանների տարեգրության» հեղինակը հույս է հայտնում, որ «այն դեռ գոյություն ունի Իրանի տարբեր անկյուններում իր հնաժողով և արժանի ազգային թանգարանի համար: Իսկ ինչ վերաբերում է նրան, որ Կարմեյաններն են առաջին անգամ Իրան ներմուծել գրչագիր, ապա դա փաստ է:»²²⁴:

Կարմեյանների վկայությամբ՝ «շահ Սաֆի Ա-ն (1629-1642թթ.) ցույց էր տալիս, որ լավ է տրամադրված բոլոր քրիստոնյաների նկատմամբ: Նա հատկապես մտերիմ էր հայերի հետ և բազմիցս այցելել էր խոջա Նազարին և Ջուղայի այլ ղեկավար անձանց, ճաշել նրանց հետ»²²⁵: Նազարը ոչ միայն վայելում էր շահի համակրանքն ու վստահությունը, այլև բարյացակամ վերաբերմունք ուներ եվրոպական առաքյալների նկատմամբ: 1629թ. Ս. Ժողովի («Հավատի միաբանություն») խոջա Նազարին հղած նամակում կարդում ենք. «...Սեր Տերն եւ իմ գերամեծառ Տեաքք շատ ուրախ եղան, որ կը գտնուի հող անձ մը, որ իրենց առաքելներու հանդէպ ունի այնքան սեր եւ գութ...»²²⁷: Նորջուլայեցիները մտերմացել էին հատկապես Հայր Թադդեոսի հետ: Այսպես, երբ 1629թ. Նազարը պետք է մեկնէր Հոռն Խ. Կեսարացին, Արիստակես վարդապետը, մույնիսկ Մովսես կաթողիկոսն իրենց որոշ ցանկությունների կատարման համար խնդրել էին Ս. Ժողովի հետ բանակցել: Հատկանշական է, որ խոջա Նազարը հայ վաճառականների համար առանց մաքսի իրենց ապրանքների արտահանման, ինչպես նաև Հոռնում հայկական դպրատուն բացելու բույլտվություն էր խնդրել: Այս հարցի

²²⁴ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 306.

²²⁵ Նույն տեղում, էջ 308:

²²⁶ 1622թ. Գլխգորիուս XV պապը Հոռնում հիմնեց կրոնական մի մեծ հաստատություն, որը ստացավ «Հավատի միաբանություն» անունը. այն ուներ մի շարք նպատակներ՝ հեթանոսների մեջ կաթոլիկություն տարածել, ինչպես նաև՝ ոչնչացնել հեթանոսները քրիստոնյաների մեջ: Պրոպագանդան բարձրագույն աստիճան էր, որին հպատակվում էին աշխարհի վրա գոյություն ունեցող բոլոր քարոզչությունները: Հավատի ծավալման այս ժողովն ուներ դրամական մեծ միջոցներ: Հայերը պրոպագանդայի առանձին ուշադրության արժանացան «հեթանոսող ազգերի» թվում: 1627 թ. Ուրբանոս VIII պապը քարոզիչներ պատրաստելու համար դպրոց ստեղծեց, հիմնեց բազմալեզու մի տապարան:

²²⁷ Ալինեան Ն., Հ. Մովսես Գ. Տաթևացի կաթողիկոս, կյանքն եւ գործունեությունը, Հանդէս ամսօրնայ հայագիտական ուսումնաթերթ, քիւ 11, 12, մոյսեթեր-դեկտեմբեր, էջ 511-513:

առնչությամբ Ս. Ժողովը 1630թ. հուլիսի 23-ին գումարած միատուն որոշում է, որ «հայերը կարող են եկեղեցական պետության եւ ուրիշ քրիստոնեայ իշխաններու հողերու վրայ իրենց ծախքով կայաններ կառուցանել եւ փոխադրել հոն իրենց վաճառքները, զորոնք կը ցանկան տարածել քրիստոնեայ աշխարհներու մէջ... Այս թոյլտուութիւնը կշնորհուի այն վաճառականներուն միայն, որոնք կսթողիկէ են եւ կամ ըլլալ կ'ուզեն...»²²⁸:

Կարմեւյան Հայր Դիոնիսիոսը վկայում է, որ շահ Սաֆին ամենին մնան չէր իր պապին և նախորդին՝ մենզ ու երկերեսանի Աբբաս Ա-ին. նա պարզ բնավորությոն ուներ: Շահ Սաֆիի հրամանով Կարմեւյանների առանձնաշնորհումներն ընդլայնվում և հաստատվում են²²⁹: Այս փաստը, հավանաբար, հիմք է հանդիսացել Կարմեւյան հայրերի համար դրական արտահայտվելու հիշյալ շահի մասին: Շահ Սաֆիի կառավարման շրջանում հրատարակված պապական երեք ամփոփագրերից մեկը (13.10.1637) վերաբերում էր Նախիջևանի հայերին: Այդ ամփոփագրում Հռոմի Ուրբանոս VIII պապը բացատրում էր, թե ինչպես են Դոմինիկյանները 300 տարի առաջ հաստատվել այնտեղ, կրթել մարդկանց և հոգ տարել նրանց մասին: Ապա պապը խնդրում էր շահին իր հատուկ հովանավորության տակ վերցնել նրանց, ինչպես նաև՝ իր տիրապետության տակ գտնվող բոլոր քրիստոնյաներին: Պապի միջնորդությունը հիմքեր ուներ, քանի որ Նախիջևանի հայերի և Կարմեւյանների միջև շփման եզրեր կային:

Օրինակ, երբ 1627թ. Սպահանի մենաստանը ֆինանսական լուրջ խնդիրներ ուներ, Խաչատուր Վարդապետը մեկ թուման (16 սկուդի) է տրամադրում Կարմեւյաններին: Ի պատասխան՝ վերջիններս Սուրբ Զատկի օրը կայացած պատարագի ժամանակ շնորհավորանքներ են հղել խոջա Նազարին և Խաչատուր Վարդապետին:

1629թ. նոյեմբերի 25-ին Հայր Դիմասը²³⁰ միաբանության պրեֆեկտին՝ Կարդինալ Լուդովիչին (Ludovisi) ուղղած նամակում գրում է. «... Ձերդ Սնծությանը հղած նախորդ նամակում տեղեկացրել

²²⁸ Ալկինեան Ն., Հ. Սովսես Գ. Տառաքի կաթողիկոս ..., էջ 514:

²²⁹ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 316-317.

²³⁰ Հայր Դիմասը կատարելապես տիրապետում էր հայերենին. նա անկեղծորեն հետաքրքրված էր հայերով և ընդհանրապես արևելյան քրիստոնյաներով:

էի, որ հայերի նոր պատրիարք և վարդապետ Մովսեսը (Էջմիածնի կաթողիկոս Մովսես Սյունեցի (1629-1632) -Թ.Մ.) ժամանել է, և ես նրա հետ քննարկել եմ մեր Սուրբ հավատին առնչվող հարցերը, ինչպես Դուք էիք ինձ հանձնարարել: Իսկ հիմա, երբ նա ժամանել է Ջուղա, ես մի քանի անգամ նրա հետ քննարկել եմ խնդրո առարկան, և չնայած նա ասել է, թե չի ցանկանում, որ մեր մեջ լինեն տարբերություններ, այնուամենայնիվ, պետք է խորհրդակցի նաև մյուս վարդապետների հետ, երբ ժամանի Երևան, ուր գտնվում է պատրիարքական աթոռը, և այնուհետև ինձ գրի: Սակայն ես գտնում եմ, որ պետք է լինեմ այնտեղ, որտեղ քննարկվելու է այդ հարցը, քանի որ նա ինքնուրույն ոչինչ չի կարող որոշել: Միևնույն ժամանակ, հայ տղաներին մեր լեզուն սովորեցնելու հնարավորությամբ մենք ճանապարհ ենք հարթում դեպի մեր Սուրբ հավատն ու մեր սովորույթները, և մենք կշարունակենք այդպիսով ձեռք բերել արդյունքները տղաների հետ, ինչը չենք կարող անել մեծահասակների հետ... Մովսեսը գտնում է, որ ինչպիսի դժվարություններ էլ ծագեն պատրիարքների ու վարդապետների միջև, ինքը միշտ էլ կաջակցի կաթոլիկ վճռին»²³¹:

Շուտով Մովսեսը նամակով Հայր Դիմասին հրավիրում է Երևան, սակայն հայոց պատրիարքի վերահաս մահը 1632թ. խափանում է այդ հանդիպումը: 1633թ. նրան փոխարինում է վարդապետ Փիլիպոսը (Փիլիպպոս Աղբակեցի (1633-1655)-Թ.Մ.)²³²:

Անդրադառնալով ջուղահայերի և Կարմեյանների հարաբերություններին՝ ոչենք, որ Կարմեյաններն առաջին անգամ Նոր Ջուղա են մտել 1625թ., որոնց հաջորդել են Կապուչինյան, Հիսուսյան և Դոմինիկյան կրոնավորները: 1640-ական թվականներից քարոզիչներն ակնհայտորեն սկսում են կենտրոնանալ Ջուղայում Տուն հիմնելու գաղափարի շուրջ: Հայր Դիոնիսիուսի՝ Սպահանից հղված նամակում այդ կապակցությամբ ասվում էր. «... Ինչ վերաբերում է Ջուղային, ապա կասեմ, որ սպասելիքներն անփոխարինելի կլինեն, մինչդեռ նույնքան դժվար է այնտեղ հաստատվելը: Եթե նույնիսկ արտոնագիր ձեռք բերենք, ապա արդյունքներն անորոշ կլինեն, որովհետև յուրաքանչյուրը զբաղված է

²³¹ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 319-320.

²³² Նույն տեղում, էջ 321:

իր սեփական հետաքրքրություններով...»²³³։ Հայր Բաթազարն այս առնչությամբ պատմում է իր տպավորությունների մասին. «Երբ առաջին օրը Կարմեյլաններն այցելեցին ջուդահայերին, վերջիններս հյուրընկալեցին նրանց ու անչափ բարություն ցուցաբերեցին։ Տասնհինգ օր հետո, երբ Հիսուսյան հայրերը Սպահան եկան, իսկ այնուհետև Նոր Ջուդա, և երբ մեկ տարի անց այնտեղ ժամանեցին Կապուչինյանները, հասարակությունը, այդքան շատ եվրոպացի կրոնավորների տեսնելով, նախ զարմանքից քար կտրեց, և ապա՝ շատ կարճ ժամանակ անց, մի փոթորիկ բարձրացավ՝ առաջացնելով իրարանցում ողջ քաղաքում»²³⁴։ Կարմեյլան հայրերը խաղաղություն և հանգստություն էին վայելում Նոր Ջուդայում՝ ընկերանալով հատկապես Ջուդայի քաղաքագլխի՝ Սաֆրազի (Սարֆրազ) հետ, ով, ի դեպ, Նազարի եղբայրն էր, իսկ ջուդայեցիները, իրենց հերթին, բարություն էին ցուցաբերում «պապի Կարմեյլան հայրերի» նկատմամբ (նրանք այդպես էին անվանում Կարմեյլաններին)²³⁵։

1640թ. Բաղդադի Կարմեյլան եպիսկոպոս Հայր Բերնարդը մեկնում է Էջմիածին՝ հայոց կաթողիկոսի մոտ։ Նրան ուղեկցում էին Ֆերդինանտ Գիորիդան (Ferdinand Gioerida), ով իտալացի դիվանագետ Պիետրո դելլա Վալլեի կնոջ եղբորորդին էր (ուն մկրտել էր Հայր Դիմասը Բաղդադում 1616թ. նոյեմբերի 26-ին), քահանաներ, քարգմանիչ և այլք։ Եպիսկոպոս Բերնարդը Էջմիածնում հայոց կաթողիկոսին է հանձնում Ուրբանոս VIII պապի ուղերձը²³⁶։

²³³ **Ջամիլյան Ա.**, Հայոց եկեղեցու պատմություն, մասն Բ, էջ 95։

²³⁴ **"A Chronicle of the Carmelites"**, v. II, p. 1077.

²³⁵ Նույն տեղում, հ. II, էջ 375։

Նոր Ջուդայում XVII դարի կեսերին բարձր դիրք գրավող հայ առևտրական գերդաստաններից էին Սաֆրազյանները։ Նոր Ջուդայի քաղաքագլուխ խոջա Սարֆրազի ժամանակ գերդաստանը բավականին ազդեցիկ դիրք ուներ. Սարֆրազը շահի արքունիքում և հայ ժողովրդի մեջ մեծ հեղինակություն էր վայելում։ Իգուր չէ, որ սկզբնաղբյուրներում նա հիշատակվում է հատկապես որպես «իշխան մեռյո ազգին հայոց», տե՛ս **Չոքանյան Պ.**, Հայ-Ֆենոլական հարաբերությունների պատմությունից (նոր վավերագրեր), Մեթափոր և Սիջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Ե., 1998, հ. XVII, էջ 194-195։

²³⁶ «Ուրբան VIII պապը պատվեցի եղբայրներ՝ ... Հայոց պատրիարք (ձեռագրում եղած անհարթությունների պատճառով չի նշվում պատրիարքի անունը, սակայն, հավանաբար, խոսքը վերաբերում է կամ Մովսես III-ին կամ նրան հաջորդած Փիլիպոսին) ... (կրկին քերություն) Ջուդայի (ամենայն հավանականությամբ նշված է եղել Ջուդայի արքեպիսկոպոսի անունը) և Արիստակես Վարդապետ։

Բարձրացվեց Հռոմի հետ հայերի միավորման հարցը, որը քննարկվել էր նախորդ պատրիարքի օրոք՝ 1629թ.: Եպիսկոպոս Բերմարդը կաթողիկոսին հանդիպում է եկեղեցում՝ շրջապատված իր վանականներով, այնուհետև նրան հրավիրում են սեղանատուն, ուր նստած էին հայ եպիսկոպոսներն ու վարդապետները: Տասն օր անց միայն կաթողիկոսը հայերեն սովորելու առաջարկ է անում Բաղդադի եպիսկոպոսին՝ նպատակ ունենալով իրենց քննարկումներն անցկացնել առանց թարգմանիչների օգնության: Կաթողիկոսի մամն հարգալից վերաբերմունքը, բնականաբար, ճանապարհ էր հարթում միավորման մերժումը հնարավորինս մեղմ և առանց վիճաբանությունների ներկայացնելու համար: Եվ երկար ու անօգուտ քննարկումներից հետո Բաղդադի եպիսկոպոսը կաթոլիկ հայերի արքեպիսկոպոսի հրավերով Նախիջևան է ուղևորվում: 1640 թ. մայիսին նա վերադառնում է Թավրիզ, ուղևորվում՝ Սուլթանիե,

Պատվելի եղբայրներ և սիրելի որդիներ՝ ողջույններ և օրհնանքներ ... Ինչպիսի սիրով են հռոմեական միապետները՝ մեր նախնիները, վերաբերվել ողջ հայոց ազգին... Մեծ կարևորություն է, որ հայ եպիսկոպոսներն ու քահանաները կաթոլիկ եկեղեցու սովորույթներն հետ ներդաշնակ լինեն... Հետևելով Կղեմես VIII և Պողոս V պապերի օրհնակին, ուղարկում ենք միևնույն միաբանության Դոմինիկ, Մաթևոս, Եվգենիոս, Էփիֆանիոս հայրերին, որ հաստատվեն Չերմեզ... Մենք մեր նախնիներին չենք զիջում իրենց բարյացակամությամբ դեպի հայերը, քանի որ շատ ենք ցանկանում այս միավորումը և մեր պատվելի եղբայրներ կարդիմալների կարծիքների համաձայն, ուղարկում ենք մահ և Հայր Ջոն Թադեոսին, ում Դուք ամենամեծ պատճառներն ունեք մեծագույն սեր տաճելու արքայական մայրաքաղաք Սպահանի եպիսկոպոսական արժանապատվությամբ զարդարված: Եվ մենք ավելացնում ենք մահ և Հայր Թիմոթիին... Մեր անունից նրանք ավելի ամբողջական կներկայացնեն հռոմեական եկեղեցու և Չեր ազգի միավորման կարևորությունը... Չեր լեզվով գրված և Գրիգորիոս XIII-ի հրամանով Հռոմում հրատարակված գրքում (տուն օրերին, պատերին նվիրված), որ վերը հիշատակված եպիսկոպոսները կրեքեն, կիսանաք, որ Ջատիկը միշտ էլ տոնվել է մեր կողմից և նրանց կողմից, ովքեր օգտագործել են իլին օրացույցը...

Եվ բացի այդ, երբ հայ վանականներն ու առևտրականները ժամանել են Հռոմ, մենք հոգ ենք տարել նրանց մասին և բարյացակամ վերաբերմունք ցույց տվել...

Ինչ օգուտ կարող ենք ունենալ մենք Չեր ազգից, կբացատրեն եպիսկոպոսները, կհաղորդակցվեն բանավոր և գրավոր: Մենք սիրով հանձնարարում ենք նրանց պահպանել Չեզ և հոգ տանել Չեր մասին և խնդրում, որ ամեն ինչ անք, ինչ գիտեք նրանց գործին օգուտ տալու համար, և Դուք կաջակցեք նրանց պաշտպանությանն ու ցույց կտար Չեր արժանապատվությունը: Ավելին, հավատով մոտեցեք այն ամենին, ինչ նրանք կամենում են, 1633թ, հունվարի 9» ("A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 302):

Սպահան²³⁷: Հայր Բերնարդը 1640թ. օգոստոսի 22-ին շահ Սաֆիի հետ հանդիպման ժամանակ նրան նվիրում է Ուրբանոս VIII պապի դիմանկարը, որը շահն ընդունում է մեծ գոհունակությամբ: Հայր Բերնարդը ցանկանում էր մեծ տպավորություն թողնել շահի վրա իր փայլուն գիտելիքներով, որը նրան հաջողվում է:

Օգտվելով շահի բարյացակամ վերաբերմունքից՝ Հայր Բերնարդը նամակով հիշեցնում է շահին Աբբաս Ա-ի՝ Սպահանում եկեղեցի կառուցելու թույլտվության մասին:

Շահը եպիսկոպոսին պատասխանում է, որ ինքն անպայման պետք է իմանար իր պապի կողմից երբևիցե նման խոստում տված լինելու մասին, սակայն այդպիսի բան իրեն չի հաղորդվել: Ինքը կարող է միայն իր ծախսերով Սպահանում Տուն հիմնել՝ եկեղեցու կառուցումը թողնելով ապագային: Իրականում, շահն ամենևին էլ ցանկություն չունեի ոչ Տուն հիմնելու, ոչ էլ եկեղեցի կառուցելու թույլտվություն տալ, քանի որ արդեն իսկ երեք եկեղեցի կար կառուցված²³⁸:

Այսպիսով՝ դժվար չէ նկատել, որ շահը, քարոզիչների նկատմամբ ցուցաբերելով բարյացակամություն, ամենևին էլ հակված չէր պապից ժառանգած երկիրը հեշտությամբ նետել կաթոլիկության գիրկը: Նա սիրալիր էր, քաղաքակիրթ, միևնույն ժամանակ հավատարիմ էր իր կրոնին և պետական մտածողությանը:

Սեֆյան շահ Աբբաս Բ-ի (1642-1666թթ.) գահակալության տարիներին Կարմելյանները դեռևս շարունակում էին իրենց գործունեությունն Իրանում: Նոր շահից նրանց անիրաժեշտ էր ձեռք բերել արքայական արտոնություններ՝ կապված իրենց կարգավիճակի հետ, որն էլ իրականացրին Կարմելյան հայրեր Չարլզը (Charles of Jesus Mary) և Ֆելիքսը (Felix of S. Antony): Նրանք 1642թ. օգոստոսին մեկնեցին Ղազվին, ուր հանդիպեցին շահ Աբբաս Բ-ին և խնդրագիր ներկայացրին նրա նախորդի՝ շահ Սաֆի Ա-ի տրամադրած արտոնությունները հաստատելու վերաբերյալ²³⁹:

Թեև Աբբաս Բ-ին ժամանակակիցները բնորոշում են որպես թուլական, հարբեցող և վավաշուտ շահի, այնուամենայնիվ, նրա օրոք

²³⁷ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 343-344.

²³⁸ Նույն տեղում:

²³⁹ Խոսքը, բնականաբար, վերաբերում էր մենաստաններ հիմնելուն, ազատորեն տեղաշարժվելուն և այլն:

Իրանը, թեև արտաքուստ, բայց ապրում էր վերելքի շրջան: Նրա մասին դրական է արտահայտվում Մ. Թադիադյանը՝ գրելով. «Մա էր խիստ առ բռունս, և հեզ առ աղքատս, քաղցրութեամբ ականէր առ ամենայն հաւատս, և սէր և խնամ զմախահատուն ցուցանէր առ Քրիստոնեայս, զորոյ ընդ աթոռոյ և զանունն ժառանգէր»²⁴⁰:

Ըստ Կարմեյլանների՝ շահ Աբբաս Բ-ի և եվրոպական կրոնավորների, այդ թվում՝ Կարմեյլանների միջև մտերմություն կամ ուղղակի բանակցություններ Սպահանում տեղի չունեցան, մի բան, որը նկատելի էր նրա նախորդների օրոք: Դա կարող էր մի քանի հանգամանքի հետևանք լինել:

1. Այլևս չկար նախկին բշնամությունն Օսմանյան կայսրության և Իրանի միջև:
2. Եվրոպական տիրակալներն այլևս օգնություն չէին փնտրում Արևելքում օսմանցիների դեմ՝ հանձինս կաթոլիկ հոգևորականների, ովքեր կարող էին օգտակար լինել որպես ղեսպաններ և թարգմանիչներ:
3. Շահին անհրաժեշտ չէին օտարերկրյա հոգևորականների մատուցելիք ծառայությունները՝ Եվրոպայի հետ հարաբերությունների ընդլայնման համար:

1643թ. Հայր Դիոնիսիոսը միաբանությանը տեղեկացնում է, թե հայ առևտրականները, «բավականություն ստանալով Եվրոպայի կաթոլիկ երկրների առավելություններից և հարստացած, վերադառնում են Ջուղա՝ կծոտելու իրենց կերակրած ձեռքերը»²⁴¹: Մինևույն ժամանակ նշում է, որ շատ ջողափայեր քարոզիչների կարիք ունեն, քանի որ չեն գոհանում իրենց եպիսկոպոսներից ու քահանաներից, հետևաբար պատրաստակամ են ընդունելու կաթոլիկ հավատքի ամեն մի ճշմարտություն: Կարմեյլանների հավաստմամբ հայերը «ենթարկված» էին պարսից իշխանությանը, իսկ շահին, բնականաբար, այնքան էլ հաճելի չէր նրանց կաթոլիկացումը, քանի որ Իրանում կաթոլիկություն ընդունել, նշանակում էր ոչ այլ ինչ, եթե ոչ՝ «ֆրանկ» («կաթոլիկ», «եվրոպացի») դառնալ²⁴²:

²⁴⁰ Թադիադյան Մ., Պատմութիւն Պարսից, հ. Ա, էջ 176:

²⁴¹ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 376.

²⁴² Նույն տեղում:

Ուրբանոս VIII պապը, որն իր նախորդների մման հատուկ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում քարոզչական առաքելությունների և շահերի հետ հարաբերությունների նկատմամբ, մահացավ 1644թ.: Մեր կարծիքով՝ շահ Աբբաս Բ-ի գահակալության տարիներին Կարմեյան հայերը զիջում էին իրենց նախորդներին Իրանի մասին ակտիվ տեղեկություններ տալու հարցում: Կարմեյանների մամակները շատ քան չեն հաղորդում այս շրջանի Իրանի պատմության վերաբերյալ²⁴³: Այսպես՝ Կարմեյաններն իրենց մամակներում տեղեկացնում են տարաբնույթ իրադարձությունների մասին, որոնցից, օրինակ, մեկը վերաբերում է հայերի և քրիստոնյա սիրիացիների նկատմամբ անհամդուրժողականությանը²⁴⁴:

Շուտով նկատելի է դառնում շահ Աբբաս Բ-ի պատրաստակամությունը՝ շարունակելու իր պապի՝ Աբբաս Ա-ի կամ հոր՝ Սաֆի Ա-ի գործը՝ օսմանցիների դեմ պայքարը, ինչպես նաև Բաղդադի վերագրավումը: 1645թ. օսմանցիներն սկսեցին իրենց նվաճողական քաղաքականությունը Կրետե կղզու նկատմամբ: Կրետեի (Կանդիայի) պատերազմը (1645-1669) մղվում էր Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին իշխելու համար: Կրետե կղզին Հունաստանում Վենետիկի հանրապետության վերջին տիրույթն էր հանդիսանում: Օսմանցիների համար այն ռազմավարական կարևոր նշանակություն ուներ, քանի որ պաշտպանում էր Եգեյան ծովի հարավային մատույցները²⁴⁵: Այս առնչությամբ Ինոկենտիոս X (Pamfilii (1644-1655)) պապն անհրաժեշտ համարեց մամակ հղել Աբբաս Բ-ին՝ անդրադառնալով իրենց ընդհանուր հետաքրքրություններին: Դա վերաբերում էր թուրքական նվաճումների հնարավոր բացասական հետևանքներին, իսկ Կարմեյանների ու շահի միջև հարաբերությունների սառեցումը կարող էր վերջ դնել «ճերմակ վանականների» գործունեությանը²⁴⁶:

²⁴³ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 352-353.

²⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 353:

²⁴⁵ Բալբուրդյան Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, էջ 282:

²⁴⁶ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 356.

Չսպասելով Արքաւ Բ-ից իր նամակի պատասխանին²⁴⁷, Ինոկենտիոս X-ը 1647թ. օգոստոսի 31-ին կրկին նամակ է հղում՝ կոչ անելով ընձեռնված հնարավոր ժամանակը և առիթը բաց չթողնել արքայական կամքն ու նվաճողական բազուկներն ընդհանուր թշնամու դեմ ուղղելու համար. «... Բայց, — գրում է Ինոկենտիոս X-ը, — քանի որ մենք ոչ մի պատասխան չստացանք Ձերդ պայծառափայլությունից, ենթադրում ենք, որ հնարավոր է նամակը կորած լինի: Դուք պարզորեն հասկանում եք, թե ինչպիսի առավելություն և օգտակարություն ունի ուժեղ և հաջողակ բանակով թշնամու դեմ գրոհելը, երբ նրա ուշադրությունը բեռնված է այլ հարցի վրա... Օսմանցիները նկատելիորեն թուլացած են և ջարդված ցամաքում ու ծովում, քանի որ պատերազմում են վենետիկցիների դեմ: Նրանց նկատմամբ հաղթանակը Ձեր անունը և պարսից կայսրության փառքը բարձր կպահի»²⁴⁸:

Պահպանվել է պարսից շահի պատասխան-նամակի բնագիրը, ըստ որի՝ շահն ակնհայտորեն տրամադրված չի եղել խախտել օսմանցիների հետ դաշինքը: «Կարմեյանների տարեգրությունը», այսպիսով, վկայում է, որ Արքաւ Բ-ն և իր վեզիրները սուլթանի հետ պատերազմելու մտադրություն չեն ունեցել: 1657թ. փետրվարի 24-ին Կարմեյանները հաղորդում են հետևյալը. «... Պարսից շահը թուրքերի դեմ պատերազմելու ոչ մի ցանկություն չի դրսևորում...»²⁴⁹:

Ինոկենտիոս X-ին հաջորդած Ալեքսանդր VII (1655-1667) պապը, ում անվանում էին «հիասքանչ», 1656թ. փետրվարի 18-ին նույնպես նամակ է հղում շահին, որտեղ ուղղակիորեն բացատրում է իրենց «աստվածահաճո» գործունեության կարևորությունը: Նամակի հակիրճ բովանդակությունը հնարավորություն է տալիս առավել հանգամանորեն հասկանալու Հռոմի նպատակները. «... Ձերդ

²⁴⁷ Այն փաստը, որ Արքաւ Բ-ն, իրոր, պատասխանել է պապի նամակին, ակնհայտ է. այդ է վկայում Հայր Ֆերդինանտ Գ-իորիդան՝ նշելով, որ «... Ինքը մեկնել է պարսից շահի մոտ պապի և Վենետիկի համարապետության նամակներով և վերադարձել Հռոմ պատասխան-նամակով, ներկայացնելով այն պայային...» ("A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 356):

²⁴⁸ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 356-357.

²⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 355-357:

Մեծությամբ, մենք ո՛չ ոսկի ենք փնտրում, ո՛չ էլ երկրային հետաքրքրությունների նկատմամբ հավակնություններ ունենք: Պարզապես ցանկանում ենք ազգերի մեջ տարածել անփնտրելի մի հարստություն, որը հենց Ինքը՝ Քրիստոսն է ...»²⁵⁰: Իրան ուղարկելով Բոկոսն Կարմեյան կրոնավոր եղբայր Ժոզեֆին (Josef of S. Mary)՝ Ալեքսանդր պապն իր մամակում խնդրում է ընդունել նրան մեծագույն բարությանը և հոգատարությամբ՝ հույս հայտնելով, որ շահը երբեք չի զղջա վերոհիշյալ կրոնավորի նկատմամբ դրսևորած բարյացակամ վերաբերմունքի համար²⁵¹:

Որոշ հեղինակներ Աբբաս Բ-ին ներկայացնում են որպես քրիստոնեության նկատմամբ հանդուրժող և բարեհաճ շահի. օրինակ՝ Կրուզինսկին կարծում է, որ նա մեծ ու ազնիվ հոգի ուներ, շատ բարի էր օտարների նկատմամբ և բացեիքաց հովանավորում էր քրիստոնյաներին²⁵²: Սյնչդեռ Կարմեյանների հաղորդած տեղեկությունները խիստ տարբերվում են: Այսպես, օրինակ, Հայր Դ-իոնիսիուսի՝ 1646թ. մամակում հանդիպում ենք քրիստոնյաների դժգոհությանը, որն առաջացել էր 1652թ. շահի հրամանով Հին Ջուղայի մոտ ավերման հետևանքով²⁵³: 1657թ. Կարմեյան կրոնավորը շահ Աբբաս Բ-ի մասին գրում է. «... Կարող եմ ասել, որ պարսից շահը նետել է իր դիմակը, և իր սրտի մաղձը տեսանելի է: Նա հրամայել է թողոր հրեաներին (շուրջ հարյուր հազար) և մանդեականներին մահմեդականություն ընդունել: Այս հրամանը վերաբերում էր մաև հայերին և մյուս քրիստոնյաներին...»²⁵⁴:

Կարմեյաններն իրենց մամակներում մեծ զայրույթ ու հիասթափություն են դրսևորում Աբբաս Բ-ին գովերգող հեղինակների նկատմամբ. նրանց կարծիքով իսկական սուտ են այն բոլոր խոսքերը, որ շատ հեղինակներ ասում են շահի մասին՝ իբր «մեծ ու ազնիվ հոգի ունի, շատ բարի է, աջակցում է օտարականներին և մասնավորապես քրիստոնյաներին...»²⁵⁵:

²⁵⁰ «A Chronicle of the Carmelites», v. I, p. 363.

²⁵¹ Նույն տեղում, էջ 363-364:

²⁵² Krusinski J. T., The History of the Late Revolutions of Persia, v. I-II, N. Y., 1973, p. 52.

²⁵³ «A Chronicle of the Carmelites», v. I, p. 364.

²⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 365:

²⁵⁵ Նույն տեղում:

Հայր Դիոնիսիոսը նկատում է, որ շահ Աբբաս Բ-ի նմանօրինակ քայլի արդյունքում Կարմեյան հայրերն ստիպված կլինեն հեռանալ Իրանից:

17-րդ դարում Արևելքում և մասնավորապես Իրանում տեղի ունեցող կրոնական բռնություններին անդրադառնալով՝ Լեոն գրում է. «Հռոմի պապն իր անթիվ գործակալներով չէր համարձակվում դիմադրել մահմեդականության այս ահավոր արշավանքին: Կաթոլիկ պրոպագանդայի առջև բացված միակ գործունեությունն էր քրիստոնյաներին որսալը...»²⁵⁶:

Այս իրողությունը հաստատող օրինակների մենք հանդիպում ենք «Կարմեյանների տարեգրության» մեջ: Հայր Կորնելիուսի՝ Սպահանից ուղարկված նամակում կրոնավորը ցավով նշում է, թե իրենց Սուրբ հավատի համար հեռանկարներն այնքան էլ գոհացուցիչ չեն²⁵⁷: Նման օրինակներից է նաև Հայր Ֆրենսիսի՝ Շիրազից ուղարկված նամակը. «Լեթեմադ-ուդ դովլեն»²⁵⁸, ով անչափ բշնամաբար է տրամադրված քրիստոնյաների նկատմամբ, վտարել է նրանց Սպահանից: Ջողայում հայերին և հրեաներին ստիպել է մահմեդական դառնալ: Շատ հայեր մահմեդականություն են ընդունել...»²⁵⁹:

Հայտնի է, որ 17-րդ դարում Իրանում այլազգիների կրոնավորությունն իրականացվել է ինչպես բռնի, այնպես էլ «կամավոր» ձևերով. Լեոյի վկայությամբ դեռ շահ Աբբաս Ա-ի օրոք «բռնի իսլամացումներ էին կատարվում այնտեղ տարված հայ գաղթականության մեջ: Այս փորձերը կատարվում են և նրա հաջորդների ժամանակ»²⁶⁰:

²⁵⁶ Լեո, Երկերի ժողովածու, գիրք I, հ. 3-րդ, Ե., 1969, էջ 343:

²⁵⁷ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 366.

²⁵⁸ اعتقاد الدوله (արաբ.) – բառացի նշանակում է «պետության վստահություն»: Այսպես էր կոչվում պետության մեծ վեզիրը, ում անվանում էին նաև «մեծ վեզիրը». նա վերահսկում էր երկրի բոլոր վարչական և ֆինանսական գործերը՝ կատարելով նախարար-նախագահի, արտաքին գործերի նախարարի գործառույթները:

²⁵⁹ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 366.

²⁶⁰ Լեո, Երկերի ժողովածու, գիրք I, հ. 3-րդ, էջ 344, տե՛ս նաև՝ Փափազյան Հ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Բանբեր Մատենադարանի, Ե., 1956, N 3, էջ 87:

Այս օրերնքի նկատմամբ Ալեքսանդր VII պապի վերաբերմունքը արտահայտված է նրա՝ 1658թ. սեպտեմբերի 21-ի նամակում. «Ձերդ արքայական մտքի նկատմամբ պարտոված ենք սիրով և մասնավորապես Ձեր արդարությամբ և եզակի վերաբերմունքով մեր ենթակաների նկատմամբ, ուստի մեծ ցավով լսեցինք, որ Ձեր տերության որոշ մասերում մի հաստատուն սովորույթ կա, որի միջոցով շփոթություն և դժբախտություն եք առաջացրել: Ուստի նրանք, ովքեր կրոնափոխ են լինում նյութական անհրաժեշտությունից ելնելով, իրենց սրտով չեն ընդունում»²⁶¹: «Այնհայտ է, - գրում էին Կարմեյանները, որ մեթոդները հեռու էին կատարյալ կամ հաջողված լինելուց. շատ հայեր, վրացիներ, չեքեզներ, ասորիներ, հրեաներ, մանդեականներ, զրադաշտականներ, զրկված լինելով սեփական քահանաներից, երկրպագության վայրերից, ընդունում էին մահմեդականություն (օրինակ՝ ամուսնությունների միջոցով)»²⁶²:

Ալեքսանդր VII պապի՝ 1655թ. սեպտեմբերի ամփոփագրում արձանագրված էր այն փաստը, որ առաքելության աշխարհիկ և հոգևոր ղեկավարումն անցնում է «Հավատի միաբանությանը»: Դա, բնականաբար, անհանգստացնում է հայերին, որոնց կարծիքով «Հավատի միաբանությունը» չէր կարող ղեկավարել առաքելությունները:

Կարմեյաններն այդ մասին իմացան Իրանում. Հայր Դիոնիսիոսը 1656թ. նոյեմբերի 20-ի իր նամակում գրում է. «... Բոլոր առաքելությունները վերադառնալու թույլտվություն են ցանկանում ստանալ...»²⁶³: Կարմեյանները հաղորդում էին, որ իրենք մեկուսացված են իրենց վանահայրերից, իսկ Հայր Կորնելիոսը 1657թ. փետրվարի 24-ի նամակում դժգոհում էր. «Մենք այստեղ չգիտենք, թե ինչպես ենք ապրելու և ում ենթականերն ենք լինելու: Ինչ վերաբերում է ինձ, ես նախընտրում եմ վերադառնալ, քան ծառայել «Հավատի միաբանությանը»...»²⁶⁴: Սակայն մինչև 1658թ. հունիսը իրադարձությունների ընթացքը փոխվում է, և կրոնավորները ոչ միայն չեն լքում, այլև ամրապնդում են իրենց դիրքերը:

²⁶¹ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 367.

²⁶² Նույն տեղում:

²⁶³ Նույն տեղում, էջ 371:

²⁶⁴ Նույն տեղում:

1641-1654թթ. ընթացքում միաբանությունը կորուստներ ունեցավ. Հայր Ավգուստինը, ինչպես նաև Կարմելյան երախտավոր մի քանի կրոնավորներ (Dominic of Christ, Dominic of S. Mary, Dominic of S. Nicolas) տարբեր պատճառներով մահացան: 1650թ. Սպահանում կար ընդամենը ինը, իսկ 1651թ.՝ ութ կրոնավոր, որոնցից երեքն այնքան զառամյալ էին, որ ի վիճակի չէին թողնել Տունը²⁶⁵: 1651թ. Հայր Ֆելիքսը հավաստում է, որ Սպահանի Տունը վերածվել է հիվանդանոցի:

Շահ Աբբաս Բ-ի օրոք էլ Կարմելյանները շարունակում էին իրենց գործունեությունը մահմեդականների շրջանում: Դրավայություններից է 1649թ. հունվարի 17-ին Սպահանից հղված նամակը, որտեղ հիշատակվում է. «... Փնտրելով փոքրիկ մահմեդական երեխաների, ովքեր հիվանդ էին, և մոտալուտ մահը սպառնում էր նրանց՝ հենց նույն վայրում սրբազան ջրով և ավետարանով մաքրագերծում էինք անհրաժեշտ օրհնանքներով, քրիստոնեացնում ու երկինք ուղարկում: Մինչև այժմ ամեն ինչ լավ է, և երկու տարվա ընթացքում երկինք ենք ուղարկել ավելի քան երկու հարյուր մահմեդական երեխա»²⁶⁶:

Թեև հանրահայտ է, որ մահմեդականները բավականին ամուր են կառչած իրենց հավատքին, այնուամենայնիվ, թեպետ թվով քիչ, բայց եղել են նաև դեպքեր, երբ մահմեդականները հարել են կաթոլիկությանը: Այսպես, օրինակ, բավականին հարուստ մի երիտասարդ, ով տիրապետում էր մի քանի լեզուների, պատրաստակամություն էր հայտնել մկրտվելու: Երեք ամիս ուսուցանելով նրան քրիստոնեական հավատք՝ Բաղդադի եպիսկոպոսը մկրտում է նրան Փոլ Արմանդ անունով²⁶⁷:

Հարկավ, կրոնավորների մեջ առկա էին տարակարծություններ՝ կապված այն քանի հետ, որ եկեղեցին չպետք է թույլատրեր առանց ծնողների համաձայնության մկրտել նրանց երեխաներին: Այնուամենայնիվ, մկրտության այդ եղանակը չարգելվեց:

²⁶⁵ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 372.

²⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 395:

²⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 345:

Մահմեդական երեխաների մկրտությանը վերաբերող փաստերը բազմաթիվ են «Կարմեյան տարեգրության» էջերում: Եղբայր Ալեքսանդրը գրում է, որ ինքն իր սեփական ձեռքերով մկրտել է 2916, Հայր Դիոնիսիոսը՝ 2000, մյուս հայրերը՝ 900 երեխա և այլն: Ալեքսանդրը նկարագրում է, որ երբ ինքը շրջում էր գյուղերով, բնակիչները, դուրս գալով տներից, երեխաներին գրկած սպասում էին, որ ինքն անցներ, և խնդրում էին, որպեսզի շոշափեր երեխաներին, մյուսները ցանկություն էին հայտնում համբուրելու իր զգեստը կամ խնդրում էին, որ ավետարանը դնի նրանց գլխին²⁶⁸: Մահմեդականների մկրտությունը, բնականաբար, հակազդեցություն էր առաջացնում մուլեռանդ մահմեդականների միջավայրում և նրանք, ովքեր կաթոլիկություն էին ընդունել, հալածվում էին ու ենթարկվում մահապատժի:

Շահ Աբբաս Բ-ի գահակալության վերջին տարիներին դրությունը փոքր-ինչ փոխվել էր. Կարմեյան Հայր Ժոզեֆը՝ Հիերապոլիսի եպիսկոպոսը, Հնդկաստանից Իրան իր ճամփորդության վերադարձին 1658թ. զեկուցել է, որ միայն վեց հայ կաթոլիկ ընտանիք է մնացել Սպահանում, մնացածները հերձվածողներ են²⁶⁹:

Մասնավորեցնենք, որ «Կարմեյանների տարեգրության» մեջ չի նշվում, թե մկրտվելու ցանկություն հայտնողները մահմեդականներ էին, թե քրիստոնյաներ, այլ ընդհանրապես նշվում է «երևիսաներ, ովքեր գտնվում էին մահվան սպառնալիքի ներքո»²⁷⁰:

Հայր Ֆելիքսը 1658թ. դեկտեմբերի 20-ին Շիրազից Հռոմ հղած իր զեկուցագրում հայտնում է. «1655թ մայիսից-1658թ մայիսը 572 մահմեդական երեխա է մկրտվել»²⁷¹:

Այսպիսով՝ շահ Աբբաս Բ-ի գահակալության շրջանում նկատվում է քարոզիչների գործունեության խիստ թուլացում, որը հրամայական էր դարձնում նրանց վերադարձն Իրանից: Մակայն Կարմեյանների գործունեությունը նորից ակտիվանում է շահ Սուլեյմանի կառավարման վերջին տասը տարիներին:

²⁶⁸ A Chronicle of the Carmelites, v. I, p. 396.

²⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 382:

²⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 396:

²⁷¹ Նույն տեղում:

Շահ Սուլեյման Ա-ի (Սաֆի Բ) (1666-1694)²⁷² կառավարման շրջանում ակնհայտ էր դարձել Սեֆյան պետության տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական ճգնաժամը: Ինչպես իրավամբ նշում է պրոֆեսոր Վ. Բայրուրյանը, «Իրանի հզորությունն ամենից շատ ջլատեց իր ասիական կառավարության հոռի կազմակերպությունը: Ռազմական առումով պետությունն այն աստիճանի էր թուլացել, որ արևելքում ուզեցեական խաների և աֆղանների ակտիվությունը և նրանց հաճախակի հարձակումները Սեֆյան պետության սահմանների վրա այլևս չէին հանդիպում ուժեղ դիմադրության»²⁷³:

Մ. Թաղիադյանը շահ Սուլեյմանին բնութագրում է որպես «Ինքնին անարի և թույլ» տիրակալի²⁷⁴: Նրա օրոք ակնհայտ են դառնում Սեֆյան պետության թուլացման նշանները: Երկիրը տնտեսապես և քաղաքականապես անկում էր ապրում²⁷⁵:

Կրոնավորների հաղորդած տվյալների համաձայն՝ շահ Սուլեյմանի կառավարման տարիներին երկիրն այլասերված էր և վեր էր անժել բռնակալության. շահը չափազանց ծուլ էր այն կառավարելու համար, իսկ Էթեմադ-ուդ-դովեն համարվում էր քրիստոնյաների երդվյալ թշնամի: Կարմեյան մի կրոնավոր մույմիսկ պնդում է, որ մինչև շահի իշխանության գալն էլ Իրանը մի երկիր էր, որտեղ բռնակալությունը, խայտառակությունն ու հալածանքը քրիստոնյաների նկատմամբ ակնհայտ էր և ուղղված էր վերջիններիս «անմաքրության» դեմ²⁷⁶:

Կեսարապոլիսի եպիսկոպոս Փիքեթի՝ 1681թ. հոկտեմբերի 8-ի գեկույցի հիման վրա՝ «...պարսիկ կառավարիչների վատ վերաբերմունքը, կեղեքումը և դաժանությունը շարունակական էր և

²⁷² Այս շահը թագադրվել է երկու անգամ՝ 1666թ. նոյեմբերին՝ Սաֆի Բ անունով և 1668թ. մարտին՝ ընդունելով Սուլեյման անունը (ان، تهران، ۱۳۸۰، ص. ۱۱۸) «تاریخ ایران، دوره صفویان (پژوهش از دانشگاه کمبریج)» (تاریخ ایران، دوره صفویان، تهران، ۱۳۸۰، ص. ۱۱۸) «تاریخ ایران، دوره صفویان (پژوهش از دانشگاه کمبریج)» (تاریخ ایران، دوره صفویان، تهران، ۱۳۸۰، ص. 118): XIII-XVIII դդ., հ. II, Ե., 1956, էջ 429:

²⁷³ Բայրուրյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 330:

²⁷⁴ Թաղիադյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 178:

²⁷⁵ Иванов М. С., Очерк истории Ирана, М., 1952, стр. 77, այս մասին տե՛ս նաև՝ Всемирная история, период английского завоевания, Минск, Харвест, Москва, АСТ, 2000, том 14, стр. 124, Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-XIX вв., стр. 294.

²⁷⁶ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 406.

գուցե ավելի անողորմ, քան թուրքերինը խեղճ կրոնավորների և կաթոլիկ բնակչության նկատմամբ»²⁷⁷:

Շահ Սուլեյմանի օրոք Կարմեյանների թիվը նկատելիորեն աճում է Սպահանում: Ինչպես նշում է անանուն հեղինակը, նախկինում երբեք այդքան կաթոլիկ չէր հաստատվել Սպահանում կամ Իրանի որևիցե վայրում: Այսպես, երբ Ջուղայում կաթոլիկ հավատքի հետևորդների թիվը մեծացավ, պարսից շահն ստիպված էր միաբաններին տեղափոխել Սպահանի մենաստան²⁷⁸:

Հայր Ջոն Բափթիսթը Բանդար-Աբբասից հղված իր նամակում նկատում է, որ Իրանում կաթոլիկ քրիստոնյաները իրենց տղաներին և դուստրերին ամուսնացնում էին յոթ, ութ, ինը տարեկանում, որպեսզի խուսափեին շահի ենթակայության ներքո հայտնվելուց²⁷⁹:

1681թ. Հայր Ֆորթունաթուսը Սպահանից գրում է հետևյալը. «Պարսից թագավորը խաղաղության մեջ է: Թուրքերի դեմ պատերազմելու և ոչ մի ակնհայտ ակնարկ չկա... մի քանի օր առաջ նա քսանհինգ հայ աղջկա մահմեդականացրեց... Նա թույլ է տալիս կրոնավորներին ապրել խաղաղության մեջ, սակայն ո՛չ նրանց նկատմամբ հարգանք ունի, ո՛չ էլ նույնիսկ Եվրոպայից եկած դեսպանների»²⁸⁰:

Թեև քրիստոնյաների և ընդհանրապես կրոնական փոքրամասնությունների դրությունն Իրանում վատթարանում էր, այնուամենայնիվ, նկատվում էր դրական փոփոխություն կաթոլիկ քարոզիչների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքում, որն ուներ քաղաքական դրդապատճառներ, այդ թվում՝ ակնկալիքներ Իրանից օսմանցիների դեմ պայքարում:

Բաղդադի եպիսկոպոս Ֆրանսուա Փիքեթը 1683թ. մարտի 25-ին հավատի միաբանությանը հղած իր նամակում պատմում է մի դեպք, որն անչափ վշտացրել էր հայերին. ըստ Կարմեյանների՝ հայերը մի սովորույթ ունեին (հավանաբար խոսքը ջրօրհների մասին է), որը տոնում էին գեղեցիկ ծիսակատարությամբ: Ֆանկանալով

²⁷⁷ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 417.

²⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 464:

²⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 408, Carswell J., New Julfa-The Armenian Churches and Other Buildings, Oxford, 1968, p. 13.

²⁸⁰ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 409.

բավականություն ստանալ այդ արարողությունից՝ շահը հրամայում է իր տիկնանց ներկայությամբ (մոտ հինգ հարյուր հոգի) քրիստոնյա կանանց և աղջիկներին կրկնել մույն ծխակատարությունը իր պալատում կամ այգում, ուր հիասքանչ շատրվաններ կային: Ինչպես հրամայել էր շահը, կանայք և աղջիկները գալիս էին քահանաների զգեստներով: Մեծ բավականություն ստանալով այդ ներկայացումից՝ շահը նրանց ճաշկերույթի է հրավիրում: Սարսափելին սակայն առջևում էր. հարյուր առավել երիտասարդ ու գեղեցիկ կանանց շահը պահում է իր հարեմում հինգ-վեց օր: Այնուհետև նրանցից ընտրում քսանյոթին, մնացածներին հետ ուղարկում: Նրանք, ովքեր մնացին հարեմում, այլևս վերադարձի հույս չունեին, քեև շատերն ամուսնացած էին: Շահի հրամանով վերջիններիս ոսկե և արծաթե հագուստներ տրամադրվեցին՝ անապահովների տներն ուղարկելով իրենց սեփական հագուստները և մի փոքր գումար: Ջուղայի բնակիչներից մեկն իր դստերը վերադարձնելու համար հազար բուման առաջարկեց, սակայն անարդյունք: Փիքերը ցավով նշում է ամենամեծ դժբախտության՝ կրոնափոխության մասին, քանի որ հարեմում ընդգրկված կանայք պարտավոր էին ընդունել մահմեդականություն: Այս կանայք փակված էին իրենց սենյակներում և զբաղվում էին տնայնագործությամբ՝ զրկված ամեն տեսակ ազատություններից, մույնիսկ մյուսների հետ խոսելու և շփվելու իրավունքից: Շահը, բացառությամբ երկու կամ երեք արտակարգ գեղեցկության կանանց, մյուսներին կնության է տալիս իր ծառաներին: Կարմեյան Հայրը նշում է, որ շահի կարծիքով ինքը Աստծուն մեծ ծառայություն էր անում: Ամուսնանալով հայ կանանց և աղջիկների հետ՝ շահի ծառաները ձեռք էին բերում իրենց կանանց հայրական ունեցվածքը, ուստի այդ աղջիկների և կանանց հայրերից շատերը մահմեդականություն էին ընդունում՝ պահպանելու համար իրենց ունեցվածքը²⁸¹:

Սակայն «Կարմեյանների տարեգրությունում» պահպանված Հռոմի պապերի մամակները՝ ուղղված շահ Մուլեյմանին (Կղեմես X (1670-1676), Ինոկենտիոս XI (1676-1689)), վկայում են շահի բարյացակամության մասին: Ինոկենտիոս XI պապն, օրինակ, իր մամակում խնդրում է, որպեսզի արդյունավետ կերպով հսկվի կրոնը

²⁸¹ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 409-410.

(քրիստոնեությունը- Թ.Մ.) հարձակումներից և ճնշումներից, անհրաժեշտության դեպքում օգնություն տրամադրվի:

Հռոմի Կարմեյանների արխիվներում պահպանված է պարսկերեն մի բնօրինակ. այն վկայում է, որ Իրանում Կարմեյան հայրերին թույլ է տրվել հաստատվել իրենց ցանկացած վայրում²⁸²:

«Կարմեյանների տարեգրությունը» հաստատում է, որ վերոհիշյալ ռադամի²⁸³ և Հայր Եղիայի ջանքերով 1683թ. Ջուղայում հաստատվելու թույլտվություն են ստանում²⁸⁴: Համաձայն այդ հրովարտակի՝ Ջուղայում դպրոց է կառուցվում, մատուռ, իսկ 1687թ. հոկտեմբերին Տուն հիմնելու իրավունք են ստանում²⁸⁵:

Կարելի է ենթադրել, որ Կարմեյաններին Իրանում բարյացակամ վերաբերմունք են ցուցաբերել, իհարկե, «ոսկե միջինի» պահպանումով, քանզի Իրանի շահերը մտադիր չէին հենց այնպես կրոնական հանդուրժողականություն ցուցաբերել: Ինչպես հավաստիացնում է Հայր Եղիան Հռոմ հղած իր նամակում (1685թ. մարտի 21), այս ժամանակահատվածում եվրոպական տերությունները Իրանին կրկին ու կրկին համագործակցության առաջարկություններ էին անում Օսմանյան կայսրության դեմ հատկապես այն բանից հետո, երբ օսմանցիները գրավում են Կրետե կղզին (1669թ.):

Այսպես, օրինակ, Նախիջևանի արքեպիսկոպոս Սեբաստիանը Ինոկենտիոս XI-ի հանձնարարականով շահ Սուլեյմանին ամփոփագիր պետք է ներկայացներ օսմանցիների դեմ միասնական պայքարով հանդես գալու հարցի մասին:

«Կարմեյանների տարեգրությունը» վկայում է, որ նրանց մերժումը կապված էր հատկապես ռազմական ապարատի քայքայման և կործանման հետ, որն այնքան էլ պատվաբեր չէր ո՛չ շահ Աբբաս Ա-ի և ո՛չ էլ նրա թոռան համար. այն վեզիրներին և կառավարիչներին դարձնում էր պատերազմին անպատրաստ, անպաշտպան, որն ավելի ցայտուն նկատվում է երեսուն տարի հետո՝ աֆղանների տիրապետության ժամանակ²⁸⁶:

²⁸² "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 421.

²⁸³ ռադամ- رادم (արաբ.)-պաշտոնական գրություն, բազավորական հրովարտակ:

²⁸⁴ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 421.

²⁸⁵ Նույն տեղում, հ. II, էջ 1072-1073:

²⁸⁶ Նույն տեղում:

Կարմեյանների մամակներում արձանագրվում էին ժամանակի իրադարձությունները, որոնք ընթանում էին նրանց ներկայությամբ ինչպես ողջ Իրանում, այնպես էլ շահի արքունիքում և մերձավոր շրջաններում: Այսպես, օրինակ, մի մամակում կարդում ենք. «Լեհաստանի թագավորից չորս մամակով պարսից շահի մոտ է ժամանում մի դեսպան, ինչպես նաև մի պատվիրակություն՝ խնդրելու պարսից շահին պատերազմել օսմանցիների դեմ, սակայն պարսիկները տատանվում են, քանի որ զբաղված էին իրենց քաղաքականությամբ, ուստի պատերազմելու ոչ մի որոշում չեն կայացնում: 1685թ. մայիսին մեկ այլ Կարմեյան գրում է, որ կրկին ու կրկին դեսպաններ են գալիս՝ ոգեկոչելու շահին ընդդեմ օսմանցիների, բայց ապարդյուն: Այդ մամակում օսմանցիները բնութագրվում են իբրև բոլոր ազգերի կործանարար, մարդկանց և Աստծու իրավունքների ոտնահարող՝ «օժտված կառավարելու անկշտում վավաշոտությամբ»²⁸⁷: Նամակում կոչ է արվում պատրաստակամորեն դուրս գալ «ընդհանուր և անվիճելի ոռոխ»-ի դեմ, իհարկե, պատեհ հնարավորության առկայության դեպքում: Հարկ ենք համարում շահի պատասխանի պարսկերեն բնօրինակից ներկայացնել քաղվածք՝ վերոհիշյալ մամակին. «... Ժամանակին, երբ բերկրանքի և հաճույքի դռները բաց էին մեր արքայական դեմքի առաջ և երբ փառքի ու մեծության միջոցներն ապահովված էին «անառարկելի իրավարարի» վեհանձնությամբ, ստացանք Ձեր ազնիվ գիրը՝ բարեկամության և միության գաղափարներով ոգեշնչված: Ինչ վերաբերում է Օսմանյան կայսրության դեմ միասնական պայքարին, ապա մենք անընդմեջ տեղեկացրել ենք Եվրոպայի և Ռուսաստանի տիրակալներին, որ մեր արքայատոհմը, հետևելով արդարության պահանջներին, խաղաղություն է կնքել օսմանյան միապետերի հետ: Այս իրադրության պայմաններում մեր արժանապատվությունը նսեմացնող գործողությունների իրականացումը կհակադրվի անգերազանցելի Աստծու ցանկությանը և նորին սրբություն մարգարեի հրամանին»: «Դու՛ք, թագադրված միապետ, և շարունակում է շահը, և երբևիցե քայլե՞լ եք բարեկամության կաժանով և ազդարարել գործերի ազնիվ պայմաններ: Այսուհետ հրամաններ պետք է տրվեն պատվի ու փառքի մատակարարի (շահ

²⁸⁷ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 433.

Սուլեյմանն ակնարկում է իրեն): Թող Ձեր իշխանության փառքի, մեծության, վեհության և վսեմության օրերը համբերությամբ անցնեն...»²⁸⁸:

Պարսից արքունիքը, դասեր քաղելով անցյալի սխալներից, այս անգամ բավականին զգոն էր իր ուժերը կենտրոնացնելու և Սեֆյան արքայատոհմի դարավոր թշնամու՝ Օսմանյան կայսրության դեմ եվրոպական պետությունների հետ միասնաբար հանդես գալու խնդրում: Թեև Կարմեյանները շահ Սուլեյմանի օրոք Իրանում որոշակի գործունեություն էին իրականացնում, այնուամենայնիվ դա այնքան էլ արդյունավետ չէր, որովհետև հենց իրենց՝ Կարմեյանների հաղորդած տվյալների համաձայն առաքելությունները շատ վատ վիճակում էին: Յուրաքանչյուր Տուն պետք է մեկ կրոնավոր ունենար, իսկ եթե այդ կրոնավորների թիվը գերազանցեր, ապա նրանք միայն մեկ ուրիշ տեղ կունենային գերեզմանում²⁸⁹:

Բացի այդ՝ շատ կրոնավորներ ոչ միայն խուսափում էին պարսիկների հետ շփումից, այլև, ի վերջո, պարզապես դուրս չէին գալիս փողոց, որովհետև, ինչպես իրենք էին դիպուկ բնորոշում, իրենց զգում էին ինչպես «եզը մսագործի մոտ»²⁹⁰: Դա պայմանավորված էր այն պարզ պատճառով, որ բոլոր քրիստոնյաներին, այդ թվում և Կարմեյան կրոնավորներին մահմեդականներն անվանում էին «անմաքուր», «չներ» և զանազան վիրավորանքներ հասցնում²⁹¹: Միաբանների մամակներում բազմիցս նշվում է, որ Իրանում կրոնավորները ոչ թե քարոզիչների, այլ ճգնավորի կյանք էին վարում: Նրանցից շատերը մույնիսկ պարսից լեզուն լսելու, մարդկանց հետ խոսելու հնարավորություն չունեին: Օրինակ, կրոնավորներից մեկը, ավելի քան մեկ տարի ապրելով Շիրագում, չէր տեսել քաղաքը:

Հայր Էնջըլըսը, առաջին անգամ Իրան ժամանելով, առիթ ունեցավ քարոզչության նպատակով երկար ժամանակ Իրանում հաստատված մի կրոնավորի ուղեկցությամբ հանդիպելու Շիրազի կառավարչի հետ, ով նրան (կրոնավորին – Թ. Մ.) դուրս էր բշել՝ անձնական վիրավորանք հասցնելով²⁹²: Բանը նրանում էր, որ երկար

²⁸⁸ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 433.

²⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 439:

²⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 446-447:

²⁹¹ Նույն տեղում:

²⁹² Նույն տեղում:

տարիներ ապրելով Իրանում՝ այդ կրոնավորը չէր տիրապետում լեզվին և նույնիսկ չէր կարողացել պատասխան տալ կառավարչին:

Իրանի և՛ կառավարող շրջանները, և՛ հասարակ ժողովուրդը, քեև արտաքուստ ցուցաբերում էին բարյացակամ վերաբերմունք Իրան ժամանած և հաստատված կրոնավորների նկատմամբ, այնուամենայնիվ, ներքուստ որոշակի հակակրանք էին զգում նրանց նկատմամբ:

Ինչպես արդեն հիշատակել ենք, շահ Սուլեյմանի կառավարման առաջին տարիներին Կարմեյանների գործունեությունն ակտիվությամբ աչքի չէր ընկնում: Սակայն վերջին տասը տարիներին այն նկատելիորեն ակտիվացավ, որը կապված էր Հայր Եղիայի (Էլիասի (Elias of Albert)) անվան հետ:

Հայր Եղիան 1682 թվականից Սպահանի մենաստանի վանահայրն էր: Նա ջանք ու եռանդ չխնայեց՝ ձեռք բերելու մի հրովարտակ, որով Ջուղայի Տունը վերաբացելու թույլտվություն ստացավ: Իսկ Ջուղայի Տան քահանա Վասիլի մահվանից հետո Հայր Եղիան հրաժարվեց Սպահանի վանահոր իր պաշտոնից և հաստատվեց Ջուղայում²⁹³: Նրա գործունեությունը համընկել է Հռոմի և Ֆրանսիայի խոշորագույն քարոզիչ Ռաֆայել դյու Մանի գործունեությանը: Հայր Եղիան Հռոմի այն հազվագյուտ քարոզիչներից էր, ում Ռաֆայել դյու Մանը լավ էր վերաբերվում: Ավելին՝ վերջինս 1693թ. հոկտեմբերի 2-ին՝ մահվանից առաջ Հռոմ ուղարկած իր բնութագրում այսպես է ներկայացնում Հայր Եղիային. «Իբրև ականատես պիտի ասեմ, որ այն ժամանակվանից, երբ Հայր Եղիան երջանկությամբ միացավ հայկական առաքելություններին (խոսքը վերաբերում է հայերի շրջանում քարոզչությանը և Թ. Մ.), նրա հոտի բոլոր հոգեորականները ենթարկվում են նրան և աշխուժորեն աշխատում առաքելության համար, իրենց հնարավորության սահմաններում օգնում բոլոր մյուս առաքելություններին, և շատ երկար կլինեք թվել այն բարեգործություններն ու ծառայությունները, որ Հայր Եղիայի դարձի բերած հայերն են մատուցել: Ահա քե ինչու

²⁹³ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 859-866.

Հայր Եղիան 1660 թվականից Լուվենի համալսարանում չորս տարի ուսանել է մաթեմատիկա և բժշկություն: 1675թ. նա արդեն Հռոմում Սան Պանկրատիոյի Կարմեյան առաքելությունում էր, իսկ մեկ տարի անց բնդրկվում է իրանական առաքելության մեջ:

բոլոր քարոզիչները, լինեն Հիսուսյան, Դոմինիկյան, թե վեդարավոր առաքելությունների ֆրանսիացի քահանաներ, պետք է շատ երախտապարտ լինեն Հայր Եղիային և ողջունեն նրան շնորհաշատ անկեղծությամբ: Այս ամենը մենք վկայում ենք ականատեսի անաչառությամբ»²⁹⁴: 1691թ. միաբանների ջանքերով «Սուրբ պատրիարք» Եղիայի անունով մի նոր եկեղեցի է հիմնվում²⁹⁵: Եվրոպական տարբեր կրոնավորների՝ Ջուդայում հաստատվելը ստիպեց, որ հայերը բողոքեն և շահից պահանջեն քարոզիչներին դուրս վռնել ոչ միայն Ջուդայից, այլև ամբողջ պարսից թագավորությունից՝ պատճառաբանելով, որ ֆրանկ կրոնավորները ցանկանում են մոլորեցնել իրենց²⁹⁶: Երկար պայքարից հետո, ի վերջո, 1689թ. հայերը շահից հրովարտակ ստացան և քանդեցին Կարմեյանների եկեղեցին: Ջուդայի Կարմեյան բնակավայրից ոչինչ չմնաց, ընդամենը մի խաղողի այգի, որը երկար ժամանակ կրում էր «Կարմեյանների այգի» անվանումը²⁹⁷:

Այսպիսով, թեև շահ Սուլեյմանի քսանութ տարվա գահակալությունն արժանահիշատակ ոչինչ չարձանագրեց Սեֆյան պետության տարեգրության մեջ, սակայն Կարմեյանների համար նպաստավոր եղան շահի կառավարման վերջին տասը տարիները:

Իրանական պետության քայքայման ջղաճգություններն էլ ավելի խորացան շահ Սուլեյման Հուսեյնի օրոք (1694-1722թթ.), ով հանդիսանում էր Սեֆյան պետության վերջին շահը՝ «թույլ և ապիկար կառավարող, ընդամեն և մոլեռանդ շիա, ով իր գլխավոր հենարանը դարձրել էր շիա հոգևորականությունը՝ հորջորջվելով «Մոլլա»»²⁹⁸: Կենտրոնական իշխանության բոլացման պայմաններում սաստկացող կամայականություններն ու բռնությունները հպատակ ժողովուրդների շրջանում անկախության

²⁹⁴ Կարապետյան Մ. Մ., Թաջիդյան Է. Խ., Էջեր XVII դարի վերջի Նոր Ջուդայի պատմությունից, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Ե., 1998, N2 (95) էջ 84:
²⁹⁵ "A Chronicle of the Carmelites", v. II, p. 1072-1073.

²⁹⁶ Նույն տեղում, հ. I, էջ 378:

²⁹⁷ Նույն տեղում, հ. II, էջ 1086:

²⁹⁸ Բայբության Վ., Իրանի պատմություն, էջ 331, Հակոբյան Տ. Հ., Հայերի պայքարը կաթոլիկական միսիաների ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ Իրանում (XVII-XVIIIդդ.), Արևելագիտական ժողովածու, հ. I, Ե., 1960, էջ 272:

ձգտումներ էին արթնացնում²⁹⁹: 1707թ. հայ ազատագրական շարժման ներկայացուցիչ Իսրայել Օրուն շնորհիվ զնդապետի կոչում և ուղարկելով Իրան՝ Պետրոս Առաջինը³⁰⁰ նրան հանձնարարել էր Պետերբուրգին տեղեկացնել Իրանում գործերի վիճակի մասին: Օրու տեղեկությունների համաձայն՝ երկիրը գտնվում էր քայքայման վիճակում³⁰¹:

²⁹⁹Васильев Л. С., История Востока, т. I, М., 2003, стр. 321, Всемирная история, Период английского завоевания, стр. 125-126.

³⁰⁰Պետրոս Ա-ի դիվանագիտական գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս *История Дипломатия*, М., 2005., стр. 308-327.

³⁰¹Բայրության Վ., Իրանի պատմություն, էջ 331:

Թեև Օրին Իրան էր մեկնել որպես Հռոմի դեսպան՝ իր հետ տանելով ռուսաց, գերմանական թագավորների և պապի նամակները, և մինչ այդ էլ պարսից շահին հանձնարարական նամակներ էին հղվել, որոնցում Իրանի քրիստոնյաների նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունքի խնդրանք էր ներկայացվել, այնուամենայնիվ, Իրանում կասկածամիտ շշուկներ էին պտտվում Օրու անձի շուրջ և նրանք մտածում էին այդ «վտանգավոր հային» ետ ուղարկելու մասին: Չավեշտալի էր հատկապես այն գուշակությունը, թե Իսրայել Օրու անվան մեջ կային բոլոր տառերը «նա թագավոր կլինի» բառերը կազմելու համար (il sera roi):

«Կարծւոյյանքն ի տարեգործւոյն» մեջ Իսրայել Օրին քնուրպագրվում է որպես «արկածախնդիր հայ», ով ճամփորդել է Ֆրանսիայով, Իտալիայով, Գերմանիայով՝ սուրճ վաճառելով բանակներին, այնուհետև ինքնակամ զինվորական ծառայության անցել Լեոպոլդ կայսեր մոտ՝ ստանալով ենթասպայի կոչում: Ծառայության անցնելով Մոսկվայի ցարի մոտ՝ մեկնել է Կոստանդնուպոլիս: Որպես ցարի ներկայացուցիչ Իսրայել Օրին Մոսկվայից մեկնում է Վիեննա, ձեռք բերում կայսեր կողմից պարսից շահին ուղղված նամակներ: Վերջապես մեկնում է Հռոմ՝ ներկայանալով որպես հերձվածող հայերի հակառակորդ և Հռոմի Սուրբ արքային միավորվելու բաղձալի երազանքով սոգորված: Իր նպատակին հասնելու համար նա 1705թ. հուլիսի 15-ին կարողանում է Հռոմի պապ Կղեմես XI-ից ձեռք բերել երաշխավորագիր՝ պարսից շահ Սուլթան Հուսեյնին ներկայանալու որպես Հռոմի պապի ներկայացուցիչ:

Այս երաշխավորագիր նամակի գոյությունը հաստատելու համար Հավասի միաբանության բարտառարությունը խնդրում է կարդիմալ Պոլուչիին 1708թ. փետրել արքաներին ուղղված նամակների մեջ, թե արդյոք կա այդպիսի նամակ գրված 1700-ականներին ուղղված պարսից շահին, որով ազգությամբ հայ Իսրայել Օրին երաշխավորվում է որպես Հռոմի ներկայացուցիչ, ինչպես նաև՝ ճշտել, թե արդյոք կա նմանատիպ նամակ՝ գրված Կղեմես XI-ի գահակալության սկզբում: Պատճառն այն էր, որ յուրեք էին պատվում, թե հենց այդ Իսրայել Օրին հերետիկոս է և հայտնի հերձվածող ու մնամատիպ երաշխավորական նամակներով գնում է հալածելու կարողիներին և կարողիությունը քնդունած հայերին, սխալմամբ հայտարարելով, թե իբր դա պապի ցանկությունն է: 1708թ. հուլիսի 13-ին քարտուղարությունն իր պատասխան-նամակում գրում է, որ ուղարկում է Իսրայել Օրու մասին

Շահ Սուլթան Հուսեյնի գահակալության տարիներին պետության կառավարման գործն անցավ շիա հոգևորականության և պալատական ներքինիների ձեռքը: Շահը դարձել էր նրանց կամակատարը: Նա հրաժարվեց կրոնական հանդուրժողականության քաղաքականությունից, որն իրականացնում էին իր նախորդները, և արյունոտ հալածանքներ սկսեց սուննիների դեմ՝ պղծելով կամ ախտոռների վերածելով նրանց մզկիթները: Կրոնական անհանդուրժողականության քաղաքականության քիրախում հայտնվեցին մաս քրիստոնյա ժողովուրդները, այդ թվում՝ ջուղահայերը, որոնց նկատմամբ մա կիրառել է բռնի հավատափոխության դաժան քաղաքականություն: Մահմեդական կրոնական առաջնորդների, մասնավորապես մոլլաբաշի³⁰² Մոհամմադ Բադեր Մաջլեսիի, նրա թոռան՝ Մոհամմադ Հուսեյնի հրահրմամբ շահ Սուլթան Հուսեյնը կրոնական փոքրամասնությունների վերաբերյալ անարդարացի հրովարտակներ

հրատարակված գեկույցների պատճենները. «Կոնստն ԽI պապից պարսից մեծամունտ արքային... Քանի որ մեր սիրեցյալ որդի Իսրայել Օրին արժանի է Մեր բարձր գնահատանքին իր բացառիկ շխատի և ազնիվ բնավորության, հավատարմության և խոհեմության համար, մենք ցանկություն ենք հայտնում, որ ընդունեք նրան բարյացակամորեն, լսեք նրան բարությամբ...»:

Հիսուսյան կրոնավոր Պիեռ Չեմպլոնն իր թողած գրառման մեջ Օրուն անվանում է իսկական հերետիկոս և մեղավոր այն բանում, որ իր ժամանումով խոչընդոտ է հանդիսացել հայերի միավորման համար: Իսկ Ջուղայի Կարմեյան երեցը Օրուն բնորոշում է որպես «ոչ մի ոչիք չունեցող անկիրք մարդ»:

Անշուշտ, այս ամենը պետք է որ ունենար իր պատճառները, մինչդեռ Հուսեյն շահը Պետրոս Մեծին գրած իր պատասխան նամակում նկատում է. «...Մենք ցույց տվինք նրան (Օրուն - Թ. Մ.) մեր ողորմած ուշադրությունը, օգնությունը և հարգանքը: Թող պարզ լինի Չեր պայծառ հայացքին, որ թեև ինչյալ քրիստոնյա ժողովուրդների մեջ կան տգետներ, որոնք մեր պետության արժանավորությունը նկատի առնելով, պիտի արժանի պատիժը կրելին իրենց վատ արարքների կամ վատ ուղղությունների համար, բայց Չեր բարեկամական նամակը, որ ամրացնում է մեր մեջ վաղուց գոյություն ունեցող բարեկամությունն ու համաձայնությունը, հորդորում է ողորմություններ անել և հարգել մեր հպատակներին մեր ընտրած ճանապարհով...» ('A Chronicle of the Carmelites', v. I, p. 564-566, Իսրայել Օրու մասին մանրամասն տե՛ս Լեռ, նշվ. աշխ., հ. V, էջ 437- 438, Հովհաննիսյան Ա., Դավազներ հայ ազատագրական մարտի պատմության, ինչպես նաև՝ Эзов Б., Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898 և այլն):

³⁰² Բարձրագույն պաշտոն շահ Սուլթան Հուսեյնի իշխանության տարիներին մահմեդական հոգևորականության աստիճանասանդղակում (Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ երրորդ (1652-1731), էջ 195:

էր հրապարակում³⁰³: Մոլլաների և հայ հոգևորականության շրջանում կազմակերպվում էին «կրոնական վիճաբանություններ»՝ ապացուցելու, որ իսլամն ավելի կատարյալ կրոն է, քան քրիստոնեությունը: Վ. Բայբուրդյանն իրավացիորեն նշում է, որ այդ «վիճաբանությունները» կամ «հակաճառությունները» ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ բռնի դավանափոխության սրողված ձև³⁰⁴: Եվ, իրոք, բռնի մահմեդականացման դեպքերը հաճախակի էին դառնում ինչպես հայ քրիստոնյաների, այնպես էլ հրեաների, գրադաշտականների և կրոնական այլ փոքրամասնությունների շրջանում³⁰⁵:

Կարմեյան Հայր Եղիան 1694թ. օգոստոսի 7-ին Հռոմ ուղարկած իր նամակում այսպես է բնութագրում 26-ամյա շահին. «...Նոր շահն իր հեղինակության հաստատման համար բարեպաշտություն ու հնազանդություն է ցուցաբերում Ղուրանի պատվիրանների և Իսլամի նկատմամբ. արգելում է գինու օգտագործումը: Ջուղահայերն ստիպված էին ոչնչացնել խաղողի հսկայական ցանքատարածությունները...»³⁰⁶:

1715-1717 թթ. Իրանում ռուսական դեսպան Արտեմի Վոլինսկին, ում Պյոտր Ա-ն ուղարկել էր այդ երկիր հետախուզության նպատակով, գրում է. «Պարսիկներն ի վիճակի չեն պաշտպանվելու ոչ միայն թշնամիներից, այլև իրենց ապագա ապստամբներից, և սակավ են այն վայրերը, ուր չեն ծագել ապստամբություններ»³⁰⁷: Իսկ կրոնական օրենքների մոլեռանդ պաշտպան շահին այսպես է նկարագրում. «Այստեղի գլուխը հիմա այնպիսի մեկն է, ով ոչ միայն չի իշխում իր հպատակներին, այլև ինքն իսկ հպատակ է իր հպատակներին»³⁰⁸:

Լեոյի դիպուկ բնորոշմամբ «... Հուսեյնի թագավորության ժամանակաշրջանը Իրանի պատմության ամենամռայլ էջերից մեկն է հանդիսանում»³⁰⁹: Ինդկեմադիու XII պապը (1691-1700) շահ Սուլթան Հուսեյնին առաջարկում է միավորել իրենց ուժերն ընդդեմ

³⁰³ آخر سیوری، ایران عصر صفوی، تهران، ۱۳۸۰، ص. ۲۶-۲۵

³⁰⁴ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 333-334:

³⁰⁵ تاریخ ایران، دوره صفویان (پژوهش از دانشگاه کمبریج)، تهران، ۱۳۸۰، ص. ۱۲۶

³⁰⁶ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 470.

³⁰⁷ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 331:

³⁰⁸ Հովհաննիսյան Ա., Դավազներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, էջ 287:

³⁰⁹ Լեռ, երկերի ժողովածու, հ. V, Ե., 1986, էջ 432:

օսմանցիներին, սակայն շահն առանձնակի հետաքրքրություն չի ցուցաբերում³¹⁰:

1703թ. ապրիլի 30-ին Սպահանի եպիսկոպոս Եղիան խնդրագիր է ներկայացնում Կոնստնտինոպոլիսի XI պապին (1700-1721)՝ միաբանության համար անչափ կարևոր մի շարք հիմնադրույթներով: Խնդրագրում շեշտվում էր շահի բարյացակամ վերաբերմունքը և ցուցաբերած աջակցությունն իրեն և իր համայնքին, ինչպես նաև քրիստոնյա թագավորներին: Հայր Եղիան ներկայացրել էր նաև ֆինանսական աջակցության խնդրանք: Սպահանում և Ջուղայում գործող մյուս միաբանություններին աջակցելու վերաբերյալ ոչինչ չէր հիշատակվում: Առաջարկվում էր երկու եկեղեցի կառուցել և մեկ դպրոց բացել Ջուղայում հայերի և լատինադավանների համար, ինչպես նաև եպիսկոպոսական զգեստ հատկացնել իրեն: Այս առնչությամբ Լ. Մինասյանն իր «Իրանի հայկական եկեղեցիները» գրքում հիշատակում է Նոր Ջուղայում և Սպահանում կաթոլիկ եկեղեցիների առկայության մասին: Նրա հավաստմամբ՝ եղել են բազում եկեղեցիներ (մեկ Դոմինիկյան վանք (1705թ.)), որոնք հիմնել էին ինչպես, օրինակ, մեծահարուստ Շահիրմանյանները (Ս. Ավետիք), այնպես էլ Իրանում հաստատված Կարմեյլյան (Ս. Լուդիա), Կապուչինյան, Հիսուսյան (Ս. Հովսեփ), Ավգուստինյան և Ֆրանցիսկյան քարոզիչները³¹¹:

Շահ Սուլթան Հուսեյնի օրոք Իրանն առաջին անգամ եվրոպական տերությունների հետ «կապիտուլյացիոն պայմանագրեր» է կնքում: Դրանք իրենցից ներկայացնում էին միակողմանի միջազգային-իրավական ակտեր, որոնք շահը հատկացնում էր այս կամ այն պետությանը՝ նպատակ ունենալով այդ երկրների վաճառականներին ներգրավելու Իրանի ներքին ու արտաքին առևտրի մեջ: Իրանում կապիտուլյացիաների ռեժիմը (արտերկրայնության իրավունքը) պատկանում էր Անգլիային: Հարկ է նշել, որ Սպահանում քարոզչությունը թուլացավ հատկապես այն ժամանակ, երբ 17-րդ դարի վերջին Իրան այցելեց Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս 14-րդի դեսպանությունը՝ Կոստանդնուպոլսի ֆրանսիական դեսպանատան քարտուղար Պիեռ Վիկտոր Միշելի

³¹⁰՝ A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 494-495.

³¹¹Մինասյան Լ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 53:

գլխավորությամբ, և հաջողությամբ բանակցեց Ֆրանսիայի և Իրանի միջև առաջին պաշտոնական առևտրական համաձայնագրի շուրջ: Շահի հրապարակած հատուկ հրամանագրով՝ Ֆրանսիայի քաղաքացիներին թույլատրվում էր առևտուր անել Իրանում և օգտվել մի շարք արտոնություններից և իրավունքներից, ինչպես նաև շահի հովանավորությունից, սակայն Ֆրանսիացիներին հատկացված կապիտուլյացիոն իրավունքները լայն տարածում չգտան Իրանում, քանի որ Իրանի և Ֆրանսիայի միջև բացակայում էին կանոնավոր կապերը³¹²:

Ուշագրավ է, որ 1708թ. սեպտեմբերի 14-ին Սեֆյան Իրանի և Ֆրանսիայի միջև կնքվեց երեսուն հոդվածից բաղկացած պայմանագիր, որի 27-րդ կետով Իրանում հաստատված քարոզիչներին իրենց արարողությունների, ծեսերի կատարման ազատություն էր տրվում: Նրանք պարտավորվում էին հարգել այդ երկրի կրոնը և շիականության դեմ ունեցված չիրագործել³¹³: Շահի գլխավոր հրովարտակով Իրանում բնակվող բոլոր քարոզիչներին տրվում էին իրենց տների, մեմաստանների, եկեղեցիների վերականգնման թույլտվություն, ինչպես նաև գործառույթների իրականացման ազատություն, մահացածներին քաղելու հնարավորություն: Մեկ այլ հրովարտակ Իրանի կառավարիչներից պահանջում էր միաբանների հետ հարաբերություններում պահպանել բարեխղճություն: Մյուս հրովարտակը վերաբերում էր Կապուչինյան հայերին և այլն³¹⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, քարոզիչները շահեցին ֆրանսիական դեսպանության՝ Իրան կատարած այցելությունից: Սակայն 1710թ. հայոց կաթողիկոս Ալեքսանդրը և Նոր Ջուղայի եպիսկոպոս Մովսեսը շահ Սուլթան Հուսեյնից ստացան հատուկ հրամանագիր, որով չեղյալ համարվեցին քարոզիչներին տրված բոլոր արտոնություններն ու իրավունքները: Ավելին՝ շահը հրամայում էր թույլ չտալ կաթողիկեներին խառնվել հատկապես հայերի գործերին, կաթոլիկ դպրոցներում նրանց ընդգրկման, կաթոլիկ եկեղեցիներ մտնելու հարցում և այլն:

³¹² Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 335, *История Дипломатии*, стр. 292-295. Savory R., *Iran under the Safavids*, Cambridge, 1980, p.122.

³¹³ دکتر عبدالحمید نوائی، روابط سیاسی ایران و اروپا در عصر صفوی، ص. ۲۷۳.

³¹⁴ Նույն տեղում:

գլխավորությամբ, և հաջողությամբ բանակցեց Ֆրանսիայի և Իրանի միջև առաջին պաշտոնական առևտրական համաձայնագրի շուրջ: Շահի հրապարակած հատուկ հրամանագրով՝ Ֆրանսիայի քաղաքացիներին թույլատրվում էր առևտուր անել Իրանում և օգտվել մի շարք արտոնություններից և իրավունքներից, ինչպես նաև շահի հովանավորությունից, սակայն Ֆրանսիացիներին հատկացված կապիտուլյացիոն իրավունքները լայն տարածում չգտան Իրանում, քանի որ Իրանի և Ֆրանսիայի միջև բացակայում էին կանոնավոր կապերը³¹²:

Ուշագրավ է, որ 1708թ. սեպտեմբերի 14-ին Սեֆյան Իրանի և Ֆրանսիայի միջև կնքվեց երեսուն հոդվածից բաղկացած պայմանագիր, որի 27-րդ կետով Իրանում հաստատված քարոզիչներին իրենց արարողությունների, ծեսերի կատարման ազատություն էր տրվում: Նրանք պարտավորվում էին հարգել այդ երկրի կրոնը և շիականության դեմ ունեցվածություններ չիրագործել³¹³: Շահի գլխավոր հրովարտակով Իրանում բնակվող բոլոր քարոզիչներին տրվում էին իրենց տների, մենաստանների, եկեղեցիների վերականգնման թույլտվություն, ինչպես նաև գործառույթների իրականացման ազատություն, մահացածներին քաղելու հնարավորություն: Մեկ այլ հրովարտակ Իրանի կառավարիչներից պահանջում էր միաբանների հետ հարաբերություններում պահպանել բարեխղճություն: Մյուս հրովարտակը վերաբերում էր Կապուչինյան հայրերին և այլն³¹⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, քարոզիչները շահեցին ֆրանսիական դեսպանության՝ Իրան կատարած այցելությունից: Սակայն 1710թ. հայոց կաթողիկոս Ալեքսանդրը և Նոր Ջուղայի եպիսկոպոս Մովսեսը շահ Սուլթան Հուսեյնից ստացան հատուկ հրամանագիր, որով չլոյալ համարվեցին քարոզիչներին տրված բոլոր արտոնություններն ու իրավունքները: Ավելին՝ շահը հրամայում էր թույլ չտալ կաթոլիկներին խառնվել հատկապես հայերի գործերին, կաթոլիկ դպրոցներում նրանց ընդգրկման, կաթոլիկ եկեղեցիներ մտնելու հարցում և այլն:

³¹² **Քայքայողյան Վ.**, Իրանի պատմություն, էջ 335, **История Дипломатии**, стр. 292-295. **Savory R.**, Iran under the Safavids, Cambridge, 1980, p.122.

³¹³ دکتر عبدالحمید خاوری، روابط سیاسی ایران و اروپا در عصر صفوی، ص. ۷۷۳.

³¹⁴ Նույն տեղում:

արհամարհանքով է խոսում կաթոլիկության մասին... Իսկ այժմ եկել է այստեղ ու անհանգստություն է պատճառում մեզ...»³¹⁹:

Հայերի՝ որպես քարոզիչների հալածիչների մասին, բազմիցս հանդիպում ենք «Կարմեյանների տարեգրությունում»: Նման օրինակներից է Կարմեյան կրոնավոր Մորիսի՝ Թավրիզից 1711թ. հղված մամակը, ուր բացահայտորեն ասվում է, թե հայերը քարոզիչների և ընդհանրապես ճշմարիտ կաթոլիկների հարստահարիչներն են³²⁰: 1715թ. օգոստոսի 15-ին Վերսալում ստորագրված ֆրանս-իրանական բարեկամական և առևտրական պայմանագիրը հավաստում էր, որ 1708թ. պայմանագիրն ուժի մեջ է:

Շահը հույս ուներ այդ պայմանագրի միջոցով (արտաքին առևտրից ստացվող եկամտի շնորհիվ) լուծել Իրանի ֆինանսատնտեսական ծանր ճգնաժամը: Այս պայմանագրերը մնացին թղթի վրա, քանի որ Ֆրանսիան չակտիվացրեց իր առևտրական քաղաքականությունն Իրանում³²¹:

Կարմեյանների գործունեության անհաջողությունների պատճառներից մեկն, ամենայն հավանականությամբ, Կարմեյան կրոնավորների դրամական միջոցների մշտական պակասն էր, որի մասին նրանք պարբերաբար տեղեկացնում էին պապին:

³¹⁹ «A Chronicle of the Carmelites», v. I, p. 524.

1696թ. Ինոկենտիոս XII (1691-1700) պապը նրանց շնորհել է «Սրբազան հռոմեական կայսրության կոմսի» տիտղոսը, որով ազատ առևտրի իրավունք է ստացել Հռոմում և Անքոնայում, իսկ 1699թ.՝ Ավստրիայի կայսր Լեոպոլդ Առաջին Հաբսբուրգի կողմից արժանացել է «Հունգարիայի կոմսեր» տիտղոսին: Ֆրանսիայի խոշորագույն քարոզիչ Ռաֆայել դյու Մանը շաբաթ և կիրակի օրերին այցելում էր Նոր Ջուդա: Կաթոլիկ ընտանիքների համար պատարագելու հանգամանքով դյու Մանը սերտ բարեկամական հարաբերություններ էր հաստատել Շահիբմանյան ընտանիքի ավագի՝ Սահրատի հետ: Հետագայում Շահիբմանյան գերդաստանի անհետացման մասին ուշագրավ վկայություն է տալիս Մեսրոպ վարդապետ Ուղտրյանը. «Արդարև եղկելի է, որ անչափ դարեր է լի վեր ծաղկեալ աստիճանաւ, պատուով և վաճառականութեամբ փարքամ և բազմաճիւղ ընտանիքն, տարածեալ և հաստատեալ այլ և այլ կողմեր՝ այժմ անհետ եղած է...» (Ուղտրյան Մ., Պատմութիւն հայոց գաղարկանութեան եւ շինութեան եկեղեցւոյ նոցա ի Լիվոնոյ քաղաքի, Վենետիկ, 1891, էջ 210, Խաչիկյան Շ. Լ., Նոր Ջուդայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում, Ե., 1988, էջ 69-70):

³²⁰ «A Chronicle of the Carmelites», v. II, p. 1081.

³²¹ Բայրության Վ., Իրանի պատմություն, էջ 335-336:

Շահ Սուլեյմանի գահակալության տարիներին Կարմեյան միաբանության ներկայացուցիչները համեստորեն տեղեկացնում էին պապին, որ իրենք ֆինանսական աջակցության կարիք ունեն, որպեսզի կարողանան շարունակել իրենց գործունեությունն Իրանում: Բացի այդ՝ իրանական քարոզչական կայաններում կրոնավորների թիվը գնալով պակասում էր, բանի որ հայերն իրենց փոխարինողներ չէին ունենում, նրանց շարքերը չէին համալրում նորերը: Այսպես՝ Հայր Ռայմոնդը 1709թ. սեպտեմբերի 13-ի նամակում գրում է, թե իրենք շատ բանի կարիք ունեն, հատկապես ընկերակիցների (վերոհիշյալ Հայրը շուրջ հինգ տարի ապրում էր միայնակ և հոգ էր տանում մի մեծ Տան մասին իր այգով, այն է՝ սենաստանի): Փաստերը վկայում են, որ միաբանությունը երեք տարվա ընթացքում կորցրել էր վեց-յոթ կրոնավորի³²²:

1712թ. ապրիլի 29-ին, Կարմեյանների ձեռք բերած ռադամի համաձայն, հայրերը պետք է բնակություն հաստատեին՝ առանց ամենաչնչին անհանգստության ենթարկվելու մահմեդականի, քրիստոնյայի կամ որևիցե մեկի կողմից: Սակայն այդ ռադամը մնաց սոսկ որպես հրովարտակ: Մինչդեռ կաթոլիկոս Ալեքսանդրը հասավ այն բանին, որ շահը, համաձայն 1712 թ. նոյեմբերի հրովարտակի, հռչակեց հետևյալը. «... Իրանում հաստատված ֆրանկները, կաթոլիկներն իրավունք չունեն միջամտելու հայերի կրոնական գործերին... Իրանում, մասնավորապես արքայական մայրաքաղաք Մպահանում, Թավրիզում, Գորջեսթանում (Վրաստան), Գանջայում (Գանձակ), Ղարաբաղում, Շիրվանում, Համադանում և այլուր բնակվող կաթոլիկ քարոզիչներին և ֆրանկներին չպետք է թույլատրվի հայ երեխաներին և երիտասարդներին մկրտել, թույլ տալ նրանց ապրել՝ համաձայն իրենց կրոնի և սովորույթների, ոչ ոք չի կարող խանգարել նրանց ղեկավարվել իրենց սեփական օրենքներով... բոլոր իրավախախտները կպատժվեն»³²³:

Իտալացի կրոնավոր, Թեաթինյան միաբանության վանական Կ. Գալանոսը համարում էր, որ հայն «...Արևելքի միս քրիստոնեաներու մէջ երեսելիներէն է, ունետր, տարածուած, ամէնէն

³²² A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 514-516.

³²³ Ghougassian V. S., նշվ. աշխ., էջ 155, Շահ Սուլթան Հուսեյնի 1712թ. հրովարտակն ամբողջությամբ տե՛ս Վավերագիր 83, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ երրորդ (1652-1731), էջ 178:

աստուածապաշտը եւ բազմամարդը³²⁴», ուստի քարոզիչների թափած ջանքերը չարդարացրին նրանց հույսերը: Այդ է վկայում Ա. Հովհաննիսյանը: Նա գրում է. «Նոր ջուղայեցիները պապական որոգայթի մեջ հեշտությամբ բնկնողներից չէին: Բարի հարաբերությունների մեջ մտնել Հռոմի հետ՝ այդ կնպաստեր նրանց շահաստացությանը, բայց հպատակվել Հռոմին՝ կնշանակեր գծովել Իրանի հետ»³²⁵:

Շարդենը ևս հաստատում է այդ միտքը. «Եւ խոսք չունեն նկարագրելու այն խորամանկություններն ու ծախսերը, որոնց այդ նպատակով (կաթոլիկացնելու) դիմում էր Հռոմի աթոռը... Հայերը երեխայությունից սովորում են ասել Քրիստոս, խաչակնքել երեսը և պաս պահել՝ շարունակելով միևնույնը և չափահաս ժամանակ, հաստատապես հավատում, թե միայն այդ ծեսերի կատարման մեջ է բովանդակվում և քրիստոնեության ամբողջ էությունը»³²⁶:

Կարմեյանների քարոզչական աշխատանքների ձախողման պատճառներից գլխավորը թերևս այն էր, որ ջուղահայերն անկոտրում դիմադրություն ցույց տվեցին: Այն հետևանք էր առաջին հերթին իրենց հավատքի նկատմամբ անդրդվելի նվիրվածության: Կաթոլիկ քարոզչության հիմքերն, անկասկած, խախտվել էին:

Հռոմի պապ Կղեմես XI-ը փորձում էր վերջին հնարավորություններն օգտագործել և 1713թ. նոյեմբերի ու 1714թ. օգոստոսի նամակներով խնդրում է շահին աջակցել քարոզիչներին և բույլատրել նրանց ազատորեն հաստատվել Իրանում և առանց խտրության իրենց աշխատանքն իրականացնել³²⁷: Մակայն պապը ոչինչ չունեւ առաջարկելու, իսկ շահ Սուլթան Հուսեյնը ոչ մի ցանկություն չունեւ գոհացնելու պապին և առհասարակ արևմտյան տիրակալներին, ուստի պապի հղած նամակներն անպատասխան մնացին: Ալեքսանդր կաթողիկոսի՝ կաթոլիկների «մեծ

³²⁴ Կարապետ Եսայ Ամատունի, Յակոբ Դ. Կրդ. Ջուղայեցի եւ հայ Լիվորոնո (ԺԷ. դար), Բազմավեպ հայագիտական-բանասիրական-գրական հանդես, Վենետիկ-Ս. Դազար, 1995, էջ 141:

³²⁵ Հովհաննիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 107:

³²⁶ Լեո, Խոջայական կապիտալը և նրա հասարակական-քաղաքական դերը հայերի մեջ, էջ 106-107:

³²⁷ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 527-528.

հարստահարչի» մահից (1714 թ. մարտի 12) հետո շատ քիչ քարոզիչներ էին մնացել Սեֆյան թագավորության մեջ³²⁸:

Ամփոփելով Կարմելյանների գործունեության արդյունքները 17-րդ դարի ողջ ընթացքում՝ կարող ենք արձանագրել, որ պապական քարոզչությունը մեծ նվաճումներ ձեռք չբերեց Իրանում: Պարսից շահերը, բարյացակամություն դրսևորելով Իրան ժամանած կրոնավորների նկատմամբ, միևնույն ժամանակ բավականին հետևողական և հեռատես էին իրենց վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության մեջ, հետևաբար Կարմելյան կրոնավորներից քչերը կարողացան հաջող քարոզչական գործունեություն ծավալել:

³²⁸՝ A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 528.

Կարմեյանների գործունեության ավարտն Իրանում

18-րդ դարի սկզբին տեղի ունեցող ժողովրդական հուզումներն ու ապստամբությունները սովորական երևույթ էին Սեֆյան Իրանի տարբեր շրջաններում: Սեֆյանների կենտրոնական պետական իշխանությունը քայքայվում էր: Որոշ ապստամբություններ ընթանում էին շիականության դեմ պայքարով:

Սուննի-աֆղանական ցեղերի ապստամբության արդյունքում, որոնցից ամենախոշորն ու նշանակալիցը Գիլգայի աֆղանական ցեղի առաջնորդ, Ղանդահարի քալանթար Միր Վեյսի գլխավորած ապստամբությունն էր, քայքայվում է Սեֆյան պետությունը: Պետության արևելյան ծայրամասերի բոլոր ժողովուրդներն ու ցեղերն օժանդակում են Միր Վեյսին, և նա 1711թ. իրեն հռչակում է Ղանդահարի անկախ կառավարիչ³²⁹:

1722թ. հունվարին աֆղանները Միր Վեյսի որդու՝ Միր Մահմուդի գլխավորությամբ գրավում են Քերմանը, ապա Յազդը գրավելու անհաջող փորձից հետո տիրանում Սեֆյան մայրաքաղաք Մպահանին: Շահ Հուսեյնին ոչինչ չէր մնում անելու, քան հրաժարվել գահից՝ հօգուտ Միր Մահմուդի:

Հավատի միաբանության քսանհատորանոց արխիվներում հաղորդակցության կատարյալ բացակայություն է արձանագրված հատկապես 1721-1725թթ. ընթացքում: Չկա մամակադրական կապ Իրանի և Հռոմի միջև: Աֆղանների հարձակումը բացասական ազդեցություն ունեցավ նաև Կարմեյանների գործունեության վրա³³⁰: Բնականաբար, սա անբարենպաստ ժամանակահատված էր կրոնավորների առաքելության իրականացման համար: Արևելահնդկական ընկերության գործակալների զեկույցները վկայում են Իրանի տնտեսական կյանքի ճգնաժամային իրավիճակի, ինչպես նաև զարգացող մոլեռանդության, անհանդուրժողականության, արհամարհանքի և այլ բացասական երևույթների մասին: Եվ եթե իրանահայ գաղթօջախը մինչև աֆղանական ներխուժումը ստվար էր, ապա դրանից հետո մասնավորապես Նոր Զուղայի գաղթօջախից

³²⁹ Բայբորդյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 338:

³³⁰ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 562.

քնակչությունը զանգվածաբար հեռանում էր դեպի օտար երկրներ: Իրանից հեռանում էին նաև կաթոլիկ առաքելությունները³³¹:

Իրանում տիրող քաղաքական անցուղարձեղը բավականին ծանր կացության մեջ էին դրել երկիրը: Հայտնի է, որ 1722թ. հոկտեմբերի վերջին աֆղանների կողմից պաշարված Սպահանում մարդկանց սպառնում էր քաղցը: Շահ Հուսեյնը հարկադրված էր գահից հրաժարվել: Միջ Մահմուդի բանակ գնալով՝ իր թագը դնում է նրա գլխին: Օսմանյան կայսրությունը, օգտագործելով Իրանի ծանր դրությունը, իրեն հայտարարում է Հարավային Կովկասի (Անդրկովկաս) և Ատրպատականի «օրինական ժառանգորդը»՝ սպառնալով զինակալել Սեֆյանների տիրազրկված երկրամասերը: Ցանկանալով օգտվել ստեղծված իրավիճակից և լուծել իր արտաքին քաղաքականության որոշ խնդիրներ՝ Ռուսաստանի կայսր Պետրոս Ա-ն 1722թ. օգոստոսին արշավանք է կազմակերպում: Ռուսական զորքերը մտնում են Դերբենդ և Իրանի Կասպյան ամբողջ ծովեզերքը գրավելու նպատակով շարունակում արշավանքը³³²: Պետրոս Ա-ի պարսկական արշավանքը, ըստ էության, կոչված էր կասեցնելու օսմանյան նվաճողականության ծավալապաշտական նկրտումները, ինչպես նաև տարածել Ռուսաստանի ազդեցությունը Կովկասում և Սեֆյան Իրանի հյուսիսային շրջաններում: Դա հանգեցրեց ռուս-թուրքական հարաբերությունների սրմանը, և Պետրոս Ա-ն հասկացավ, որ պատերազմն անխուսափելի կլինի, քանի որ նրա թիկունքում կանգնած Անգլիան և Ֆրանսիան ևս ունեին իրենց գաղութատիրական շահերը թե՛ Իրանում և թե՛ Օսմանյան կայսրությունում, որոնք հակադրվում էին Ռուսաստանի հետապնդած նպատակներին: Ավելին՝ գնալով աճում էր օսմանցիների հարձակման վտանգն Անդրկովկասում: Հաշվի առնելով ստեղծված քաղաքական իրավիճակը՝ Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև սկսված բանակցությունների արդյունքում 1724թ. հունիսին պայմանագիր ստորագրվեց: Այդ պայմանագրի համաձայն՝ թուրքերը ճանաչեցին Ռուսաստանի տիրապետությունը Դերբենդից մինչև Մազանդարան

³³¹ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 562-563.

³³² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, էջ 146, Պետրոս Ա-ի պարսկական արշավանքի մասին մանրամասն տե՛ս Лысцов В. П., Персидский поход Петра I, 1722-1723 гг., М., 1951, Sykes P., A history of Persia, v. II, London, 1951, p. 510.

ընկած Կասպից ծովի առափնյա շրջանում: Ռուսները փոխադարձաբար ճանաչեցին Օսմանյան կայսրության իրավունքներն Իրանի անդրկովկասյան տիրույթների նկատմամբ, ներառյալ Թիֆլիս, Գանձակ, Նախիջևան քաղաքները, Ղարաբաղի և Ղափանի մարզերը, ինչպես նաև նրանց տիրապետությունը Արդեբիլ-Թավրիզ գծից դեպի հյուսիս և Թավրիզ-Քերմանշահ գծից դեպի արևմուտք ընկած իրանական հողերի վրա³³³:

Տարածքային ձեռքբերումներից զատ՝ պայմանագիրը ստորագրած կողմերը պատրաստակամություն հայտնեցին աջակցել Սուլթան Հուսեյնի որդուն՝ Թահմասպին³³⁴, պայմանով, որ վերջինս ընդունի պայմանագրի պայմանները, հակառակ դեպքում՝ սպառնալով մեկ ուրիշին նստեցնել գահին³³⁵: Սակայն Թահմասպ Բ-ին չհաջողվեց հաղթել աֆղաններին: Ավելին՝ պարտություն կրելով՝ նա փախավ Մազանդարան: Նրա իշխանությունը, փաստորեն, ավելի շատ ձևական էր, որը տևեց շուրջ տասը տարի³³⁶:

Հայտնի է, որ Թահմասպ Բ-ին աջակցում էր հյուսիսարևելյան Իրանի ազդեցիկ խաներից մեկը՝ Ֆաթի Ալի խան Ղաջարը, իսկ

³³³ Հայ ժողովրդի պատմություն, Ե., 1972, հ. V, էջ 156:

³³⁴ Թահմասպը շահ էր հռչակվել 1722թ. նոյեմբերի 10-ին,

تاريخ ايران، دورهٔ صفویان، پژوهش از دانشگاه کمبریج، ۱۳۷

Иванов М., Очерк Истории Ирана, стр. 87, 90, Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի միջև եղած հարաբերությունների մասին մանրամասն տե՛ս Новичев А. Д., Турция, краткая история, М., 1965, стр. 45-46.

³³⁵ تاریخ ایران، دورهٔ صفویان، پژوهش از دانشگاه کمبریج، ۱۳۷

1724թ. Աստվածատուր կարողիկոսը Թահմասպ Բ-ի հրավերով գնում է շահի մոտ, և այդ հանդիպման արդյունքում մի հրամանագիր է ձեռք բերվում, որն ուղղված էր ընդդեմ հայերի մահմեդականացման խրախուսման: Մեֆյան ժամանակաշրջանում շիաների մոտ լայն կիրառություն ունեի այսպես կոչված Իման Ջահֆարի օրենքը, համաձայն որի գիմմի ռայաթների (ռա'իյյաթ) (քրիստոնյա և իրեա հպատակներ, ովքեր ի տարբերություն մահմեդական հպատակների, բոլոր հարկերից բացի իրենց կրոնը դավանելու իրավունք ստանալու համար վճարում էին նաև հատուկ գլխահարկ՝ «ջիզյա») մահմեդականացած ազգականները իրավունք ունեին իրենց քրիստոնյա ազգականների ունեցվածքին ամբողջությամբ տիրապելու, ինչպես նաև՝ զրկելու ժառանգությունից, օրենք, որը մեծ նեղություն էր պատճառում իրանահպատակ հայերին (այս մասին մանրամասն տե՛ս Փափազյան Հ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, էջ 87-88, Կարապետյան Մ. Մ., «Իման Ջահֆարի» օրենքը և արևելահայերը (XVII-XVIII դարեր), Պատմա-քաղաքական հանդես, Ե., 1988, N1, էջ 219):

1726թ. Թահմասպին միանում է տաղանդավոր գորավար Նադիր խան Աֆշարը: «Աֆղանների դեմ պայքարում,— գրում է Մ. Իվանովը,— թեև Նադիրն ուներ իր անձնական նպատակները, այնուհանդերձ, Իրանից աֆղանների վնդույունն ամառարկելիորեն կապված է նրա անվան հետ»³³⁷:

1732թ. Նադիրին հաջողվեց գահընկեց անել Թահմասպին, չափ հայտարարվեց նրա ութ ամսական որդին՝ Աբբաս Բ-ն, ում խնամակալի՝ Նադիրի ձեռքում էր գտնվում ողջ իշխանությունը: Կարմեյանների՝ 1727թ. նոյեմբերի 6-ի մամակից պարզ է դառնում, որ 1719 թվականից սկսած՝ նրանք ոչ ֆինանսական աջակցություն, և ոչ էլ մամակներ են ստացել: Նման բովանդակությամբ մամակներում նշվում է, որ ավելի քան յոթ տարի է, ինչ «Հավատի միաբանությունից» ոչ մի մամակ չեն ստացել³³⁸:

1749թ. հունվարի 15-ին Հայր Էմանուելը (Fr. Emmanuel of S. Albert) հաղորդում է, որ վերջին երեք տարիների ընթացքում Հոռն հղած իր մամակների չնչին մասն է հասել, քանի որ «Չերդ Սեծությունից ստացել են ընդամենը երեք մամակ, որը ստիպում է ինձ մտածել, որ իմ հղած մամակները տեղ չեն հասել կորսարների (ծովահենների) պատճառով»³³⁹:

Իրանում քաղաքական իրադրության փոփոխման հետ մեկտեղ նկատվում է կաթոլիկ կրոնավորների գործունեության աշխուժացում: Անանուն հեղինակն այս ժամանակաշրջանում Կարմեյանների գործունեությունը գնահատում է որպես իրենց աշխատանքի գագաթնակետ: Հարկավ, կաթոլիկ քարոզչությունն Իրանում արդեն հաստատված էր և ճանաչված: Կաթոլիկ քարոզիչների, տվյալ դեպքում՝ Կարմեյան միաբանության ներթափանցումն Իրան իր հետ մաս դրական տեղաշարժեր կատարեց երկրում՝ նպաստելով եվրոպական մշակույթի, գրականության, արվեստի, գիտության և իր ժամանակի այլ արժեքների ծանոթությանը և փոխանցմանը բնակչությանը:

Հայտնի են այս ժամանակահատվածում Ջուղայում և Սպահանում գործող Կարմեյան կրոնավորների անունները՝ Հայր

³³⁷Иванов М., Очерк Истории Ирана, стр. 94, Босворт К. Э., Мусульманские династии, М., 1971, стр. 230-231.

³³⁸«A Chronicle of the Carmelites», v. I, p. 593.

³³⁹Նույն տեղում, էջ 594:

Ուրբան (Urban of S. Elisaeus), Հայր Թոմաս (Thomas Aquinas of S. Francis (S. Francis Xavier)), ով 1730թ. օգոստոսին մեկնում է Ջուդա և մինչև 1740թ. օգոստոսը ստանձնում Ջուդայի երեցի պաշտոնը, Հայր Ջոն Բապտիստ (John Baptist of S. Elias), Հայր Դոմինիկ (Dominic of S. Romuald) (վերջինս ցանկանում էր Բասրայից վերադառնալ Սպահան՝ իր բարեկամ Ֆիլիպ Մերի եպիսկոպոսին մոտ լինելու համար, սակայն նրա խնդիրքը մերժվում է, և նա որոշում է վերադառնալ Եվրոպա), Հայր Կորնելիուս (Cornelius of S. Joseph), ով մինչև 1746թ. հաստատվում է Իրանում որպես այցելու, Հայր Սեբաստիան (Sebastian of S. Margaret) (1741թվականից մինչև 1745թ. մայիսը Ջուդայի վանահայրն էր)³⁴⁰:

Հայր Էմանուելի՝ մեզ հասած նամակում նշվում է, թե Իրանում առաքելությունները խաղաղ են, անխռով և առաջընթաց են ապրում³⁴¹: Իսկ Հայր Սեբաստիանը կարծում է, որ ժամանակն է մի հիմնական եկեղեցի կառուցել Ջուդայում. մարդկանց թիվն օր օրի ավելանում է, և նրանց պետք է ավելի հարմարավետ սենյակներ հատկացվեն³⁴²:

Կարմելյանների հաղորդմամբ՝ 1740-ական թվականներին Սպահանում տեղաբնիկներ էին միայն մահմեդականները, բայց կային նաև եվրոպացի առևտրականներ և քարոզիչներ, որոնց թույլատրում էին երեխաներ մկրտել միայն մահվան վտանգի դեպքում: Շիրազի Կարմելյան բնակավայրը վերականգնվել էր եպիսկոպոս Ֆիդելի մահից հետո: Շիրազի վերջին քարոզիչն էր Հայր Ժոզեֆ Դոմինիկը, Թավրիզում միայն երկու կաթոլիկ ընտանիք էր ապրում և մեծ թվով կաթոլիկ առևտրականներ կային, ովքեր հոգևոր աջակցության կարիք ունեին³⁴³:

Կարմելյան կրոնավոր Հայր Լինդըրը Կարմելյանների գործունեության թույացման հարցում կարևոր էր համարում «հերետիկոս հայերի» գործոնը՝ վկայակոչելով այն փաստը, թե իբր հայերը կաշառել են պարսից արքունիքին ավելի քան 400 թումանով

³⁴⁰ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 594-595, 612-613.

³⁴¹ Նույն տեղում, էջ 613:

³⁴² Նույն տեղում:

³⁴³ Նույն տեղում:

քարոզիչներին բնակավայրերից քշելու նպատակով³⁴⁴։ Ֆիլիպ Մերի եպիսկոպոսը պնդում էր, որ հայոց պատրիարքը հալածում էր կրոնավորներին՝ պահանջելով, որ վերջիններս դուրս գան Իրանից, իսկ եկեղեցիները կործանվեն և, ըստ էության, մեծ գումարներ էր ծախսում այդ ամենի համար³⁴⁵։

Հաճախ քարոզիչներին մեղադրում էին այն բանում, թե մարդկանց հետ են պահում հարկեր մուծելուց կամ խախտում են հասարակական անդորրը, իրենց հավատքից շեղելով՝ ստիպում են հայերին ապրել երկրի ինչ-որ ավերված վայրում, շատերին փորձում են դարձնել պապի վասալներ և այլն։ Կաթոլիկների դեմ քարձրացված մամաօրինակ բողոքների արդյունքում շատ կրոնավորներ հայտնվում էին բանտերում³⁴⁶։

Սպահանի եպիսկոպոս Ֆիլիպ Մերին 1740թ. նոյեմբերի 4-ի նամակում տեղեկացնում է. «Վերջին երկու տարիների ընթացքում մենք ենթարկվում ենք մշտական հալածանքների հայերի ոչ կաթոլիկ պատրիարքի կողմից՝ Լազարի (Լազար Ջահկեցի³⁴⁷ (1737-1751)), ով պահանջում է, որ բոլոր քարոզիչներն Իրանից դուրս քշվեն, եկեղեցիները կործանվեն։ Փոխարքա Ռեզա Ղուլի Միրզային այս առաջարկությամբ հինգ անգամ հանդես եկավ պատրիարքը՝ շատ գումար ծախսելով և կեղծ հայտարարություններ անելով, օրինակ, քարոզիչները հետ են կանգնեցնում բնակչությանը շահին հարկեր մուծելուց, տարածում լուրեր, որ նրանք խախտում են հասարակական անդորրը երկրում, հայերին քաշելով իրենց հավատքին՝ աննկատ փախցնում են պատրիարքի ենթականերին՝ պապի վասալներ դարձնելու համար, ներխուժում են քրիստոնյաների տները՝ կանանց տեսնելու համար, և մամաատիպ այլ զրպարտանքներ... Արդյունքում շատ կաթոլիկներ բանտ նետվեցին... Հայերը մույնիսկ արքունիք են ուղարկում մի եպիսկոպոսի և քահանայի՝ մեծ նվերներով, հուսալով, որ կկաշառեն

³⁴⁴ «A Chronicle of the Carmelites», v. I, p. 632.

³⁴⁵ Նույն տեղում։

³⁴⁶ Նույն տեղում։

³⁴⁷ Միմոն Երևանցին Ղ. Ջահկեցուն բնութագրում է որպես «գիտուն և լեզվով ճարտար, իմաստուն և փառքով պերճ» կաթոլիկոսի։ Լազար Ջահկեցու մասին մամրամասն տե՛ս Միմոն կաթոլիկոս Երևանցի, Ջամբու, Հիշատակարան Էջմիածնի Սուրբ Աթոռի և նրա հարակից վանքերի, Ե., 2003, էջ 44, 53, 59 և այլն։

շահին ու կհասնեն իրենց նպատակին: Երբ իմացանք այդ մասին, ազատորեն գործելու հրովարտակ ձեռք բերեցինք շահից ...»³⁴⁸:

Իսկ Հայր Լիմդըրը Ռուսաստանի ցարի ներկայացուցիչների գործունեության մասին գրում է. «Ես լուրեր ունեմ, որ հայոց վարդապետները համագործակցում են Մոսկովիայի դեսպանի հետ, ով իր արքունիքից ցուցումներ է տալիս Իրանից բոլոր եվրոպացիներին դուրս քշելու մասին»³⁴⁹:

Հայր Լիմդըրը համոզված էր, որ դեսպանի մամաօրինակ գործողությունները մեկ նպատակ են հետապնդում՝ առևտրի մենաշնորհի հաստատել իր համաքաղաքացիների համար և որպես սպառնալից վկայակոչում է Սպահանի «քազարի» կենտրոնում հոլանդական գործարանի ղեկավար Լիփսիքին հասցրած վիրավորանքը. «Լիփսիքը Սպահանի մեր Տնից ճանապարհվում է Հայր Թոմասի հետ հանդիպման: Տեղեկանալով այս մասին՝ անհայտ ինքնությամբ մի ռուս սպասում է նրան «քազարում»՝ մեր Տան մոտ, և հրամայում է ետ դառնալ: Լիփսիքը պատասխանում է, որ հասարակական ճանապարհ է, ուստի երկուսն էլ իրավունք ունեն անցնելու: Ի պատասխան այդօրինակ «ժանդգնության»՝ նրան իջեցնում են ձիուց, ծեծում և կողոպտում... Ուստի տեղեկացնում եմ Ձեզ, որ այս ամենը ջողահայերի ձեռքի գործն է»³⁵⁰:

Այս ժամանակահատվածի Կարմեյանների մամակները լի էին այսպիսի իրողությունների նկարագրությամբ, սակայն կարճ ժամանակահատվածում իրադրությունը փոխվում է հօգուտ քարոզիչների: Նաղիր շահը հաստատում է քարոզիչների՝ նախկինում ունեցած արտոնությունները՝ ազատություն տալով կրոնավորներին: Շահի այս որոշումն իր պատճառներն ուներ, որը կապված էր նրա և հայոց պատրիարք Լազարի հանդիպման հետ: Վերջինս, ներկայանալով շահին, փորձել էր վարկաբեկել քարոզիչներին, սակայն շահը, նրան անվանելով խաբեբա, ստախոս, մոլորեցնող և գող, վռնդել էր: Չբավարարվելով դրանով՝ նա հրամայել էր կտրել պատրիարքի մորուքն ու ականջները և հեռացնել

³⁴⁸ "A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 632-633.

³⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 632:

³⁵⁰ Նույն տեղում:

պատրիարքարանից: Այնուհետև պատրիարքին շղթայում և ծեծում են՝ նրանից կորզելով 5000 թուման³⁵¹:

1747թ. Նադիր շահի սպանությունից հետո նրան հաջորդում է Ալի Դուլին՝ Ադիլ շահ անվամբ (1747-1748): Նրա անփառունակ գահակալությունը ևս ավարտվում է սպանությամբ: Գահին անցնում է Նադիրի թոռանը՝ շահ Ռուհին:

Նկատի ունենալով Իրանում տեղի ունեցող իրադարձությունները (Հյուսիսային և Արևմտյան Իրանում երկպառակչական պայքար էր ընթանում ավատական խմբավորումների միջև)՝ Բաղդադի եպիսկոպոս Էմանուելը 1749 թ. իր մամակում գրում է. «Իրանը շարունակաբար վատից դեպի վատթարագույնն է գնում... Չգիտենք, թե ինչպես են այդ խեղճ քարոզիչները գոյատևում: Երկար ժամանակ է, ինչ ոչ մի լուր չունենք նրանցից...»³⁵²:

Դոմինիկյան կրոնավոր Հայր Ռայմոնդը Ջուդայից ուղարկված մամակով տեղեկացնում է իրենց անհաջողությունների մասին՝ կապված աֆղանական կողոպտիչների հետ: Ըստ նրա՝ աֆղանները փորձել էին գրավել մույնիսկ Կարմեյանների մենաստանը: Սակայն աշխարհիկ եղբայր Ֆերդինանդը, ներկայանալով նրանց գլխավորին, կարողանում է համոզել, որ կողոպտիչները չվնասեն քարոզիչներին: Ուշագրավ է, որ դա չէր հաջողվել ո՛չ Դոմինիկյան, ո՛չ Ավգուստինյան, ո՛չ էլ Կապուչինյան հայրերին³⁵³:

18-րդ դարի երկրորդ կեսին Իրանի ներքաղաքական կյանքում լուրերի, ազերի-թյուրքերի, բալախիարների, թուրքմենների առաջնորդների սկսած դաժան ու արյունոտ պայքարից հաղթող դուրս եկան բալախիարների առաջնորդ Ալի Մադդան խանը և լուրերի գեղդ ցեղապետի պարագլուխ Մոհամմադ Քարիմ խանը (1750-1779): Իր գահակալության ըսանիքը տարիների ընթացքում վերջինս աչքի ընկավ պետական կառավարչին բնորոշ վճռակալությամբ, երկրի մասին հոգատարությամբ, սակայն ինքն իրեն «վաքիլ»³⁵⁴ էր

³⁵¹ A Chronicle of the Carmelites", v. I, p. 641-642.

³⁵² Նույն տեղում, էջ 657:

³⁵³ Նույն տեղում, էջ 657-659:

³⁵⁴ وکیل - վաքիլ (արաբ.) - լիազորված անձ, ներկայացուցիչ:

անվանում՝ ցույց տալու համար, թե ընդամենը Մեֆյանների անունից կառավարող ներկայացուցիչ է: Պ. Սայքսը նրան բնորոշում է որպես արդարամիտ, հումորի զգացումով բարի մարդու, ում սիրում և զնահատում էին³⁵⁵:

Կարմեյանների մամակագրությունից տեղեկանում ենք, որ Քարին խանը բարյացակամ վերաբերմունք էր ցուցաբերում մաս թրխտոնյանների նկատմամբ³⁵⁶:

1749թ. Սպահանի Կարմեյան միաբանության եպիսկոպոս Ֆիլիպ Մերիի մահից հետո դադարեց այն աշխույժ մամակագրությունը, որը ժամանակին բազում հետաքրքիր փաստեր էր արձանագրում Իրանի 17-18-րդ դարերի պատմության վերաբերյալ: 1752թ. Հայր Սեբաստիանի՝ Ջուդայից հեռանալուց հետո այլևս ոչ մի քահանա չհաստատվեց այնտեղ: Սակայն իրանական առաքելությունը՝ որպես մի փոքրիկ միավոր, վերապրեց Բասրայի բնակավայրում, և 1752-1772 թթ. ընթացքում տասնհինգ-քսան Կարմեյան հաստատվեց այնտեղ³⁵⁷:

Այսպիսով՝ Կարմեյանների իրանական առաքելությունը, որը մերթընդմեք առկայծում, բարգավաճում և երբեմն էլ խամրում էր ու նվազում, ի վերջո մարում է: Կրոնավոր քարոզիչներից շատերն իրենց կյանքը գոհաբերեցին հանուն այս առաքելության: Սակայն կրոնավորների մեծ մասը լքեց և հեռացավ՝ անիմաստ համարելով իրենց գործունեությունը: Ուստի կարելի է համաձայնել հենց իրենց՝ միաբանների տեսակետին, որ «Իրան մախաձեռնած առաքելությունն ավելի քան այցելություն էր, քան առաքելություն»³⁵⁸: Հատկանշական է, որ Կարմեյանների քարոզչական գործունեությունն, ընդհանուր առմամբ, հարթ չէր ընթանում այն պարզ պատճառով, որ նրանց անդամների միջև ծագում էին անախորժ տարաձայնություններ: Իսկ փոփոխական հոսանքների և իրարամերժ հայացքների առկայության պայմաններում խոսք անգամ չէր կարող լինել մեկ միասնական գաղափարին հավատարմին մնալու մասին: Այդ են վկայում

³⁵⁵ Persia by Brigadier-General, sir Percy Sykes, Oxford, 1922, p. 279.

³⁵⁶ «A Chronicle of the Carmelites», v. I, p. 663.

³⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 699:

³⁵⁸ Նույն տեղում:

ծառացած դժվարությունները և միաբանության վերջնական անհետացումը³⁵⁹:

Այնուհանդերձ, Կարմեյանների և ընդհանրապես կաթոլիկ քարոզիչների գործունեությունը միանշանակորեն բացասական երևույթ չէ: Քարոզիչների հարուստ գիտելիքների փոխանցումը, լեզուների իմացությունը և հատկապես նրանց քարգմանչական գործունեությունը նպաստեցին Իրանում և ընդհանրապես Արևելքում Եվրոպայի գիտական, գրական, դավանաբանական, փիլիսոփայական մտքի կարևորագույն մոտիվներին ծանոթանալուն, ինչն էլ վկայում է նրանց գործունեության մասնա դրական կողմերի մասին³⁶⁰:

³⁵⁹ **Groseclose E.**, The Carmelite, The Middle East Journal, Washington, Autumn, 1955, p. 460-461.

³⁶⁰ Հայր Ջոն Թադևոսը քարգմանեց Ավետարանը, Հայր Փիթերը նախածնեց և իրականացրեց Ս. Թոմասի "Contra Gentes" կոչվող աշխատության քարգմանությունը (ավելի քան յոթանասուն գլուխ): Դոմինիկյան կրոնավոր Պողոս Պիրոմալին պարսկերենով գրեց "On the Trinity" կամ "On the Incarnation" աշխատությունը, որը բարձր գնահատվեց հասարակության կրթված խավի կողմից ("A Chronicle of the Carmelites" v. I, p. 373, 377):

Պ. Պիրոմալին 35 հազար հայերեն բառ հավաքեց և կազմեց հայ-լատիներեն բառարանը, որը, սակայն, անտիպ էր մնացել, գրեց մահ Ջաղիեդոնի ժողովի պատմությունը (կրոնական վիճաբանություն Սիմեոն Ջուդայեցու դեմ) «Յադագս ճշմարտութեան հաւատոյն քրիստոնէականի առ Շահ Ապաւս արքայ Պարսից», որը տպագրվեց Պրոպագանդայի տպարանում 1674 թ.: Կ. Գալանոսը գրեց «Միաբանութիւն Հայոց տուր եկեղեցոյն ընդ մեծի տուր եկեղեցոյն Հռովմայ» երեք հատորից բաղկացած հայերեն և լատիներեն աշխատությունը: Փաստորեն, եվրոպացի հայագետն առաջին անգամ խոսում էր հայերի անցյալի մասին, շոշափում էր նրա՝ գրեթե 1200 տարվա կյանքը: Կազմում է մահ հայերեն ընթակցության և տրամաբանության դասագիրք և տպագրում Պրոպագանդայի տպարանում 1645 թ.: (Լէօ, Հայկական տպագրություն, Հայերը նոր պատմութեան մէջ.- պատմական-գրական տեսութիւն, հ. I, XVI-XVII դդ., Թիֆլիս, 1904, էջ 230, 243-244, 253-254):

Հայտնի է մահ, որ Իրանում կանկառի, եղերդի և ծնեբեկի մշակումը տարածել են եվրոպական միաբանները և հատկապես Կարմեյան հայերը (Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հ. Գ., էջ 173):

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Կարմեյան միաբանների ներթափանցումն Իրան իրականացվեց՝ ելնելով Հռոմի և Իրանի քաղաքական և տնտեսական մերձեցման հեռանկարից և սպասելիքներից: Շահ Աբբաս Ա-ն Եվրոպայի հետ հետագա հարաբերությունների խորացման և սերտացման նպատակով կատարեց աննախադեպ քայլ՝ հայտարարելով Իրանում քրիստոնեության դավանման ազատության մասին, և առաջարկեց Իրան ուղարկել մշտական ներկայացուցչություն: Այն համընկավ Հռոմի Կղեմես VIII պապի նպատակների հետ, որով և իրականացավ Կարմեյան քահանաների մուտքն Իրան:

Սեփական հետաքրքրություններն ու շահերը պարսից կառավարող շրջաններին հնարավորություն տվեցին Իրանի «հյուրընկալ դռները» պատրաստակամորեն բացելու Կարմեյան հայրերի և ընդհանրապես կաթոլիկ այլ քարոզիչների ու առևտրականների առջև:

Իրան ժամանած կրոնավոր քարոզիչների ընտրությունը պատահական չէր կատարվում, քանի որ նրանք պետք է հավաստի տեղեկություններ հաղորդեին երկրի տնտեսական, քաղաքական իրավիճակի, օտարերկրյա պետությունների հետ Իրանի ունեցած հարաբերությունների, պարսից արքունիքի մասին և այլն: Հարկ եղած դեպքում Կարմեյանների՝ Իրան ուղարկված առանձին խմբերում ընդգրկվում էին մասն տարբեր մասնագիտությունների տեր աշխարհիկ մարդիկ: Այսպես՝ արագոնացի Ֆրանցիսկո Ռիդոյոլիդը Կղեմես VIII-ի հանձնարարականով մեկնել էր Իրան, որպեսզի ճշտեր, թե արդյոք որքանով է նպատակահարմար ռազմական գործիչներ Իրան ուղարկելը օսմանցիների դեմ կռվող լավ զինվորներ մարզելու համար:

Պարսից շահերին ու Հռոմի պապերին հատկապես մերժեցնում էր Օսմանյան կայսրության դեմ տարածաշրջանում հզոր դաշնակից ձեռք բերելու և միասնական հաղթանակ տանելու գաղափարը: Սակայն շահ Աբբասի հետնորդները համոզվեցին, որ Վատիկանը հապաղում է իր խոստումներն իրագործելու հարցում, հետևաբար հրաժարվեցին առաջ քաշված գաղափարից: Քարոզիչների հաղորդած տեղեկությունների միջոցով Հռոմը, ինչպես մասնավորապես այլ տերություններ ճշգրտում էին իրենց ծրագրերը,

կյանքի կոչում մտադրությունները կամ հրաժարվում դրանցից: Օրինակ՝ Պ. Մայմընը հակաօսմանյան դաշինքին վերաբերող իր բազմաթիվ մամակներից մեկում հաղորդում է շահ Աբբաս Ա-ի հզորության և օսմանցիներին մեծ-մեծակ կործանելու կարողության մասին և կարևորում է մտերմության հաստատումը շահի հետ: Կամ, օրինակ, հայտնում է տեսակետ, որ հեշտ կլիմի կործանել Օսմանյան կայսրությունը, քանի որ բոլոր քրիստոնյաները պատրաստ են աջակցելու:

Իրանի և՛ կառավարող շրջանները, և՛ ժողովուրդը թեև արտաքուստ ցուցաբերում էին որոշակի բարյացակամ վերաբերմունք Իրան ժամանած և այնտեղ հաստատված կրոնավորների նկատմամբ, այնուամենայնիվ, ներքուստ որոշակի հակակրանք ունեին նրանց հանդեպ և հարկ եղած դեպքում բացահայտորեն արտահայտում էին այն: Համոզվում ենք, որ Կարմեյան միաբանների ու պարսից շահերի միջև հաստատված հարաբերությունները պայմանավորված էին նրանց իսկ կենսական շահերով: Հայտնի է, որ պարսից շահերն ամեն գնով ցանկանում էին հայերին գերծ պահել եվրոպական պետությունների և մասնավորապես կաթոլիկ Հռոմի ազդեցությունից: Նրանք գիտակցում էին, որ եթե հայ լուսավորչական եկեղեցին Հռոմին ենթարկվի, ապա իրենք կգրկվեն երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքում մեծ դեր խաղացող իրանահայերից, հատկապես ջուղահայերից: Սակայն ստիպված էին թույլ տալ քարոզիչների գործունեությունն Իրանում, քանի որ նրանց նկատմամբ բացասական վերաբերմունքը կհանգեցներ Իրանի համար անչափ կարևոր արտաքին առևտրի հիմքերի խախտմանը: Ինչ վերաբերում է կաթոլիկ քարոզիչներին, ապա վերջիններս պետք է գզողորեն գործեին Իրանից վտարվելու առիթ չտալու համար:

Կարմեյանների, ինչպես նաև շատ այլ միաբանությունների հայտնվելն Իրանում անմիջականորեն պայմանավորված էր արևմտաեվրոպական երկրների գաղութարարական տարածապաշտությամբ, իսկ քարոզչությունը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ներքափանցման միջոց այդ քաղաքականության իրականացման համար:

Ուսումնասիրելով Կարմեյանների երկդարյա գործունեությունն Իրանում, վերլուծելով և պատմագիտական

որոշակի համադրության ենթարկելով նրանց հաղորդած տեղեկությունները՝ համոզմունք ենք հայտնում, որ Կարմելյանների իրանական առաքելությունը և՛ դիվանագիտական էր, և՛ քարոզչական: Իրանում «ճերմակ» վանականների հայտնվելը և գործունեություն ծավալելը, ըստ էության, հատուկ մշակված ծրագիր էր՝ «ճշմարիտ կրոնի լույսի սփռման շղարշի ներքո»:

Այնուամենայնիվ, առաքելության հիմնական նպատակներին զուգահեռ Կարմելյանները ծավալեցին մաս կրթական, լուսավորչական գործունեություն, որը, իսկապես, կարևոր ներդրում էր Իրանի բնակչության և հատկապես իրանահայերի համար:

"The Chronicle of the Carmelites" as a Historical Source of the 17th and the 18th Centuries of Iran

SUMMARY

The late Middle Ages and particularly the 17th and the 18th centuries are considered as one of the eras satiated with stormy events in the millennial history of Iran that is marked with the geoterritorial and military-political events being elaborated on the new bases, as well as with the reevaluations of the political and economic relations between Europe and the East. In the historical studies there are numerous and various scientific fundamental works dedicated to this historical period of Iran analyzing historical, political, economic, public, religious, cultural and other facts. The main issue was European (catholic) world, particularly the discovery of the field of interrelations between Rome and Iran.

In the 17th and in the 18th centuries the establishment and the active visits of various Catholic Orders (Dominicans, Augustines, Jesuits and others) in Iran and the "works" being realized by them were aimed to promote the orientation of the State of Safavid towards Europe. In that case the Shah's government was getting the support of Europe and Rome against the military threat of the Ottoman Empire, yet at the same time it was losing its positions in the international trade which was realized mainly by the Iranian Armenian commercial companies or/and individuals possessing huge capitals. The most active advocates for the activities of the Catholic missions were mainly the Carmelite friars whose primary task was the spreading of Catholicism in Iran. In consequence of it, the positions of the Armenian Apostolic (Lusavorchakan) Church would weaken in the Iranian Armenian community, the European orientation of the rich Armenians would strengthen and their extended money and goods turnover would be directed to Europe.

The research titled "The Chronicle of the Carmelites" as a historical source of the 17th and the 18th centuries of Iran" is an attempt to introduce as comprehensively as possible the Catholic orders appeared with the historical, political and economic new formations in the 17th and the 18th centuries and among them particularly the main reasons of the

activities of the Carmelites, the process and the long-range aims and consequences of their active work. It is not a secret that their activities had a particular influence not only on the outer and inner coordination of Iran but it also included the national minorities that lived and functioned in the Iranian environment and especially the Armenians.

The diary records concerning the activities of the Carmelites, the letter-reports and analytical reviews directed to Vatican and other documents contain substantial information for this research. The combination of the latter with other histographical sources and professional debates gives an opportunity to reevaluate some aspects of the Iranian history of the 17th and the 18th centuries that have not been completely examined as well as to touch upon some new viewpoints that can greatly contribute to the Armenian History Studies of the time. As a matter of fact, this work is an attempt of histographical analyses. A two-volume collection of documents "A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII-XVIII centuries, Vol. I-II, London, 1939" that served as the main source for the research was subjected to historical comparison and analysis.

The penetration of the Carmelite monks into Iran was realized in from the perspectives and expectations of the political and economical merging of Iran and Rome. Aiming to deepen the further relations with Europe Shah Abbas I made an unprecedented step announcing about the freedom of Christian belief in Iran and offered to send a permanent representation to Iran. This coincided with the purpose of the Roman Pope Clement VIII and the entry of the Carmelite monks into Iran was realized.

The Iranian governors' own gains and interests gave an opportunity to willingly open "the hospitable doors" of Iran to the Carmelite fathers and other Catholic preachers and merchants in general. The choice of religious preachers who had arrived in Iran had not been made randomly as they had to give accurate information about the economic, political situation of the country, the relations of Iran with foreign countries, royal court, etc. Upon necessity, secular people with different specializations were involved in the Carmelite groups heading to Iran.

The idea that particularly united the Iranian Shahs and Roman Popes was the acquisition of powerfull ally in the region and the perspective of

joint victory. However, the descendants of Shah Abbas realized that Vatican was slow in carrying out its promises, hence they renounced the proposed idea. Through the information provided by the preachers, Rome as well as other European countries specified their plans, realized the intentions or waived them. Although both the governors and the people of Iran outwardly treated the clergymen who had arrived and were living in Iran kindly, yet inwardly they had antipathy to them and in case of need apparently displayed it.

Surely, the established relations between the Carmelite monks and the Persian shahs were established according to their own vital interests. It is known that in every possible way the Persian shahs wanted to keep the Armenians far from the influence of the European countries and mainly Catholic Rome. They realized that if the Armenian Apostolic Church obeyed Rome, they would lose the Iranian Armenians, particularly the Armenians of Jugha who played a great role in the social-economic life of the country.

However they had to allow the activities of the preachers in Iran, as the negative attitude towards them would shatter the basis of foreign trade that was so important for Iran. As to the Catholic preachers, they had to act cautiously not to give a reason to be moved out from Iran. The presence of the Carmelites as well as many other orders in Iran was conditioned by the colonialist land worship of West-European countries and the preaching was a means of penetration for the realization of that policy. Studying the Carmelites' bicentennial activity in Iran, analyzing and making some historical comparison of the information given by them, we express conviction that the Carmelites' Iranian mission was both diplomatic and preaching. Actually, the appearance and then activity of the "white" clergymen in Iran was a special worked out plan "under the veil of spreading the light of the true religion".

Nevertheless parallel to the main purposes of the mission, the Carmelites implemented educational, illuminative activity which was really an important contribution to the people of Iran and particularly to the Iranian Armenians.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՄԿՁԲՆԱԴՐՅՈՒՐՆԵՐԻ
ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ՏՊԱԳԻՐ ՄԿՁԲՆԱԴՐՅՈՒՐՆԵՐ

 հայերեն

1. Ալիշան Ղ., Սիսական, տեղագրություն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, ի Մխիթարաց Վանս, ի Ս. Ղազար, 1893:
2. Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետ կամ Յարընչությունը Հայոց եւ Վենետաց Ի ԺԳ-Դ եւ Ի ԺԵ-Ձ դարս, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1896:
3. Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1901:
4. Դաւրիժեցի Ա., Գիրք պատմութեանց (Աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խանկարյանի), Ե., 1990:
5. Դիւան Նոր Զոտայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի, Մասն Ա, Էջմիածնի կաթողիկոսների կոնդակներ (1652-1705թթ.), Ամբիլիաս, 2003:
6. Խորենացի Մ., Հայոց պատմություն, Ե., 1990:
7. Հակոբյան Վ., Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. II, Ե., 1956:
8. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտական, պրակ երկրորդ (1601- 1650), Ե., 1959:
9. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտական, պրակ երրորդ (1652-1731), Ե., 2005:
10. Զոտայեցի Խ., Պատմություն Պարսից (ԺԸ դար), Վաղարշապատ, 1905:
11. Միմեռն կաթողիկոս Երեւանցի, Զամբո, Հիշատակարան Էջմիածնի Սուրբ Աթոռի և նրա հարակից վանքերի, Ե., 2003:

նուսերն

12. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг., составленное секретарем посольства **Адамом Олеарием**, Москва, 1870.

անգլերեն

13. **A Chronicle of the Carmelites** in Persia and the Papal Mission of the XVII-XVIII centuries, v. I, II, London, 1939.
14. **Krusinski J. T.**, The History of the Late Revolutions of Persia, v. I and II, N. Y., 1973.

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

հայերեն

15. **Արգաթեան Տ.**, Նոր-Ջուղայի դպրոցները, Նոր-Ջուղա, 1914:
16. **Արքահամյան Ա.**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա, Ե., 1964:
17. **Ալադյան Ա.**, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հ. Գ, Գահիրե, 1961:
18. **Աճառյան Հր.**, Հայոց պատմություն (հյուսված ընդհանուր պատմության հետ), Ե., 2004:
19. **Աճեմյան Հ.**, Պատմական Թավրիզի հին հայությունը, Դիվան Ատրպատականի հին հայոց պատմության, հ. I, Բեյրութ, 1980:
20. **Առաքելեան Հ.**, Պարսկաստանի հայերը, նրանց անցեալը, ներկան եւ ապագան, Վիեննա, 1911:
21. **Բայրության Վ.**, Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը 17-րդ դարում, Թեհրան, 1996:
22. **Բայրության Վ.**, Իրանն այսօր, Ե., ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչություն, 1999:
23. **Բայրության Վ.**, Իրանի պատմություն, Ե., 2005:
24. **Բայրության Վ.**, Նոր Ջուղա, Ե., 2007:
25. **Բայրության Վ.**, Օսմանյան կայսրության պատմություն, Ե., 2011:

26. **Դանեղյան Լ. Գ.**, Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Մեֆյան Իրանի XVII դ. պատմության սկզբնաղբյուր, Ե., 1978:
27. **Զամինյան Ա.**, Հայոց եկեղեցու պատմություն, Բ մասն, Նոր Նախիջևան, 1909:
28. **Զուլայան Մ. Կ.**, Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Գիրք Ա., Ե., 1990:
29. **Զուլայան Մ. Կ.**, Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ (XVI-XVII), Ե., 1966:
30. **Ըստկարեան Վ.**, Եկեղեցական պատմություն հանդերձ ազգային եկեղեցական պատմութեամբ բարձրագոյն դպրոցաց եւ վարժարանաց համար, Վիեննա, Մխիթարեանց տպարան, 1872:
31. **Թադիադյան Մ.**, Պատմութիւն Պարսից, հ. Ա, Կալկաթա, 1846:
32. **Լեո**, Երկերի ժողովածու, գիրք I, հ. III, Ե., 1969:
33. **Լեո**, Երկերի ժողովածու, հ. V, Ե., 1986:
34. **Լեօ**, Հայկական տպագրութիւն, Հայերը նոր պատմութեան մեջ.- պատմական - գրական տեսութիւն, հ. I, XVI-XVII դդ., Թիֆլիս, 1904:
35. **Լեո**, Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, Ե., 1934:
36. **Խաչիկյան Շ. Լ.**, Նոր Զուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում, Ե., 1988:
37. **Կյուլպենկյան Ռ.**, Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ, Ե., 1986:
38. **Հակոբյան Վ., Հովհաննիսյան Ա.**, Հայերեն Զեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620), հ. Ա, Ե., 1974:
39. **Հայ ժողովրդի պատմություն**, հ. IV, Ե., 1972:
40. **Հովհաննիսյան Ա.**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք II, 1959:
41. **Մինասյան Լ. Գ.**, Իրանի հայկական եկեղեցիները (ընդհանուր սկնարկ), Ն. Զ., 1983:

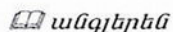
42. Նաջարյան Հ. Խ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դարի առաջին կեսին և Հայաստանը, Ե., 1961:
43. Չալըմյան Ն., Դիվանագիտական արարողակարգ և վարվելակերպ, Ե., 2003:
44. Միմեն դարի Լեհացիոյ Ուղեգրութիւն Տարեգրութիւն եւ Յիշատակարանք. Ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց Հ. Ներսէս, Վ. Ակինեան, Վիեննայ, 1936, 493:
45. Ստեփանյան Ա., Նոր Ջուղայի կենցաղային մշակույթը, Իրանահայ գաղթօջախի 17-18-րդ դդ. արհեստագործության պատմությունից, Ե., 2000:
46. Տէր Յովհաննէանց Յ., Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան, Կ. Ա., Նոր Ջուղա, 1880:
47. Տէր Յովհաննէանց Յ., Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան, Կ. Բ., Նոր Ջուղա, 1881:
48. Ուղորդեան Մ., Պատմութիւն Հայոց գաղթականութեան եւ շինութեան եկեղեցւոյ նոցա ի Լիվոռնոյ քաղաքի, Վենետիկ, 1891:
49. Քիլիստեան, Յ., Նյութեր հայ վաճառականութեան պատմութեան համար, Հում մետաքսի վաճառականութիւնը եւ հայերը, առանձնատիպ:
50. Օրմանեան Մ., Ազգապատում, մասն Բ., ԿՊ, 1914:
51. Օրմանեան Մ., Հայոց եկեղեցին, ԿՊ, 1911:

ռուսերեն

52. Аннинский А., История Армянской церкви, Кишинев, 1900.
53. Байбуртян В. А., Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке (Роль Новой Джульфы в ирано-европейский политических и экономический связях), Е., 1969.
54. Беляев Е. А., Иран в средние века, М., 1941.
55. Библиотека иностранных писателей о России, т.1, Спб., 1836.
56. Босворт К. Э., Мусульманские династии, М., 1971.

57. Бушев П.П., История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1586-1612гг. (по русским архивам), М., 1976.
58. Васильев Л. С., История Востока, т. I, М., 2003.
59. Всемирная история, период английского завоевания, Минск, том XIV, Москва, 2000.
60. Дьяконов М. М., Очерк истории древнего Ирана, М., 1961.
61. Зулялян М. К., Армения в первой половине XVI в., М., 1971.
62. Иванов М. С., Очерк Истории Ирана, М., 1952.
63. История религии, т. II (под общей редакцией И. Н. Яблокова), М., 2004.
64. История средних веков, Раннее новое время (под ред. С. П. Карпова), т. II, М., 2003.
65. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Л., 1958.
66. История дипломатии, М., 2005.
67. Лозинский С. Г., История Папства, М., 1986.
68. Лысцов В. П., Персидский поход Петра I, 1722-1723гг., М., 1951.
69. Новичев А. Д., Турция, краткая история, М., 1965.
70. Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-XIX вв., Л., 1949.
71. Рудных С., Иран, М., 1940.
72. Тер-Аветисян С. В., Город Джуга, материалы по истории торговых сношений джильфинских купцов XV-XVII вв., Тбилиси, 1937.
73. Чулков М. В., Историческое описание Российской коммерции при всех портах и границах от древнейших времен до ныне настоящего и всех преимущественных узаконений по оной Государя Император Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великой, т. II, кн. II, СПб., 1785.
74. Шейнман М. М., Ватикан и католицизм на службе международной реакции, М., 1954.

75. **Эзов Г. А.**, Сношения Петра Великого с армянским народом, /документы/, СПб, 1898.
76. **Фехнер М. В.**, Торговля Русского Государства со странами Востока в XVI веке, М., 1956.

77. **Armajani Yahya**, Middle East , Past and Present, N. J., 1970.
78. **Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries**, English East India Company Sources, ed. by V. Baladouni and M. Makepeace, Philadelphia, 1998.
79. **Baibourtian V.**, International Trade and the Armenian Merchants in the Seventeenth Century, New Delhi, 2004.
80. **Carswell J.**, New Julfa-The Armenian Churches and other buildings, Oxford, 1968.
81. **Chougassian V.**, The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century, University of Pennsylvania, Armenian Texts and Studies 14, Atlanta, Georgia, 1998.
82. **Missionary Researches in Armenia**, London, 1834.
83. Persia by Brigadier-General, sir **Percy Sykes**, Oxford, 1922.
84. **Savory R.**, Iran under the Safavids, Cambridge, 1980.
85. **Sykes P.** , A History of Persia, v. II, London, 1951.
86. **The Cambridge Medieval History**, v. VI, Cambridge, 1936.
87. **The Contribution of the Armenian Church to the Christian Witness in the Middle East**, ed. by S. Dadoyan, Arm. Catholicosate of Cilicia, Antelias-Lebanon, 2001.
88. **Waddington R. G.**, History of the Church from the Earliest Ages to the Reformation, London, Baldwin and Cradock, Paternoster Row, MDCCCXXXIII.
89. **William S. Haas**, Iran, N. York, 1946.
90. **Wilson T.**, The Persian Gulf, London, 1959.

91. اسکندر بیک ترکمان(منشی) تاریخ عالم آرای عباسی جلد ۱ تهران ۱۳۳۴.
92. تاریخ ایران (از صفویه تا حوران معاصر) جلد ۲، تهران ۱۳۷۷.
93. تاریخ ایران دوره صفویان پژوهش از دانشگاه کمبریج، تهران ۱۳۸۰.
94. عبدالحسین نوائی روابط سیاسی ایران و اروپا در عصر صفوی تهران ۱۳۷۲.
95. دکتر مریم میرامهدی دین و دولت در عصر صفوی تهران ۱۳۶۹.
96. دکتر لطف الله هنرفر آشنایی با شهر تاریخی اصفهان اصفهان ۱۳۷۳.
97. راجر سیوری ایران عصر صفوی تهران ۱۳۷۲.
98. نصرالله فلسفی زندگانی شاه عباس اول جلد ۱-۲ تهران ۱۳۷۱.
99. نصرالله فلسفی زندگانی شاه عباس اول جلد ۳، تهران ۱۳۷۱.
100. بدالعظیم رضایی تاریخ ده هزار ساله ایران جلد سوم تهران ۱۳۷۳.

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

հայերեն

101. Ալիմնեան Հ., Մովսես Գ. Տաթևացի կաթողիկոս, կյանքն եւ գործունեութիւնը, Հանդէս ամսօրեայ հայագիտական ուսումնաթերթ, թիւ 11,12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, Վիեննա:
102. Բայբուրդյան Վ. Ա., Նոր Ջուղայի հայկական գաղութը և կաթոլիկ միսիոներների կազմակերպությունները, «Տեղեկագիր», Ե., 1964, N9:
103. Բայբուրդյան Վ. Ա., Հայաստանի ազատագրման խնդիրը և ջուղայահայ առևտրական բուրժուազիան XVI – XVII դարերում, XVI – XVIII դարերի հայ ազատագրական շարժումները և հայ գաղթավայրերը (հոդվածների ժողովածու) Ե., 1989:
104. Բայբուրդյան Վ. Ա., Նոր Ջուղայի վաճառականությունը և արևմտանվորական կապիտալի տնտեսական էքսպանսիան Իրանում, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1966, N0 3(34):
105. Բայբուրդյան Վ. Ա., Իրանահայերի մասնակցությունը իրանա-նվորական հակաբուրքական դաշինք ստեղծելու փորձերում (XVI-XVII դդ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Ե., 1984, N 9 (501):

106. **Քայքուրդյան Վ.**, Հայերը և Լեանտյան առևտուրը XVII դարում, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2(109), Ե., 1985:
107. **Քայքուրդյան Ա.**, XVII դ. Արևելյան Հայաստանում կաթոլիկ միսիոներների գործունեության պատմությունից, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1(124), Ե., 1989:
108. **Քայքուրդյան Ա.**, Կարմեյանների միաբանության միսիոներների գործունեությունն իրանահայության շրջանում (XVII դ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 11(551), Ե., 1988, նոյեմբեր:
109. **Դանեղյան Լ Գ.**, Շահ-Աբբաս Ա-ի կրոնական հանդուրժողական քաղաքականության հարցի շուրջը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. IV, Իրան, Ե., 1969:
110. **Ջեքիյան Պ. Լ.**, Խոջա Սաֆար՝ Շահ Աբբասի դեսպան Վենետիկի մեջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1(100), Ե., 1983:
111. **Ջուլալյան Մ.**, Հայոց պատմության հարցերը իտալացի դիվանագետ Պիետրո դելլա Վալլեի աշխատություններում, Ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառ, Ծննդյան 140 և մահվան 70-ամյակների տարելիցի ժողովածու, Ե., 2005:
112. **Կարապետյան Մ. Մ.**, «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը և արևելահայերը /XVII-XVIII դդ./, Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 1, Ե., 1988:
113. **Կարապետյան Մ., Թաջիրյան Է.**, Էջեր XVII դ. վերջի Նոր Ջուղայի պատմությունից, Բանբեր Երևանի համալս., N2(95) Ե., 1998:
114. **Կոստիկյան Զ.**, Սեֆյան շահեր Սուլեյմանի, Սուլթան Հուսեյնի և Թահմասպ II-ի՝ Երևանի մատենադարանում պահվող հրովարտակները, Մերձավոր Արևելք. Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ (հոդվածների ժողովածու), Ե., 2002:
115. **Կոստիկյան Զ.**, Կաթոլիկական քարոզությունը Իրանում և հայ իրականությունը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XXI, Ե., 2002:
116. **Հակոբյան Տ. Հ.**, Հայերի պայքարը կաթոլիկական միսիաների ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ Իրանում (XVII-XVIIIդդ.), Արևելագիտական ժողովածու, հ. I, Ե., 1960:
117. **Մարտոյան Թ.**, Կարմեյան միաբանության ներթափանցումն Իրան, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXIII, Ե., 2004:

118. **Չորանյան Պ.**, Հայ-ջենովական հարաբերությունների պատմությունից (Նոր վավերագրեր), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Ե., ՀՀ ԳԱԱ, 1998, հ. XVII:

119. **Փափազյան Հ.**, Մեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 3, Ե., 1956:

ռուսերեն

120. **Байбуртян В. А.**, Посредническая роль новоджувльфинских купцов в дипломатических отношениях Ирана с западноевропейскими странами в начале XVII в., “Краткие сообщения Института Народов Азии АН СССР”, М., N 77, 1964.

121. **Семенова Л. А.**, Орден кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран, М., 1962, Ближний и Средний Восток, сборник статей, М., 1962.

122. **Курбанова Ч.**, О роли кармелитов в установлении дипломатических отношений сефевидского государства с западными странами в период правления шаха Аббаса I, Известия Академии наук Азербайджанской ССР, Серия истории, философии и права, Баку, 1974.

անգլերեն

123. **E. Groseclose**: The Carmelite, The Middle East Journal, v. 9, N 4, Washington, 1955.

ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆՆԵՐ

հայերեն

124. **Բայրության Վ., Հարությունյան Մ.**, Նոր Ջուղա, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 8, Ե., 1982:

125. Советский энциклопедический словарь, М., 1989.

126. Encyclopaedia Britannica, v. IV, Chicago, London, Toronto, 1961.
127. Encyclopaedia Iranica, v. I, London, Boston, Henley, 1985.
128. Encyclopaedia Iranica, v. VIII, London, Boston, Henley, 1998.
129. The new Encyclopaedia Britannica, v. VI, Chicago, 1984.

ՀԱՄԱՅԱՆՅԱՅԻՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

130. Apostolic Presentation, St. Joseph OCDS Community, Clayton, Missouri, June 20, 2001, <http://www.ourgardenofcarmel.org/stlocds.htm>
131. Charles L. Souvay, The Encyclopedia, v. V, <http://www.newadvent.org/cathen/05381b.htm>
132. Loughlin J. F., Pope Paul V, The catholic encyclopedia, v. XI, 1911, <http://www.newadvent.org/cathen/11581b.htm>
133. Moriones, Theresian Carmel, Pages of history, Rome, 1978, p. 2, <http://www.o.cd.pen.net/histo-1.htm>
134. The Carmelite Order, The Catholic Encyclopedia, v. III, <http://carmelnet.org/chas/rule.htm>

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՂՋՈՒՅՆ ԲԱՐԵՄԻՏ ԸՆԹԵՐՅՈՂԻՆ	7
----------------------------------	---

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՍԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԸ ՇԱՀ ԱԲԲԱՍ Ա-Ի ՕՐՈՒՔ

1. Սեֆյան շահ Աբբաս Ա-ի ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը: Իրանա-եվրոպական բանակցային գործընթացն ու կաթոլիկ քարոզչությունը.....	12
2. Կարմեյան միաբանությունն ու նրա հետաքրքրություններն Իրանի նկատմամբ: Իրան ներթափանցման սկիզբը.....	31

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԿԱՐՄԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆՈՒՄ 17-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՍՆԱՍՅԱԿՆԵՐԻՆ

1. Շահ Աբբաս Ա-ի կառավարման շրջանն ըստ «Կարմեյանների տարեգրության»: Հայր Ջոն Թադդեոսի գործունեությունը.....	52
2. Կարմեյան միաբաններն ու իրանահայ գաղութը: Հայերի հայտնվելն Իրանում և գաղթօջախի հիմնումն ըստ «Կարմեյանների տարեգրության».....	65

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԿԱՐՄԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆՈՒՄ 17-ՐԴ ԴԱՐԻ ԿԵՍ 18-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԻՋՔ ԸՆԿԱՐԾ ԺԱՍՆԱԿԱԶԱՏՎԱԾՈՒՄ

1. Շահ Աբբաս Ա-ի հետմորդների (Սաֆի Ա, Աբբաս Բ, Սուլեյման Ա (Սաֆի Բ), Սուլթան Հուսեյն) գործունեությունն ըստ «Կարմեյանների տարեգրության».....	83
2. Կարմեյանների գործունեության ավարտն Իրանում.....	116

ԱՍՓՈՓՈՒՄ	126
----------------	-----

SUMMARY	129
---------------	-----

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	132
---	-----

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԹԵՀՄԻՆԵ ՄԱՐՏՈՅԱՆ

«ԿԱՐՄԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ»՝ ՈՐՊԵՍ ԻՐԱՆԻ
17-18-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐ

ՄՐԲԱԳԻՐ՝ ԱՆԺԵԼԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Տպագրության եղանակը՝ ռիզոգրաֆիա:
Ֆորմատ՝ 70x100 1/16, թուղթ՝ օֆսեթ, N 1:
Ծավալ՝ 9 տպ. մամուլ:

Տպագրված է «ԼԻՄՈՒՇ» ՍՊԸ-ի տպարանում:
Ք. Երևան, Պուշկին 40, տարածք 76, հեռ. 58.22.99
E-mail: info@limush.am

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ

FL0316460

ISBN 978-603-6636-04-7
2 001017 816012
2500 00 01

A II
100099

